TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

RASHOD NURI GUNTEKIN

41

Kitob quyidagi ko'rsatilgan muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar miqdori	

1	MA
2	BEI
3	TU

7
ari
ntekin
Haydarova
2022-416 б

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

RASHOD NURI GUNTEKIN

41

“O‘ZBEKISTON”
TOSHKENT — 2022

UO‘K 821.512.161-31
KBK 84(5Turk)-44
R 31

Tahrir hay’ati:

Xayriddin Sulton – hay’at raisi,
Ibrohim G‘afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo‘ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo‘riboyev, G‘ofur Eshmurodov, G‘ayrat Bozorov,
G‘ayrat Majid, Rustam Musurmon, Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi

Risolat Haydarova

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo‘lib o‘tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a’zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g‘oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo‘lib O‘zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko‘lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro‘yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san’atga ko‘rsatilayotgan ulkan g‘amxo‘rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so‘z san’atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

ISBN 978-9943-8723-8-7

©“O‘zbekiston” nashriyoti, 2022

GUNTEKIN VA UNING MASHHUR ASARI

Yozuvchi qanchalik sermahsul bo‘lmasin, uning ijodida alohida o‘rin tutgan, hozirgi tushunchalarga qarab aytganda, “tashrif qog‘ozi” vazifasini o‘taydigan alohida asari bo‘ladi. “Choliqushi” romani Rashod Nuri Guntekin (1892–1956) ijodida mana shu vazifani o‘tadi. Holbuki, u adabiyotga 19 ta roman, 7 ta hikoyalar to‘plami, qator sahna asarlari qoldirgan. Bu asarlarning bari yozuvchining katta iste’dod egasi bo‘lganidan darak beradigan o‘zicha chiroyli, o‘zicha ajoyib asarlardir.

Rashod Nuri Guntekin taqdiriga turk adabiyotiga yangi nafas, yangi qahramonlar, o‘zbek romanchiligi asoschisi Abdulla Qodiriy iborasi bilan aytganda, yangi zamonning Yusuf va Zulayholari, Layli va Majnunlari obrazini olib kirishdek vazifa nasib qildi. Adib sifatida shakllangan yillari bu vazifa uning zimmasiga tasodifan tushib qolmaganini ko‘rsatadi.

Guntekin 1892-yilda Istanbulda tug‘ilgan. Uning otasi harbiy shifokor bo‘lib, fors, arab, fransuz tillarini juda yaxshi bilgan. O‘g‘lining keyingi hayot yo‘lining shakllanishida otaning ma’rifatparvarligi katta ahamiyatga ega bo‘lgan. U o‘g‘lini mutolaaga, fikrlashga o‘rgatgan. Bo‘lg‘usi yozuvchi 1912-yilda Istanbul universitetining turk tili va adabiyoti bo‘limini tamomlagan. Universitetda mashhur adabiyotshunos Hamdullo Subhiy, shoir Mehmed Akiflardan saboq olgan. Keyin esa Bursada, Istanbulda o‘qituvchilik qiladi. Milliy ta’lim vazirligida xizmat qiladi. Xizmat taqozosi bilan Turkiyaning ko‘p viloyatlarini kezib chiqadi. 1939-yildan umrining oxirigacha Turkiya Buyuk Millat majlisi noibi, Turkiyaning UNESCOdagi vakili bo‘lib ishlaydi.

Adabiyot maydonida Birinchi jahon urushi yillarida ko‘rina boshlaydi. Yozuvchining birinchi asari “Eski oshna” (“Eski Ahbab”) 1917-yilda chop etilgan. Ketma-ket qator hikoyalari, pyesalari e’lon qilingan. U o‘z hikoyalarini Jamol Ne’mat taxallusi ostida chop ettiradi, u Xayriddin Rushdu, Mehmed Fotih taxalluslarini

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI ARM
№ 29948

ham qo‘llagan. “Zamon” gazetasida e’lon qilingan birinchi romani “Xarobalar guli” (1918) Jamil Niyat imzosi bilan chop etilgan.

Guntekin o‘z davrining ilg‘or yozuvchisi Xolid Ziyo Ushoqligilni ustoz deb bilgan, “Bir kun asar demoqqa loyiq biror asar yozolsam, buning uchun Xolid Ziyobeyga burchlidirman”, — deya qayd etadi.

Rashod Nuri Guntekin turk adabiyotiga kirib kelgan yillar mamlakat hayotining og‘ir davriga to‘g‘ri keldi. Ikkinchi jahon urushi oxirgi, hal qiluvchi pallasiga kira boshlagan, dunyo xaritasida keskin o‘zgarishlar, siyosiy va ijtimoiy hayotda evrilishlar, kishilik jamiyatida to‘ntarishlar yuzaga kelishi kutilayotgan davr edi. Urush Usmonli turk saltanati uchun halokatli bo‘lgani, mamlakat siyosiy va ijtimoiy evrilishlarga uchragani kishilik jamiyatida ham ulkan to‘ntarishlar yasadi. Guntekin yangi adabiyot, respublika adabiyoti vakili sifatida maydonga kirib keldi. Bu davr zamonaviy turk adabiyotidagi ajib ko‘tarilish pallasi, nasrda ijtimoiy realizm, voqelikka tanqidiy yondashuv va milliy ohanglar ustuvorligi hukmron bo‘lib turgan zamon edi.

Rashod Nuri Guntekin mana shunday davrda o‘zining “Xanjar” (Hançer), “Eski tush” (Eski Rüya) nomli pyesalarini, “Rochild bey” (Roçild Bey) kabi hikoyalarini yozdi. Lekin bu davrda uning romanlari, ayniqsa, alohida o‘ringa ko‘tarildi. Uning ijodiy merosida “Tamg‘a” (Damga), “Oqshom quyoshi” (Akşam Güneşi), “Yashil kecha” (Yeşil Gece), “Xazonrezgi” (Yaprak Dökümü), “Xarobalar guli” (Harabelerin Çiçeği) romanlari katta o‘rin tutadi. Lekin uning eng ko‘p xorijiy tillarga tarjima qilingan romani “Choliqushi” (Çalıkuşu) asaridir.

“Choliqushi” romani “Vaqt” gazetasida 1921-yilning avgustidan dekabrigacha davomli bo‘lib chop etilgan. Keyin kitob holida bosilgan. Lekin romanning mukammal holda e’lon qilinishi 1937-yilga to‘g‘ri keladi.

“Choliqushi” dastlab “Istanbul qizi” nomli to‘rt pardali sahna asari sifatida yozilganini qayd etib o‘tish kerak.

“Choliqushi” har jihatdan yangi asar edi. Avvalo, u adabiyotga yangi zamon turk ayoli obrazini olib kirdi. Roman g‘oya jihatdan ham, shakl jihatdan ham yangilik bo‘ldi. Romanning asosiy

g‘oyasi o‘sha davr uchun muhim bo‘lgan turk jamiyatida ayol erki masalasidan iborat edi. Asarda yosh muallima Faridaning boshidan kechirganlarini tasvirlash asnosida Turkiya jamiyatidagi oddiy xalq turmushi haqqoniy tasvir etiladi.

Adabiyotda epistolyar janr ancha keng tarqalgan bo‘lib, yozuvchi mana shu an’anaviy shakldan ham go‘zal asar yarata olgan. Romanda bosh qahramon ko‘nglining qat-qatlaridagi yashirin tuyg‘ularning sahifama-sahifa ochila borishi bilan o‘quvchi ko‘z o‘ngida go‘zal botiniy dunyo namoyon bo‘ladi.

Shu paytga qadar Sharq adabiyotida kuylab kelingan mahbuba obrazidan farqli ravishda Faridaning o‘zi ishq ko‘yida botiniy qalandar darajasiga ko‘tariladi. Shu jihatdan “Choliqushi” Sharq nasrini yana bir pog‘ona yuqoriga ko‘tarib, uni yangi mazmun bilan boyitadi.

Yozuvchi bosh qahramonini bejiz muallima etib tanlamagan. Adibning fikricha, jamiyatdagi illatlarning bosh sababi ma’rifatsizlikdadir. Farida o‘z iztiroblari uchun malhamni oddiy xalq vakillariga ma’rifat tarqatishdan izlab, o‘z umri uchun yangicha mazmun topa oladi. Endi u Zaynilar qishlog‘idagi faqir bolalar, Qush adasidagi yetimlar boshini silaydi, ularni ma’rifat va yorug‘lik sari yetaklaydi.

Rashod Nuri Guntekinning deyarli barcha asarlarida yoshlar hayoti tasvir etiladi, zamonning yoshlar ongiga, axloqiga ta’siri, muhim ma’naviy muammolar haqida so‘z boradi. Uning “Xazonrezgi” va “Tamg‘a” romanlari shu jihatdan e’tiborlidir. “Xazonrezgi” asari bosh qahramoni Ali Rizobey uzoq yillar hukumat idoralarida ishlagan, lekin halolligi, to‘g‘riso‘zligi uchun amallaridan ajrab, oxirgi ish joyidan ham ayriladi. Ali Rizobey farzandlarining tarbiyasiga ko‘p e’tibor bergan, shuning uchun keksaligi farovon, tinch o‘tishiga, farzandlari davrasida pir-u badavlat yashashiga shubha qilmaydi.

Lekin hayotda hammasi buning aksi bo‘lib chiqadi. Ali Rizobey jamiyatdagi mavqeyini yo‘qotgach, oiladagi qadri ham yo‘q bo‘la boradi. Moddiyat bosh o‘ringa ko‘tarilgan xonadonda ma’naviy muhit yemirila boshlaydi. Yozuvchi oila a’zolarining tubanlashuvini sekin-asta ustalik bilan ochib boradi. Garchi yozuvchi tuzum

haqida biron nima demasa ham, oila tanazzuliga o‘sha tuzum sabab bo‘lganini mohirona ko‘rsatib beradi.

“Tamg‘a” romani ham muhabbat mavzusi vositasida ma’naviy muammolardan bahs etadi. Bosh qahramon Iffatbey sevgilisi Vodiyaning nomiga dog‘ tushirmaslik uchun o‘g‘ri degan nomni oladi. Lekin ayolning sevgisiga ishonchi baland bo‘lganidan boshiga tushgan qiyinchiliklarni yengib o‘tadi. Lekin alal-oqibat puch orzuga uchib, umrini bekorga o‘tkazganini anglab yetadi.

Rashod Nuri Guntekinning keyingi asarlari — “Muhabbat simfoniyasi”, “Oqshom quyoshi” romanlari “Choliqushi”ga o‘xshash lirizmga boy, ishqiy-ruhiy yo‘nalishdagi asar bo‘lsa, “Tegirmon” satirik romandir. Bu satirik asarda zilzila tufayli uylarning vayron bo‘lganligi haqida poshsholikka ketgan ma’lumotlar noto‘g‘ri bo‘lganligi uchun, mahalliy amaldorlar “hisobni to‘g‘rilash” maqsadida yer qimirlashidan shikast ko‘rmagan uylarni ham buzadilar...

Yozuvchining “Qon da’vosi”, “Yashil kecha” romanlarida ijtimoiy ruh ustuvor turadi, “Oqshom quyoshi” romani esa muhabbatni, uning iztiroblarini kuylashi, inson dilidagi tuyg‘ularning nozik tasvirlanishi bilan ajralib turadi. “Yashil kecha” asari bosh qahramoni ham muallim, Shohin afandi Istanbulda qolishni istamay uzoq Sariova qishlog‘iga borib o‘qituvchilik qiladi. U yerda johil, mutaassib va omi kishilarga duch keladi. Shohin afandi xalqqa ma’rifat tarqatmoqchi, shu yo‘l bilan johillikka qarshi kurashmoqchi edi...

Rashod Nuri Guntekin yaratgan asarlarning Sharq kitobxoni uchun qadri qanchalik baland bo‘lganini ozarbayjon yozuvchisi Ismoil Shixli aytgan so‘zlardan ham bilish mumkin: “O‘ttizinchi yillardagi ozarbayjon talabalari qo‘lidan uchta kitob sira tushmas edi. Ulardan biri mashhur hind yozuvchisi Rabindranat Tagorning “Halokat”, ikkinchisi turk adibi Rashod Nuri Guntekinning “Choliqushi”, uchinchisi esa o‘zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani edi”.

Rashod Nuri Guntekin Mehmed Akif, Xolid Ziyo Ushoqligil, Lev Tolstoy asarlaridan ilhomlangan, ularni o‘ziga ustoz deb bilgan. Yozuvchining “Yashil kecha”, “Otash kechasi”, Muhabbat simfoniyasi”, “Tamg‘a”, ”Qon da’vosi”, “Xazonrezgi”, “Otash kechasi” kabi romanlari, ko‘plab hikoyalari o‘zbek tiliga tarjima qilingan. “Mirshablar va go‘zallar”, “Halala” pyesalari o‘zbek teatr sahnalarida qo‘yilgan.

“Choliqushi” romani yaratilganiga yuz yildan oshdi. U hamon yoshlarning sevimli romani bo‘lib kelmoqda. Uning o‘zbek kitobxoni uchun sevimli bo‘lib qolishida mahoratli tarjimon Mirzakalon Ismoiliyning xizmatlari katta. Ustoz tarjimonning mohirona so‘z tanlay olishi, roman muallifining fikrini, uslubini, turk va o‘zbek tillaridagi eng go‘zal va mushtarak ibora hamda jumlalarni qo‘llaganligi “Choliqushi”ni o‘zbek tilida ham shu qadar nafis jaranglata olganki, o‘quvchi beixtiyor asar tiliga shaydo bo‘la boradi.

Bugun “Turkiy adabiyot xazinasidan” 100 jildlik asarlar majmuasi nashri asnosida nafaqat mashhur turk yozuvchisi Rashod Nuri Guntekin va uning “Choliqushi” romanini, balki mana shu asarning o‘zbek tilidagi go‘zal talqinini yaratgan Mirzakalon Ismoiliyni ham xotirlaymiz.

Risolat Haydarova,
yozuvchi

CHOLIQUSHI

roman

BIRINCHI QISM

B..., 19... yil, sentabr.

To‘rtinchi sinfda edim. Yoshim o‘n ikkilarda bo‘lishi kerak. Fransuz tili muallimamiz Aleksi opa bir kun bizga inshodan vazifa topshirdi. “Hayotdagi ilk xotiralaringizni yozishga harakat qiling. Ko‘raylik-chi, nimalarni eslar ekansizlar. Sizlar uchun bu ajoyib xayol mashqi bo‘ladi”, — degan edi u.

Hech esimdan chiqmaydi: sho‘xligimdan, sergapligimdan bezor bo‘lgan murabbiyalarim meni o‘rtoqlarimdan ayirib, sinf burchagidagi bir kishilik kichkina partaga o‘tqazib qo‘yishgan edi.

Mudira aytgandek, men “dars paytida qo‘shnilarimni gapga tutmaslikni, o‘qituvchimizning so‘zlarini odob bilan tinglashni o‘rgangunimga qadar” u yerda surgun hayot kechirishga mahkum edim.

Bir yonimda kattakon yog‘och ustun bor: nimaiki qilinsa pinagini buzmaydigan va ora-sira pakkimning uchi bilan u yer-bu yeriga ozor berganimda mardona chidab turadigan vazmin, uzun, gung qo‘shni.

Narigi yonimda esa monastir tarbiyasiga mos salqin va g‘amgin olaqorong‘ilikni saqlash uchun yasab qo‘yilganga o‘xshagan, darpardalari hech mahal ochilmaydigan uzun deraza. Men soz narsa kashf qildim: ko‘ksimni partaga suyab, iyagimni biroz ko‘tarsam, deraza darpardalari tirqishidan osmonning bir bo‘lagi-yu, akatsiya shoxlari orasidan bitta uy derazasi bilan balkon panjarasi ko‘rinar edi.

To‘g‘risini aytganda, manzara unchalik chiroyli emasdi. Deraza hamisha yopiq turar, balkon panjarasida esa har doim chaqaloqning yo‘rgaklari yoyib qo‘yilgan bo‘lar edi.

Lekin men shu narsalarni ko‘ra olganim uchun ham xursand edim.

Dars paytlarida qo‘llarimni iyakka tirab, o‘qituvchilarimga nihoyatda xudojo‘y ko‘rinish uchun lozim bo‘lgan bir alfozda ko‘zlarimni ko‘kka — deraza eshigi tirqishidan ko‘ringan haqiqiy osmonga tiksam, ular meni insofga kira boshlabdi, deb suyunishardi. Men murabbiyalarimni shu zaylda aldar, ular bizdan yashirmoqchi bo‘lgan hayotni tomosha qilayotgan kishiday quvonar, aldaganim va intiqom olayotganim uchun huzur qilardim.

Aleksi opa vazifani tushuntirib bo‘lgandan so‘ng bizni yozishga qo‘yib berdi.

Oldingi partalarga husn berib turgan og‘ir tabiatli peshqadam o‘quvchi qizlar allaqachon ishni boshlab yuborishdi. Ularning yonida o‘tirmasam ham, nimalar yozayotganlarini kiftlari ustidan ko‘rib turganday bo‘lar edim: “Ilk xotiramda qolgan birdan-bir narsa mehribon onajonimning kichkina karavotcham ustiga egilgan oltin sochli aziz boshi, menga mehr-u muhabbat bilan kulimsiragan havorang ko‘zlaridir...” tarzida shoirona yolg‘on... Aslida esa onalar oltin va havoranglardan boshqa ranglarda ham bo‘ladilar. Faqat so‘rlarning[1] o‘quvchilari qalamidan shunday ranglarga bo‘yalib chiqish u bechoralar uchun bir majburiyat, biz uchun esa odat edi.

Menga kelsak, men butunlay boshqacha qiz edim. Juda yoshligimda ayrilgan onamdan esimda nihoyatda oz narsa qolgan. Lekin onamning oltin sochli, havorang ko‘zli bo‘lmaganini aniq bilaman. Shunday bo‘lgandan keyin asl qiyofasini o‘zgartirib tushuntirishga va bundan mamnun bo‘lishga hech qanday kuch meni majbur qilolmaydi...

* * *

“Nima yozsam ekan?” degan o‘y meni qiynardi. Devorda Bibi Maryamning bo‘yoqli surati tagiga osib qo‘yilgan kakkuli soat tinmay yurib turibdi, men esa hali ham anqayib turibman. Boshimdagi lentani yechdim, sochlarimni sekin-asta ko‘zimga tushira boshladim. Bir qo‘lim bilan qalamni og‘zimga tiqib, uni tilim bilan aylantirib o‘tirdim.

[1] **So‘r** (Soyeur) — opa (fransuzcha). Bu yerda fransuz katolik tarbiyaxona murabbiyasi.

Faylasuflarning, shoirlarning bir narsa yozib turganda burun qashish, bag‘baqalarini cho‘zish kabi g‘alati odatlari bor-da axir... Qalam tishlab sochimni ko‘zimga tushirib o‘tirishim ham mening chuqur xayol surayotganligimni bildirishi kerak.

Xayriyatki, menda xayolotga berilish paytlari juda kam bo‘lardi. Aks holda, hayotim ertaklardagi Chorshanba ayol o‘choq onasining hayoti singari chigal-butal bo‘lib o‘tar edi.

Oradan yillar o‘tdi. Mana endi begona bir shaharda notanish bir mehmonxona nomerida o‘tirib xotiralarimni yozyapman... Sira tongi yorishmaydigandek tuyulgan tun azobidan qutulish uchun xotiralarimni yozib turgan shu soatimda bir qo‘lim yosh bolalik chog‘larimdagi singari yana sochlarimni to‘zg‘itib, ko‘zlarim ustiga tushirish bilan mashg‘ul.

Buning sababi atrofdagi hayot oqimiga o‘zini qo‘yib yuboradigan yengiltak, beparvolik ekanligimdan bo‘lsa kerak, deb o‘ylayman. Og‘ir kunlarda o‘z-o‘zim, o‘z fikrlarim bilan tanho qolish uchun ko‘zlarim bilan dunyo orasiga shu sochlarimni parda qilib qo‘yishga tirishardim.

Qalamni kabob sixiday tishlarim orasida aylantirishimga kelsak, to‘g‘risini aytsam, buning hikmatini o‘zim ham bilmayman. Butun bilganim shuki, lablarimdan binafsha siyoh dog‘lari arimas edi. Hatto bir kun, endi ko‘zga ko‘rinib kelayotgan qizlik chog‘larimda, maktabimga meni ko‘rgani kelgan bir odamning oldiga mo‘ylov qo‘ygan kishiday chiqdim-u, uyalganimdan yerga kirib ketayozdim.

Nima to‘g‘rida gapirayotgan edim? Ha... Aleksi opaning ilk xotiralarni yozdirmoqchi bo‘lgan inshosi to‘g‘risida...

O‘sha kuni har qancha o‘ylasam ham, faqat shu narsalarnigina yozganim esimda:

“Men baliqlar singari ko‘l ichida tug‘ilganga o‘xshayman. Onamni es-es bilaman... Otam, enagam, xizmatkorimiz Husayn ham esimda... Bir kun meni ko‘chada quvgan qora laychani... Bir kun to‘la savatdan yashiriqcha uzum olayotganimda barmog‘imni chaqib olgan arini... Ko‘zim og‘riganda tomizilgan qizil dorini... Mehribon Husayn bilan Istanbulga kelganimizni... Ha, shularga o‘xshash ko‘p narsalarni eslayman... Lekin bulardan hech biri

ilk xotira emas... o‘zim yaxshi ko‘rgan ko‘lda, quyuq yaproqlar orasida qip-yalang‘och bo‘lib cho‘milib yurgan vaqtlarimdagiday eski xotiralar emas... Dengizday poyonsiz bir ko‘l... “Ichida katta-katta yaproqlar, atrofida daraxtlar bo‘lsa, bu ko‘l qanday qilib dengizday katta bo‘lishi mumkin?” deyarsizlar... Xudo haqqi, yolg‘on so‘zlayotganim yo‘q, o‘zim ham sizlarga o‘xshab hayronman... Ammo, aslida shunday bo‘lgandan keyin ilojim qancha?..”

Inshom sinfda o‘qilganda, dugonalarim men tomonga o‘girilishib, qahqaha urib kulib yuborishdi. Bechora Aleksi opa ularni tinchitish uchun anchagina zahmat chekdi.

* * *

Qizig‘i shuki, Aleksi opa qora kiyimi ichida kosov singari bo‘yi, ohorli oppoq yoqasi, saroy xonimining peshonaga tortilgan chorshafiga o‘xshab bosh kiyimi tagidan ko‘rinib turgan sepkilli qonsiz yuzi va anorgul singari qip-qizil lablari bilan hozir ro‘paramda payqido bo‘lib, yana o‘sha savolni bersa, hozir ham o‘shandan boshqa javob topolmasam kerak, yana baliqday ko‘lda tug‘ilganimni ayta boshlayman.

Keyinchalik u yoq-bu yoqdan surishtirib bilsam, bu ko‘l Musul atrofida, oti doim esimdan chiqib qoladigan bir kichkina qishloq yonboshida ekan; mening poyonsiz dengizim chakalak orasidagi quruq irmoqdan qolgan bir hovuch suvdan iborat ekan.

* * *

Otam u mahallar Musulda xizmat qilar ekan. Men ikki yarim yoshlar chamasida ekanman. Yoz shu qadar issiq kelibdiki, shahar-da turishning iloji qolmagandan keyin otam meni onam bilan qishloqqa keltirib qo‘yishga majbur bo‘libdi. O‘zi esa har kuni ertalab otda Musulga tushar, kechqurunlari kun botgandan keyin yana qaytib kelar ekan.

Onam menga qaray olmaydigan ahvolda qattiq kasal ekan. Shuning uchun ancha vaqtlargacha qarovsiz qolibman... Oylab xizmatkorlar uyida sarson bo‘libman. Keyin qishloqlarning biridan Fotima degan kimsasiz bir arab xotinni topishgan. Fotima meni

yangigina o‘lgan chaqalog‘i o‘rnida ko‘rib, undan qolgan siynasi bilan onalik mehrini menga beribdi.

Dastlabki yillarda sahro bolasiday o‘sibman... Fotima meni orqasiga qopchiqday osib olib, jazirama oftoblarda ko‘tarib yurar, xurmo daraxtlariga ham ko‘tarib chiqar ekan.

Shunday qilib, o‘sha paytlar men hali aytgan qishloqqa kelib-lakka keltirar; meni qip-yalang‘och qilib suvga solar ekan... Kech-qurungacha yumalanishib o‘ynashar, ashulalar aytishar, birga ovqat qilishar ekanmiz... Keyin uyqumiz kelganda, qum yig‘ib yostiq qilar, gavdalarimiz suvda, boshlarimiz qumda, quchoqlashib, betla-rimizni betlarimizga qo‘yishib uyquga ketar ekanmiz...

Suv hayoti tan-u jonimga shunchalik singib ketgan ekanki, Musulga qaytganimizda dengizdan chiqqan baliqday qiynalib qolibman. Fe’lim buzilib, har zamon tipirchilar, payti keldi degun-cha ust-boshimni yechib tashlab, ko‘chaga qip-yalang‘och yugurib chiqib ketar ekanman...

Fotimaning burnidan, betlaridan, qo‘llaridan g‘urralar arimas edi. Men bu xil g‘urralarga shunchalik odatlanib qolgan edimki, g‘urrasiz yuzlar menga hamisha xunuk ko‘rinardi.

Mening uchun eng katta motam Fotimadan ajralishim bo‘ldi.

Shaharma-shahar yura-yura axiyri Karbalaga keldik. U vaqt to‘rt yoshlarda edim. Bunday yoshda ko‘p narsalarni uncha-mun-cha esda olib qolish mumkin. Fotimaga yaxshigina yerdan kuyov chiqdi. Enagamning kelin bo‘lgani, go‘shangaga kirgani bugungi-day ko‘z o‘ngimda.

Yuzlari Fotimaniki singari g‘urra bo‘lgani uchun menga niho-yatda go‘zal ko‘ringan xotinlar bilan to‘la uyda meni quchoqdan quchoqqa olishar, keyin Fotimaning yoniga o‘tqazishardi.

So‘ngra o‘rtaga qo‘yilgan barkashlardan hovuchlab ovqatlar yeganimizni eslayman. Nihoyat, kun horg‘inligidan va har dam xurmacha singari yumalayverishdan charchab enagamning tizzasi-da yana barvaqt uxlab qolibman.

Fotima onamiz o‘g‘li Husayn Karbaloda shahid bo‘lganda ha-yotmidi-yo‘qmidi — bilmayman. Bechora ayol o‘sha qora kun-gacha yashab, jigargo‘shasi dog‘ida har qancha faryod ko‘targan

bo‘lmasin, lekin uning faryodi to‘y kechasining ertasiga begona bir xotin quchog‘ida yotganimni ko‘rib, men ko‘targan dod-u faryod oldida hech narsa bo‘lmagandir...

Xullas, Karbalo Karbalo bo‘lib bunday shovqinli motamni ko‘rmagandir, deb o‘ylayman. Faryod urib yig‘lashdan, oh-u vohdan ovozim bo‘g‘ilgach, katta odamlar singari ochlik e’lon qi-lib, necha kungacha ovqat yemadim.

Enagamdan ayrilib, hasrat ichida qoldim, lekin bu hasrat-ni bir necha oylardan so‘ng Husayn nomli bir suvori askargina unuttira oldi. Husayn ta’lim paytida otdan yiqilib, mayib bo‘lgan askar edi. Otam uni uyga xizmatkor qilib oldi. Husayn devo-naroq odam edi. Meni jonidan ortiq yaxshi ko‘rardi. Men esam uning sevgisini oyoqosti qilib, tuzatib bo‘lmaydigan bir vafo-sizlik bilan xorlardim. Men Fotima bilan birga yotib o‘rganib qolgan bo‘lsam ham, bu bilan birga yotmas edim. Lekin saharda xo‘rozlar qichqirdi deguncha ko‘zlarimni ochib uning xonasiga yugurib kirar, ot minganday ustiga minib olib, barmoqlarim bi-lan qovoqlarini yirib ochardim.

Ilgari Fotima meni bog‘larga, dalalarga o‘rgatgan bo‘lsa, Husayn kazarmaga, askarlar muhitiga olib kirdi. Bu uzun mo‘ylovli yo‘g‘on odamning har xil o‘yinlarga ustaligini hech kimda ko‘rgan emasman. O‘yinlarining asl go‘zalligi xavfli, hayajonli qiliqlarida edi. Masalan, meni rezinka to‘pday osmonga irg‘itib ushlab olar yoki qalpog‘iga o‘tqazib oyoqlarimdan ushlardi-da, turgan yerida sakrar, gir aylanar edi. Sochlarim to‘zg‘ir, ko‘zlarim tinar, maza qilganimdan shunday qiyqirib-qichqirardimki, bunday lazzatni keyin hech qayerda topmadim.

Ba’zan yomon oqibatlar ham bo‘lardi. Lekin men, oramizda-gi ahdga binoan, o‘yinda jonim achisa yig‘lamasligim, undan hech kimga shikoyat qilmasligim kerak. Men katta odamlarday sir saqlashga o‘rgandim. Meni bunga insofdan ko‘ra ko‘proq, u men bilan o‘ynamay qo‘yadi, deb qo‘rqqanligim majbur qilardi.

Kichikligimda meni qilig‘i sovuq deyishardi. Balki bu to‘g‘ridir ham. Nimagaki, kim bilan o‘ynasam jonini og‘ritar, dodlatar edim. Bu fe’l har holda Husayn bilan bo‘lgan o‘yinlarimning oqibati bo‘l-sa kerak.

Jonim har qancha og‘riganda ham falokatni oh-voy qilmay, ochiq chehra bilan qarshilashim undan menga bir yodgordir.

Husayn ba’zan kazarmada anatoliyalik askarlarga cholg‘u chaldirar, meni yana xurmachaday boshiga o‘tqazib olib, qiziq o‘yinlar qilardi.

Bir payt u bilan otda ham sayr qiladigan bo‘ldik. Otam uyda yo‘qligida Husayn og‘ildan otni olib chiqar, meni quchog‘iga olib dalalarda soatlarcha o‘ynatib yurardi. Biroq bu ermagimiz uzoqqa bormadi. Ishqilib, gunohiga qolmayin-u, oshpaz xotin bo‘lsa kerak, u bir kun bizni otamga chaqdi, bechora Husayn otamdan ikki tarsaki yedi-yu, shu-shu otga yaqinlashmay qo‘ydi.

Asl muhabbat g‘avg‘osiz, shovqinsiz bo‘lmaydi, deyishadi. Biz ham Husayn bilan kunda eng ozi to‘rt-besh marta urishib olardik.

Bir qiziq odatim bor edi. Xonaning bir burchagida cho‘kkalab, yuzimni devorga o‘girib olardim. Husayn uch-to‘rt minutcha meni o‘z holimga tashlab qo‘yar, keyin rahmi kelib, birdan ko‘tarib olardi-da, chinqirtirib yuqoriga irg‘itar edi.

Quchog‘ida bir oz tixirlik qilib o‘tirganimdan so‘ng axiyri betidan o‘pishga rozi bo‘lardim.

Shu taxlit yarashib olardik.

Husayn bilan qadrdonligimiz ikki yil davom etdi. Lekin u yillar hozirgiga hech o‘xshamaydi. Shu qadar uzun, shu qadar uzun ediki ular!..

* * *

Yoshlik xotiralarimni so‘zlab turib, nuqul Fotima bilan Husayndan bahs etishim biroz ayb bo‘lmasmikan?

Mening otam Nizomiddin nomli bir suvori mayori edi. Onamga uylangan yili uni Diyorbakirga jo‘natishgan. Shu ketganicha Istanbulga boshqa qaytib kelmagan. Diyorbakirdan Musulga, Musuldan Xonikinga, u yerdan Bag‘dodga, Karbaloga[1] o‘tgan... Bir yerda aqalli bir yil ham turmagan.

[1] **Diyorbakir** — Turkiya shaharlaridan biri. Musul, Bag’dod va Karbalo — Iroq shaharlari; birinchi jahon urushigacha Iroq Usmonli Turk imperiyasiga qarashli edi.

Onamni menga o‘xshatishadi. Onam otamga tushgan yili oldirgan bir rasmi bor, xuddi mening o‘zginam. Faqat bechora onam sog‘liq jihatidan menga hech o‘xshamas edi. Juda zaif ekan. Bitmas-tuganmas yo‘llarga, tog‘larning qattiq havosiga, dalalarning jaziramasiga chidash beradigan sog‘lig‘i yo‘q ekan. Keyin, aftidan, tag‘in bir kasali ham bo‘lgan. Bechoraning er bilan bo‘lgan butun hayoti shu kasallikni yashirish bilan o‘tgan... Nima qilsin, otamni juda yaxshi ko‘rar ekan. Meni zo‘rlab erimdan ajratishadi, deb qo‘rqar ekan...

Otam Istanbuldan hamon uzoqlashib borar, har bir safari oldidan onamga:

— Seni hech bo‘lmasa bir mavsumgina, mayli, ikki oygina onangni yoniga yuborib turay. Onang bechora ham qarib qoldi... Kim bilsin seni ko‘rgisi kelib, yuragi ezilib o‘tirgandir, — desa, onam:

— Shu yog‘ini ham pisanda qilibmidik? Istanbulga birga qaytamiz, demabmidik? — deyarkan.

Gap kasaliga borib taqalsa:

— Mening hech qanaqa dardim yo‘q... Picha charchadim, xolos... Tunov kuni havo bir oz o‘zgardi-da, shundan bo‘ldim, o‘tib ketadi... — deyar ekan.

Ammo Istanbulni ko‘rgisi kelganini otamdan hamisha yashirib kelar ekan. Tavba, yashirib bo‘larmidi?

Uyquga ketganidan ikki minut o‘tar-o‘tmas otamni uyg‘otar, Qalandardagi chorbog‘imizni, naryoqdagi chakalakni yoxud Bosfor suvlarini ko‘rganligini aytar ekan... Jindakkina uyqu ichida o‘tgan bir necha minutga shu qadar uzun tushni sig‘dirish — u yerlarni odam juda ham ko‘rgisi kelgan bo‘lishidan emasmikan?

Buvim harbiy ministrlikka, saroy mulozimlarining oldiga borib, otamni Istanbulga qaytarishlarini har qancha iltimos qilsa ham, har qancha yig‘lab-siqtasa ham, bu yolvorishlar hech qanday naf bermagan.

Nihoyat, onamning kasali og‘irlashgandan so‘ng otam hech bo‘lmasa uni Istanbulga olib borib qo‘yish uchun bir oyga ruxsat so‘ragan-u, javobni ham kutib o‘tirmasdan yo‘lga chiqqan.

Tuyalarga ortilgan kajavalarda o‘tirib cho‘ldan o‘tganimiz xuddi bugungiday esimda.

Bayrutga yetib, dengizni ko‘rishimiz bilanoq onam biroz jonlanganday bo‘ldi. Qo‘ngan uyimizda onam meni ko‘rpasiga o‘tqazib, sochlarimni taradi, qo‘llarimning kirligini, tugmalarimning tushganligini ko‘rib xafa bo‘ldi, boshini bag‘rimga bosib yig‘ladi.

Bir-ikki kundan keyin o‘rnidan turdi. Sandig‘idan yangi kiyimlarini olib yasandi. Kechqurun otamni kutib olgani pastga tushdik. Otam menda qo‘rs tabiat askar taassurotini qoldirgan edi. Lekin o‘shanda onamning turib yurganini ko‘rib, suyunganidan yugurib keldi-da, onamni endigina yura boshlagan go‘dak boladay qo‘llaridan ushlab yig‘ladi — men buni hech esimdan chiqarmayman....

Bu bizning birga kechirgan so‘nggi kunimiz bo‘ldi. Onamni ertasi kuni ochiq sandiq yonida, boshi kiyimlar bo‘xchasi ustiga qo‘yilgan, lablarida qon qotib qolgan holda topishdi — onam o‘lib qolgan edi.

Olti yashar bolaning ancha-muncha narsaga aqli yetishi kerak. Lekin men hech nimani uqmaganday parvosiz yuraverdim.

Biz tushgan uyda odam ko‘p edi. Hali ham esimda, bir necha kungacha kattakon bog‘da bolalar bilan bo‘g‘ishib yurdim, Husayn bilan ko‘chalarda, dengiz bo‘ylarida aylandim, jome hovlisiga kirib qubbalarni tomosha qildim.

Onamni begona yerga qo‘yganimizdan so‘ng Istanbulga qaytish otamning yuragiga sig‘madi.... Innaykeyin, buvim, xolalarim bilan ko‘rishishdan qochdi shekilli ham... Shunga qaramay, meni ularning oldiga yuborishni o‘z burchi deb bildi. Nazarimda, kun sayin o‘sib borayotgan qiz bolani kazarmada, askarlar qo‘lida tarbiyalash yaxshi bo‘lmaydi, deb o‘ylagan bo‘lsa ham kerak.

* * *

Meni Istanbulga xizmatkor askarimiz Husayn eltib qo‘ydi. Lyuks paroxodni va ust-boshi xarob bir arab askari qo‘lidagi jajji chaqaloqni ko‘z oldingizga keltiring... Kim biladi, bu manzara paroxoddagi odamlarga qiziq, balki ayanch ko‘ringandir. Lekin

yo‘lga Husayndan boshqa odam bilan chiqsam bunchalik baxtiyor bo‘lolmasdim.

Chorbog‘imizning orqasidagi butazorda bir tosh hovuz, bu hovuz labida qo‘llari yag‘rinidan sinib tushgan yalang‘och bola haykali bor edi.

Dastlabki kelgan kunlarimda bu siniq haykal oftobdan, yog‘ingarchilikdan qoraygan rangi bilan menga mayib, sahroyi boladay xarob ko‘ringan edi. Hovuzdagi zilol suvlar ustiga to‘kilgan qizg‘ish yaproqlarga qaraganda kech kuz payti edi. Shu barglarni tomosha qilib turib, uning tagida suzishib yurgan bir qancha qizil baliqni ko‘rdim-u, buvim ne azobda dazmollab kiydirgan uzun shoyi ko‘ylagim va yangi botinkalarim bilan to‘g‘ri hovuzga sakradim.

Atrofdan qiy-chuv ko‘tarildi. Nima bo‘lganini bilgunimcha bo‘lmay, xolalarim meni yuqoriga quchoqlab olib chiqishdi-da, ham o‘pib, ham koyib, kiyimlarimni o‘zgartirishdi.

Bu oh-vohlar, bu koyishlardan tilim kuygani uchun hovuzga tushishga ortiq yuragim betlamay qoldi. Endi uning chetidagi qumlar ustida cho‘zilib, boshimni suvga tiqib yotadigan bo‘ldim.

Bir kun hovuz bo‘yida baliqlarni tomosha qilib yotgan edim. Bu voqea xuddi shu bugungiday esimda. Buvim biroz orqada, egnidan hech tushmaydigan qora chorshafiga[1] o‘ralib, bog‘chadagi skameykada o‘tirgan edi. Husayn esa namoz o‘qiyotganday, buvim yonida cho‘kkalab olgan edi.

Sekin-sekin gaplashayotganlarini eshitdim. Har holda turkcha so‘zlashayotgan bo‘lishsa kerak, nima deyishayotganlarini tushunmadim. Faqat ovozlaridan, dam-badam menga qarab-qarab qo‘yishlaridan shubhalandim. Quloqlarimni quyonday ding qilib oldim. Men chaynab hovuzga tashlayotgan teshikkulchalarga to‘planayotgan qizil baliqlar g‘oyib bo‘lib, buvim bilan Husaynning suvdagi akslari ko‘zimga ko‘rina boshladi. Husayn menga qarab-qarab, kattakon dastro‘molchasi bilan ko‘zlarini artardi. Bolalarning ba’zan yoshlariga mos kelmagan g‘alati sezgilari bo‘ladi.

[1] **Chorshaf** — arab, turk, eron xotinlari yopinadigan chodira, paranjining bir xili.

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI ARM
№ 29944

Bu gaplardan bir suiqasd hidini sezdim: Husaynni mendan ayirishmoqchi!

Nega endi? Lekin mayda sabablarga aqlim yetadigan yoshda emas edim... Faqat bu ayriliq vaqti-soati kelganda, kunning botishini... yomg‘irning yog‘ishini to‘sib bo‘lmagani kabi, bu ham hech bir yo‘sin bilan oldini olib bo‘lmaydigan bir falokat ekanini juda yaxshi tushunardim.

O‘sha kechasi buvimning yotog‘iga juftlashtirib qo‘yilgan kichkina karavotchamda birdan ko‘zlarim ochilib ketdi. Boshimizdagi qizil qalpoqli chiroq o‘chiq bo‘lsa ham, derazalardan tushib turgan oy nurida xona yop-yorug‘ edi. Uyqum qochdi. Yuragimda chidab bo‘lmaydigan bir alam paydo bo‘ldi. Bilaklarimga tiranib, sekin buvimga qaradim, uning uxlayotganiga ishonganimdan keyin karavotimdan asta tushdim, oyoq uchida yurib xonadan chiqdim. Boshqa bolalar singari qorong‘ilikdan, yolg‘izlikdan qo‘rqmas edim. Zina pog‘onalari g‘ijirladi deguncha, katta odam ehtiyotkorligi bilan turgan yerimda to‘xtab, sekin-asta dahlizga tushdim.

Eshiklarni qulflab qo‘yishibdi. Lekin bog‘cha eshigi yonidagi deraza ochiq ekan, jonimga shu oro kirdi. Derazadan bir sakrab tashqariga tushdim. Husayn bog‘chaning narigi chetidagi bog‘bon hujrasida yotardi. Kechasi kiyadigan oq ko‘ylagimning uzun etaklarini oyoqlarimga o‘ralashtira-o‘ralashtira o‘sha yoqqa chopib ketdim. Hujraga kira solib, Husaynning karavotiga chiqib oldim.

U juda qattiq uxlardi. Arabistonda ekanimizda ham ertalab uni uyg‘otish uchun ozmuncha mehnat sarf qilmasdim. Ko‘zlarini ochishga unamagandan keyin, otga minayotganday qorniga minib olib qistash, uzun mo‘ylovlarini tizgin qilib tortish, “chux”lash kerak bo‘lardi. Lekin bu kecha uni uyg‘otishdan qo‘rqdim. Uyg‘onsa, meni ilgarigiday yoniga o‘tqazishga ko‘nmaydi, yalinib yolvorishimga qaramay, buvimga eltib beradi, deb o‘yladim.

Asli birdan-bir tilagim oxirgi kechani uning yonida o‘tkazish edi.

O‘sha kechasi qilgan nojo‘ya harakatim yaqin vaqtlargacha oilamiz og‘zidan tushmay keldi.

Buvim saharga yaqin uyg‘onganda yonida yo‘qligimni ko‘rib, shaytonlab qolayozibdi... Bir necha daqiqa ichida butun chorbog‘

oyoqqa turibdi... Chiroq, shamlar ko‘tarishib bog‘chani, dengiz bo‘ylarini axtarishibdi. Bo‘g‘ot orasidan ko‘chagacha, qayiqxonadan hovuzning ikki qarich suvigacha hammayoqni ostin-ustin qilishibdi. Qo‘shni poliz qudug‘iga chiroq tushirib qarashibdi...

Bir mahal buvimning esiga Husayn tushibdi-yu, u yotgan hujraga qarab chopibdi. Kelib qarasa, men askarning bo‘ynidan mahkam quchoqlab uxlab yotgan emishman.

Ayriliq kunining fojiasini hali-hali eslab kulaman. Men umrimda o‘sha kungiday xokisorlik qilganimni bilmayman. Husayn eshik yonida tiz cho‘kib olib, shopday mo‘ylovlari borligidan ham uyalmay yig‘ladi, men esa Bag‘dodda, Suriyada arab tilanchilaridan o‘rganib olgan duolarim bilan buvimning, xolalarimning etaklarini o‘pib, undan ajratmasliklarini so‘rab yalindim.

* * *

Romanlarda qayg‘uga uchragan odamlar yelkasi cho‘kkan, ko‘zlari so‘ngan, harakatsiz, unsiz, yana ham ochiqrog‘i, g‘arib qilib tasvirlanadi.

Menda doimo buning aksi bo‘ladi. Qachon og‘ir qayg‘uga cho‘ksam, ko‘zlarim porlaydi, chehram ochiladi, terimga sig‘may ketaman. Dunyoni pisand qilmaganday, qahqaha urib kulaman, turli sho‘xliklar, telbaliklar qilaman. Shu bilan birga oh-u zorini yaqin odamiga, boshqalarga aytolmaydigan kishilar uchun buni juda yaxshi odat deb hisoblayman.

Husayndan ayrilganimdan keyin ham shunday qilganim esimda. Yaramasliklardan quturar, meni yupansin deb olib kelishgan qarindosh bolalarni urib-surib jonlarini olardim.

Yot-u begonalar ko‘zida ayb bo‘ladigan bir vafosizlik bilan Husaynni ko‘nglimdan chiqarib tashladim. Ammo yaxshi bilmayman, balki undan chinakam xafa bo‘lganim uchun shunday qilgandirman. Oldimda nomi tilga olingan hamono yuzimni teskari o‘girib olar, men endi-endi o‘rgana boshlagan turkcha so‘zlar bilan: “Husayn pis, Husayn chirkin, edepsiz... o-o”[1], — deb yerga tupurardim.

Shunday bo‘lsa ham, bechora “yomon, yaramas” Husaynning Bayrutga yetar-etmas menga yuborgan bir quti xurmosi jah-

[1] Husayn yomon, Husayn yaramas, adabsiz... o-o.

limni pasaytirganday bo‘ldi. Xurmolarning tugashidan falokatdan qo‘rqqanday qo‘rqqanim holda bir o‘tirishda hammasini pok-pokiza tushirdim. Xayriyat, danaklari qoldi. Ular menga bir necha haftalik ermak bo‘ldi. Bir qismini xachirlarga taqiladigan munchoqlar bilan aralashtirib ipga tizdim, yovvoyi odamlarnikiga o‘xshagan shoda munchoq yasab, bo‘ynimga ilib oldim. Qolganlarini bog‘chaning har yer-har yeriga ekdim. Necha oygacha har kuni ertalab kichkina idishda ularga suv quyar, bog‘chada xurmozor bo‘lishini kutar edim.

Bechora buvim esini yo‘qotib qo‘ydi. Meni yo‘lga solish chindan ham imkonsiz edi. Sahar g‘ira-shirasida uyg‘onar, kechqurun charchab, horib-tolgunimga qadar beboshliklar qilar edim. Ovozim o‘chguday bo‘lsa, chorbog‘da xavotirga tushishardi. Chunki bu mening biror yerimni kesib olib, ovozimni chiqarmay qonimni tindirish, yo bir yerga yiqilib ketib, og‘riqdan to‘lg‘anish, yoxud stul oyoqlarini arralash, to‘shak jildlarini bo‘yash kabi zararli ishlar bilan mashg‘ul ekanligimni bildirar edi.

Bir kuni qushlarga latta, payrahalardan uya yasash uchun daraxtlarning qir uchiga chiqar, boshqa bir kun o‘choq mo‘risidan tosh otib, oshpaz xotinni qo‘rqitish uchun tomga tirmashar edim.

Chorboqqa ora-sira bir doktor kelib turardi. Bir kun shu doktorni eshik oldida kutib turgan bo‘sh izvoshga chiqdim-u, jonivorlarni qamchiladim. Boshqa bir kun esa kattakon kir tog‘orani sudrab borib dengizga tushirdim-da, unga o‘tirib olib o‘zimni oqinga topshirdim. Bilmayman, boshqalarda ham shundaymi, lekin bizning oilamizda yetim bolani urish gunoh hisoblanardi. Juda haddimdan oshib ketgan kezlarimda qo‘limdan yetaklab borib biror uyga qamab qo‘yishardi. Beradigan jazolari shu edi, xolos.

Hamma bolalar “soqolli amaki” deb chaqiradigan g‘alati tabiatli bir qarindoshimiz bor edi. Ana shu soqolli amaki mening qo‘llarimni “Avliyo panja” derdi. Chunki barmoqlarim biror kun ham yara-chaqadan xoli bo‘lmas, xina qo‘ygan xotinlarnikiga o‘xshab, undan latta, bintlar arimas edi.

Tengqurlarim bilan bir xil muomalada bo‘lmas edim. Yoshi ancha katta bo‘lgan qarindosh bolalar ham mendan bezillardi. Menda, qalbimda sevgi olovi uchqunlaguday bo‘lsa, bu ham bir falokat

bo‘lardi. Odamlarga o‘xshab sevishni, sevganimni mehr-u shafqat bilan e’zozlashni o‘rganmagan edim. Yaxshi ko‘rgan odamim ustiga hayvon bolasiday otilar, quloqlarini cho‘zar, yuzini tirnar, itarib-turtib jonidan bezor qilardim.

Qarindosh bolalar orasida faqat bittasidan tortinar, o‘shandangina hayiqar edim.

U Basima xolamning o‘g‘li Komron edi. Ammo uni bola deyish uncha to‘g‘ri kelmaydi. Avvalo yoshi mendan ancha ortiq, qolaversa, juda odobli, vazmin. Bolalarga qo‘shilishni yoqtirmaydi. Qo‘llarini cho‘ntaklariga suqib olib, yo dengiz bo‘yida o‘zi yolg‘iz aylanib yuradi, yo bo‘lmasa daraxtlar soyasida kitob o‘qib o‘tiradi.

Komronning sochlari jingalak, sarg‘ish yuzi esa nozik, oppoq, yarqiroq. Shunchalar yarqiroqki, yuragim chopsa-yu, quloqlariga yopishib olib yaqindan betlariga qarasam, xuddi oynadagi kabi o‘zimni ko‘rishimga ishonaman.

Undan tortinsam ham, baribir janjallashdim. Dengiz bo‘yidan savatda xarsangtosh tashiyotgan edim, shulardan bittasini oyog‘iga tashlab yubordim. Bilmayman, tosh og‘irmidi yo u anchagina nozikmidi, birdaniga chinqirib voy-voylab yubordi. Esim chiqib ketdi. Bog‘chadagi kattakon chinorga maymundek chaqqon tirmashib chiqib ketdim. Meni u yerdan na ozor, na do‘q va na yolvorishlar tushira oldi. Oxiri bog‘bonni orqamdan chiqardilar. U ko‘tarilgan sari men ham daraxt uchiga chiqib ketaverdim. Ammo u, og‘irimni ko‘tara olmaydigan ingichka shoxlarga chiqishdan toymaydigan bir alfozda ekanligimni, agar orqamdan chiqaversa falokat ro‘y berishi mumkinligini ko‘rib, pastga tushib ketdi.

* * *

Xullas, o‘sha kecha qorong‘i tushguncha daraxt shoxida qushday o‘tirdim.

Mening dastimdan bechora buvimning uyqusida halovat qolmadi. Boyoqish xotin mening telbaligimga kun sayin ko‘proq ishona bordi. Goho saharda, kechagi sho‘r-u g‘avg‘omdan boshi tinchishga ulgurmay, buvim mening shovqin-suronim bilan uyg‘onar, ko‘rpasida to‘lg‘anar, mening qo‘llarimdan ushlab olib: “O‘zi o‘lib, qarigan chog‘imda bu maxluqni boshimga balo qilib tashlab

ketdi-ya?" derdi. Lekin men aniq bilaman: agar shu paytda onam go'ridan chiqib buvimga ro'para bo'lib: "Kimni tanlaysiz, manavi maxluqnimi, menimi?" deydigan bo'lsa, buvim albatta meni degan, uni kelgan yeriga qaytarib yuborgan bo'lardi.

Albatta, kasalmand bir kampirning kechasi horg'inligi bosilmasdan uyg'onishi jabr. Lekin shunisi ham borki, kechasi bilan tinib-tinchigan taqdirda ham yolg'izlik ruhi bilan uyg'onish, judoliklar alamida azob chekish yanada og'irroq bo'ladi.

Xullas, shuncha zahmat yetkazganimga qaramay, buvimning men bilan ovunganiga, men bilan baxtiyor bo'lganiga ishonaman.

* * *

Buvimdan judo bo'lganimizda to'qqiz yoshlarda edim. Otam ham ittifoqo Istanbulda edi.

Otam bechorani bu safar Tripolidan Albaniyaga ishga o'tkazishibdi. Shuning uchun Istanbulda atigi bir hafta qolishi mumkin edi.

Buvimning o'limi uni mushkul ahvolga solib qo'ydi. Beva ofitser to'qqiz yashar qizini yetaklab tog'-u toshlar orasida sargardon bo'lib yurolmas edi. Meni siqilib qoldi deb qo'rqibmi, xolalarimga tashlab ketishga negadir ko'ngli chopmadi. Nimani o'ylagan bo'lsa o'ylagandir, har holda bir kun meni yetaklab borib kemaga o'tqazdi. Istanbulga o'tdik. Ko'prikda yana aravaga tushib, uchiketi ko'rinmagan o'rlardan oshdik, bozorlardan o'tdik, keyin bitta kattakon g'ishtin bino oldiga kelib to'xtadik.

Bu yer umrimning o'n yilini qamoqda o'tkazishim kerak bo'lgan so'rlar (soyeur) maktabi edi. Bizni eshik yonidagi pardalari, derazalari yopiq, olaqorong'i bir xonaga olib kirishdi.

Hamma narsa avvaldan gaplashib qo'yilgan bo'lsa kerak, birozdan keyin qora kiyimli bir xotin kirdi-yu, to'g'ri mening ustimga kelib engashdi. Boshidagi oq ro'molining uchlarini g'alati bir qushning qanotlari singari sochlarimga tegizib turib, yaqindan yuzimga tikildi, betlarimni siladi.

Maktabga qo'ygan birinchi qadamim yangi bir bema'nilik, yana bir yaramaslik bilan boshlanganini eslayman.

Otam mudira opa bilan gaplashib turganida, men xonani aylanib uni-buni kovlashtira boshladim. Bir vazaning rangli rasmla-

riga barmog'imni tegizib ko'rmoqchi bo'luvdim, u tushib chil-chil bo'ldi.

Otam qilichini sharaqlatib o'rnidan sapchib turdi, jahl bilan qo'limdan tortdi.

Singan vazaning egasi mudira opa esa, aksincha, kulardi. Qo'llarini silkitib, otamni tinchlantirishga harakat qildi.

* * *

Maktabda bu vazaga o'xshash yana qancha narsalarni sindirishim turgan gap. Uydagi beboshligim u yerda ham davom etdi. Murabbiyalarimiz chindan ham malak kabi sabrli xotinlar edi yoki mening yaxshi tomonlarim bor edi. Yo'qsa, mening dastimdan bu qadar ozor chekishlari mumkinmi, qalay?

Sinfda sira tinmay to'polon qilar, u yoqdan-bu yoqqa o'tib yurardim.

Hamma singari zinadan tushish mening odatim emas edi. Albatta biror burchakka biqinib olib, sinfdoshlarimning tushishlarini poylar, keyin panjara yog'ochiga otga minganday sakrab chiqib olib, o'zimni pastga qo'yib yuborardim. Yoki oyoqlarimni juftlashtirib zinalardan sakrardim.

Bog'da qurigan daraxt bo'lardi. Payti keldi deguncha o'shanga tirmashib chiqib olganimni, po'pisalarga quloq solmay tanaffus oxirigacha shoxdan-shoxga irg'iganimni ko'rgan muallimam: "Bu odam bolasi emas, Choliqushi[1]", — deb koyigan edi.

Ana shunday qilib, o'sha kundan boshlab asl nomim unutildi-yu, hamma meni "Choliqushi" deb ataydigan bo'ldi.

Bilmayman, bu ism keyinchalik qanday qilib oilamizga ham o'tdi-yu, Farida otim bayram kiyimi singari juda kam qo'llanadigan rasmiy ot bo'lib qoldi.

"Choliqushi" mening o'zimga ham yoqardi, nimagaki bu nom ko'p mahal jonimga ora kirardi. Biron nojo'ya harakatimdan shikoyat qilishsa, bahuzur yelkalarimni uchirib: "Na chora... Choliqushining qo'lidan boshqa nima kelardi", — deyardim.

Ba'zan maktabimizga echkinikiga o'xshagan kichkina soqol qo'yib olgan ko'zoynakli pop kelib-ketib yurardi. Bir kun so-

[1] **Choliqushi** — butazor qushi, chittak.

chimning uchidan qaychi bilan jindak kesib, yelim bilan iyagimga yopishtirib oldim. O‘qituvchimiz men tomonga qaraganda jag‘imni hovuchimning ichiga yashirar, nari yoqqa qarashi bilan qo‘llarimni olardim-u, soqolimni selkillatib, popga taqlid qilar, bolalarni kuldirar edim. O‘qituvchimiz bu qahqahalarning sababini bilolmay, tomog‘i yorilguday bo‘lib baqirar edi.

Nimayam bo‘ladi-yu, bir mahal yuzimni sinfimizning yo‘lakka ochiladigan derazasi tomonga o‘girib qolmaymanmi? Qarasam, oyna orqasidan mudira opa menga qarab turibdi-da!

Shoshib qolganimdan nima qilsam bo‘ladi? Bo‘ynimni egdim, barmog‘imni labimga keltirib “jim!” ishorasini qildim, keyin esa barmoqlarim bilan unga bir bo‘sa yubordim.

Maktabning kattasi ana shu mudira opa edi. Eng keksa muallimlargacha hamma uni Xudoday hurmat qilardi. Shunday bo‘lgani holda, undan muallimga nisbatan sir saqlashni so‘rashim xotin boyoqishga nash’a qildi. Sinfga kirsa salobatini saqlab qolmasligidan qo‘rqayotganday kuldi, keyin qo‘li bilan menga po‘pisa qilib, yo‘lak qorong‘iligida ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi.

Mudira opa bir kuni meni ovqatxonada qo‘lga tushirdi. Sinfdan o‘g‘irlab chiqqan qog‘oz savatimga ovqat sarqitlarini solib turgan edim. Mudira dag‘al tovush bilan:

— Bu yoqqa kel, Farida, nima qilyapsan? — dedi.

Qilayotgan narsamning yomonligini bilmas edim. Yuziga tik qarab:

— Itlarga ovqat berish ham yomon narsami, maso‘r? — dedim.

— Qanaqa itlarga? Qanaqa ovqat?

— Vayronadagi itlarga... Oh, ma soyeur[1], men borganimda qanchalik suyunishganini bir ko‘rsangiz edi... Kecha kechqurun bo‘lsa, burchakda kutib olishdi, oyoqlarimga yopishishdi... “Sabr qilinglar... vayronaga eltib beraman... ungacha o‘lib qolmassizlar...”, desam ham zolimlar quloq solishmadi. Osilishib meni yerga yiqitishyapti... Mening ham o‘jarligim tutib ketdi. Savatga etagimni mahkam yopib oldim... Sal bo‘lmasa meni tilka-pora qilib tashlashardi... Xayriyatki, bir teshikkulchachi o‘tib ketayotgan ekan, qutqazib oldi.

[1] **Ma soyeur** *(fransuzcha)* — mening opam, opa.

Mudira ko‘zlarimga tikilib turib eshitdi.

— Juda soz, xo‘sh, maktabdan qanday qilib chiqding? — deb so‘radi u. Men hech tap tortmay:

— Kirxonaning orqasidagi devordan oshib tushdim, — dedim.

Mudira katta bir falokat xabarini eshitganday boshini qichib:

— Qanday botinding? — dedi.

Men yana to‘g‘risini aytdim:

— Ajablangmang, ma soyeur... Devor juda past... Innaykeyin, qanday qilib eshikdan chiqishim mumkin?.. Qorovul meni chiqarib qo‘yarmidi? Birinchi chiqqanimda: “Seni ma soyeur Terez chaqiryapti”, — deb aldab qochgan edim... Iltimos qilaman, siz ham menga xalaqit bermang... Chunki itlarning och qolish xavfi bor...

Murabbiyalarimiz xo‘p g‘alati xotinlar edi-da. Boshqa biron maktabda shu narsalarni qilsam yo meni qamab qo‘yishar, yo bo‘lmasa birorta jazo berishar edi, deb o‘ylayman.

U men bilan pachakilashib o‘tirmaslik uchun o‘zini bosdi.

— Itlarni, hayvonlarni parvarish qilish yaxshi narsa, lekin itoatsizlik qilish yaramaydi... Savatni menga tashlab ket... Sarqitlarni itlarga qorovul eltib beradi, aytaman, — dedi.

Umrimda hech kim meni shu xotinchalik yaxshi ko‘rmagan bo‘lsa kerak.

Murabbiyalarimizning shunga o‘xshash harakatlari u vaqt yelning toqqa ta’siriga o‘xshash bir narsa bo‘lib, mening sho‘xligimni, intizomsizligimni daf etishdan ojiz ko‘rinardi. Faqat bular astasekin tanamga singib, o‘chmas izlar, shifosiz zaifliklar, nazokat zamzamasi qoldirmaganmikan, deb qo‘rqaman...

* * *

Shunday, men haqiqatdan ham tushunib bo‘lmaydigan g‘alati qiz edim. O‘qituvchilarimning zaif tomonlarini bilib olardim. Har bir o‘qituvchining jig‘iga nima ko‘proq tegishini osongina topib olar, shunga qarab mujda tayyorlardim.

Masalan, Matilda opa nomli qari, nihoyatda mutaassib bir musiqa o‘qituvchimiz bor edi. U devordagi Bibi Maryam surati oldida ko‘zlaridan yosh to‘kib ibodat qilib turganda men surat tevaragida

uchib yurgan pashshalarni ko‘rsatardim-da, “ma soyeur, maloyikalar aziz onamizni ziyorat qilgani kelishibdi”, degan so‘zlar bilan jon tomirini uzib olardim.

Boshqa bir o‘qituvchimizning haddan tashqari toza, pokizaligiga e’tibor qildim. U yonimdan o‘tib ketayotganda ruchkamning yomon yozishidan shikoyat qilmoqchi bo‘lar, bechoraning oppoq yoqasiga siyoh sachratib yuborar edim.

Yana bir o‘qituvchimiz bor edi, bunisi gazandalardan juda qo‘rqardi. Kitoblarning birida rangli chayon rasmini topdim-u, avaylab atrofini kesdim, keyin ovqatxonadan bitta kattakon so‘na tutib kelib, haligi qog‘oz parchasini yelim bilan so‘na ustiga yopishtirdim-da, kechqurun dars tayyorlayotgan paytimizda bir bahona bilan o‘qituvchimizning yoniga borib so‘nani stol ustiga qo‘yib yubordim.

Men uni savolga tutib turgan edim. So‘na birdan o‘rmalay boshladi. Bechora xotin kerosin lampaning yorug‘ida qo‘rqinchli bir chayon bo‘g‘inlarini, nishlarini titratib stolda o‘rmalab kelayotganini ko‘rdi-yu, birdan dodlab yubordi. Darhol yonida turgan lineykani olib, bir urishda so‘nani stolga qapishtirdi. Keyin orqasini devorga suyab, qo‘llari bilan yuzini to‘sib, anchagacha hushiga kelolmay turdi.

O‘sha kecha o‘zim yotoqda bir soatcha u yoqdan-bu yoqqa ag‘anab, yuragim ezildi.

Men u vaqtda o‘n ikki yoshga chiqqan, ko‘nglimda or, hayo tuyg‘ulari anchagina uyg‘onib qolgan edi. O‘qituvchimga qilgan muomalamdan uyaldim. Bu aybim osongina kechirib yuboriladigan ayb emasligini anglar, ertaga albatta qiynoq-qistovga olinishimga aqlim yetar edi. Kim biladi, oqibati nima bo‘ladi?

Mudira opani tushimda bir necha bor ko‘rdim, yonimga g‘azablanib kelar, ko‘zlarini olaytirib baqirardi.

Ertasi kun birinchi dars voqeasiz o‘tdi. Lekin ikkinchi darsning oxirrog‘ida sinf eshigi ochilib, murabbiyalardan biri kirdi-yu, o‘qituvchimga bir nimalar degandan so‘ng meni tashqariga imo qildi. Naqadar qo‘rqinchli!

Men yelkalarimni qisib, tilimni cho‘chchaytirib sekin tashqariga chiqib borayotganimda bolalar kulishar, o‘qituvchim esa lineyka

bilan stolni sekin-sekin taqillatib ularni jim bo‘lishga, shovqin solmaslikka chaqirar edi.

Bir nafasda mudira kabinetiga yetib keldim, keldim-u, taajjubda qoldim. Mudiraning chehrasi tushimda ko‘rgan chehraga sira o‘xshamas edi. Shundayki, chayon surati yopishtirilgan so‘na o‘yinini o‘ylab chiqargan, o‘qituvchini hushidan ketkazgan yaramas qiz men emas-u, u ekaniga ishonar darajada hayratda qoldim.

Chehrasida g‘am, lablarida titroq bor edi. Meni qo‘limdan ushlab bag‘riga bosmoqchi bo‘lganday bir harakat qildi, lekin qo‘yib yubordi.

— Farida bolam... Senga bir xabar aytmoqchiman... Og‘ir xabar... Otang picha betob emish... Picha deyapman, lekin anchagina bo‘lsa ham ehtimol....

Mudira opa qo‘lidagi bir parcha qog‘ozni buklar, so‘zini ulashtirishga qiynalar edi.

Meni sinfdan chaqirib kelgan murabbiyaning birdan yuziga ro‘molcha to‘sib tashqariga chiqib ketganini ko‘rdim.

Tushundim. Bir nima demoqchi bo‘ldim, lekin mudira opa singari mening ham tilim tutilib qoldi. Boshimni o‘girib, ochiq derazadan daraxtlarga qaradim. Ularning oftob nuri tushgan tepalarida qaldirg‘ochlar uchishib yurardi.

Birdan men ham o‘shalar singari jonlanib ketdim.

— Tushundim, ma soyeur, kuyunmang... Nachora? Hammamiz ham o‘lamiz... — dedim.

Bu safar mudira opa boshimni ko‘ksiga bosdi, ancha vaqtgacha qo‘yib yubormadi.

Maktabimizda begonalar kiritilmaydigan kun bo‘lishiga qaramay, birozdan so‘ng xolalarim meni ko‘rgani kelishdi. Ruxsat so‘rab uyga olib ketmoqchi bo‘lishgan edi, men ko‘nmadim. Imtihonlar juda ham yaqinlashib qolgani o‘sha kuni har mahaldagidan ham ziyodroq sho‘xlik qilishimga xalaqit bermadi. Shu darajada sho‘xlik qildimki, kechki dars tayyorlash paytida badanim o‘t bo‘lib yondi, tanballarga o‘xshab qo‘llarimni partaga qo‘yib uxladim va o‘sha kecha ovqat ham yemadim.

* * *

Yozgi ta'tilimni Basima xolaning Qo'zyotog'idagi chorbog'ida o'tkazdim.

Bu yerdagi bolalar bilan ko'nglim ovunmas edi. Basima xolamning qizi Najmiya onasining etagidan ajralmaydigan kamgap, xastahol qizaloq edi. Komron akasining xuddi o'ziginasi desa bo'ladi.

Xayriyatki, atrofda Bolqondan ko'chirma qilinganlarning bolalari bor ekan. Ularni bog'chaga to'plab olib, qiy-chuv solar, kechga qadar to'polon qilardim.

Biroz vaqtdan keyin bechora o'rtoqlarim quvg'inga uchrashdi, chorbog' bog'boni ularni ko'chaga quvdi.

O'rtoqlarim ko'ngilchan bolalar edi; ko'rgan haqoratlarini pisand qilmay, meni chorbog'dan olib qochgani kelishardi. Necha soatlab dalalarda beboshlik qilar, polizlarning chetanlaridan oshib o'tib yegulik o'g'irlardik.

Kechqurun yuzim oftobda po'rsillab, etaklarimning yirtiqlarini tilingan qo'llarim bilan yashirishga tirishib uyga kirib kelganimda, xolam sochlarini yular, bir tutam yaltiroq tuk ostidagi pushti og'zini ochib ora-sira esnab o'tirgan, shu holida esi past yalqov mushukka o'xshagan Najmiyani menga ibrat qilib ko'rsatardi. Suluvligi, bilimdonligi, nozikligi, tarbiyasi, bilmayman yana nima balosi bilan nuqul boshimga taqillab uriladiganlardan yana biri Komron edi.

Najmiya bo'lsa... Gapning qisqasi, onasining etaklari ostida o'sgan, yumshoq, mo'min uy mushugi edi. Lekin qizlarning shunaqa bo'lishi kerakligini ichimda ma'qullar ham edim.

Lekin yigirmaga yaqinlashib qolgan, tarovatli yupqa lablari ustida mayin miyiqlar sabza ura boshlagan kap-katta Komronga nima bo'ldi? Qizlarnikiga o'xshagan zaifona oyoqlarida oppoq charm tuflisi, ipak paypoqlari, yurganda yosh novdaday tebranuvchi sarv qomati, shohi ko'ylagining ochiq yoqasidan chiqib turgan uzun, oq bo'yni bilan erkakdan ko'ra ko'proq qizga o'xshagan bu yigitga juda yomon jahlim chiqardi.

Erkak qarindoshlar, qo'ni-qo'shnilar uni yaxshi yigit deb maqtashguday bo'lishsa, qonim qaynab ketardi.

Necha bor yugurib kelib, oyog'im lat yeganday o'zimni ustiga tashlaganimni, kitoblarini yirtganimni, bekorchi bahonalar bilan janjal chiqarmoqchi bo'lganimni eslayman. "Hoy, Ollohning quli, qiz bolaga o'xshab o'tirmay bir oz jonlansang-chi, biron narsa desang-chi, ana shunda misoli mushukday bo'yningga osilib, seni tuproqqa bulab tashlay, sochlaringni yulay, ilon ko'zlariga o'xshagan yashil ko'zlaringga chang solay!" deb o'ylayman.

Oyoqlariga tosh yumalatib yuborib, g'ujanak qilgan kunimni ich-ichimdan zavq bilan titrab turib eslayman. Lekin u o'zini yetilgan erkak kishiday hisoblab, menga yuqoridan qaraydi, ko'zlarini jilmaytirib: "Bolaliging qachon qoladi, a, Farida?" — deydi.

"Juda soz, lekin senda ham qachongacha davom etadi bu pismiqlik, bu sovchi oldiga chiqqan qari qizning noz-u karashmasi?.."

Bu so'zlarni har nima bo'lganda ham aytolmayman, albatta. Xudoga shukur, yoshim o'n uch-o'n to'rtlarda... Shu yoshdagi bir qizning qo'rsligini shu qadar bir nazokat bilan qarshilagan xushmuomala kishidan ortiqcha xafa bo'lish yarashmaydi. Beixtiyor nojo'ya so'z chiqib ketishidan qo'rqayotgandek, og'zimni qo'lim bilan yopib olaman, uni bemalol so'kib olish uchun bog'chaning xilvat burchaklariga qochib ketaman.

Yomg'ir quyib turgan kunlarning birida qarindosh xotinlar kiyim-kechak haqida gaplashib o'tirishgan edi. Xotinlar tiktirmoqchi bo'lishgan qishki kiyimlarining rangi to'g'risida Komronning fikrini so'rab qolishdi.

Men bir burchakda tilimni chiqarib, ko'zlarimni olaytirib, ko'ylagimning yengini yamash bilan mashg'ul edim. O'zimni tutolmadim, qahqaha urib kulib yubordim.

Xolavachcham:

— Nimaga kulyapsan? — deb so'radi.

— O'zim... — dedim. — Esimga bir narsa tushib ketdi...

— Nima tushdi?

— Aytmayman...

— Ko'p noz qilaverma. Darvoqe, sening ichingda gap turarmidi... baribir aytasan bir kun....

— Unday bo'lsa xafa bo'lma... Sen xonimlar bilan kiyim to'g'risida gaplashib turganingda, men seni Xudo yanglish yaratgan deb o'ylayman.

gan deb o‘yladim... Qiz bo‘lganingdami... lekin hozirgi yoshingda emas... Masalan, o‘n uch-o‘n to‘rt yoshlaringda....

— Juda soz, keyin....

— Boyatdan beri atigi bir qarich yirtiqni yamaguncha barmoqlarimni ilma-teshik qilib olganim uchun ham men yigirma-yigirma ikki yoshlardagi bir erkak....

— E, keyin....

— Keyin nima bo‘lardi, Ollohning amri, payg‘ambarning qavli bilan seni o‘zimga olardim, vassalom.

Uydagilarning hammasi sharaqlab kulib yubordi. Boshimni ko‘tardim-u, hammaning ko‘zi menga tikilib turganini ko‘rdim.

Mehmonlardan biri beadabgarchilik qildi:

— Juda soz, buni hozir ham qilish mumkin, Farida, — dedi.

Esim og‘di. Ko‘zlarimni olaytirib:

— Qanday qilib? — deb so‘radim.

— Qanday qilib? Komronga tegasan qo‘yasan-da... U sening bezaklaring g‘amini yeydi, yirtiqlaringni tikadi. Sen ham ko‘cha ishlariga qaraysan.

Achchig‘im chiqib turib ketdim. Lekin bu gal ko‘proq o‘zimdan achchiqlangan edim. Nima qilay, gap-so‘zni o‘zim boshlab bergan edim. Men bema’ni gaplar aytishda bu qadar haddimdan oshib ketgan emasdim, chamamda shu xoin yirtiq ko‘ylak es-hushimni olib qo‘ygan bo‘lsa kerak.

Shunday bo‘lsa ham, qo‘rqoq oldin musht ko‘taradi, degandek yana hujumga o‘tdim.

— Bo‘ladi, lekin Komronbey uchun zararli bo‘lar deb o‘ylayman, — dedim, — chunki Xudo ko‘rsatmasin, uyda janjal chiqquday bo‘lsa xolavachchamning holi nima bo‘lar ekan. Bir mahallar nozik oyoqlariga tushgan toshni eslaridan chiqarmagan bo‘lsalar kerak, deb o‘ylayman... — Kulgilar orasida g‘alati bir jiddiyat bilan xonamga chiqib ketayotgan edim, ammo eshikka yetganimda yana qayrildim. — Beadablik qildim, — dedim, — o‘n to‘rtga kirib qolgan bir qiz uchun juda uyat ish bo‘ldi, aybga buyurmanglar.

Tovonlarimni zina taxtalariga urib, eshiklarni lang ochib xonamga kirib ketdim. O‘zimni karavotga to‘pday tashladim. Pastda

qahqahalar davom etardi. Qaydam, balki meni ermak qilishayotgandir. Baraka topishsin.

Komronga tegsam haqiqatan ham yaxshi bo‘lsa kerak. Chunki yoshlarimiz kun sayin ortib, u bilan janjallashish bahonalari kamayib borar edi. Bir marta bo‘lsa ham soch yulishib, bosh urishib alamimni chiqarib olish uchun unga tegishdan boshqa chora yo‘qday ko‘rinardi.

* * *

Yozgi ta’til oxirida maktabimiz birmuncha vaqt qaynab toshar, bu toshqinlik faqat birinchi chorak imtihonlarigacha davom etardi.

Sababi shuki, o‘n uch-o‘n to‘rt yoshga kirgan katolik dugonalarim bahorgi Pasxa bayramida dastlabki marosimlarni qilishar, etaklari yerga tegadigan oq shohi ko‘ylaklar kiyishib, kelinchak yuz pardasiga o‘xshagan ro‘mollar o‘rab olib, Iso payg‘ambarni eslashardi.

Cherkovda mum shamlar yoqiladi, organ chalinib, duolar o‘qiladi; hammayoqni to‘ldirgan bahor gullarining muattar bo‘ylari bilan aralashib ketgan isiriq, aloy tutunlari ichida qilinadigan bu marosim juda chiroyli bo‘ladi. Shunisi yomonki, kanikul kunlarida qilinadigan bu marosimda xoin dugonalarim unashib qo‘yilgan yigitlariga vafosizlik qiladilar, asal mumi rangli, moviy ko‘zli Isoni ro‘para kelgan bir, hatto bir necha erkak bilan bo‘lib aldaydilar.

Maktab ochilganda dugonalarim chamadonlarining bir burchagiga yashirib maktublar, rasmlar, esdalik qilib berilgan gullar, nevlay, yana qanday narsalar keltiradilar.

Bog‘chada ikkitadan yo uchtadan bo‘lib qo‘l ushlashib yurganlarida gaplashgan gaplarini bilardim. Qizlarning eng ma’sumasiga, eng dindorlariga hadya qilingan rangli, zarli payg‘ambar yo malak suratlarining tagida saqlanadigan rasmlar yigitlarniki ekanini osongina bilib olardim. Bog‘chaning bir burchagida biror qizning tevaragida uchgan chivinlar ham uqolmaydigan bir shipshish bilan dugonasi qulog‘iga aytgan gapidan ham bexabar qolmasdim.

Bu mavsumda qizlar ikkitadan-uchtadan bo‘lib olishib, bir-birlariga yelimday yopishib ketishardi.

Men bechora esa bog‘chada ham, sinfda ham yakkalanib qolardim. Dugonalarim mendan sir saqlashardi. Ular murabbiyalardan ham ko‘proq mendan qo‘rqishardi. Nega deysizmi? Chunki sergap edim, soqolli amaki aytganday, ichimda gap turmas edi. Mabodo qizlardan birontasi qo‘shni yigit bilan bog‘cha panjarasi orqali gul olib-berishganini ko‘rdimmi — bo‘ldi, bog‘chada darrov ayyuhannos ko‘taraman. Nachora, bunday narsalarga juda ham o‘ch edim.

Hech esimdan chiqmaydi: qish kunlarining birida kechqurun dars tayyorlash bilan mashg‘ul edik. Mishel ismli tirishqoq bir qiz no‘noq dugonasiga Rim tarixini o‘rgatish uchun murabbiyadan ijozat so‘rab, eng orqadagi qatorga o‘tib o‘tirgan ekan. Darsxona jimjit edi, shu jimjitlik ichida birdan piqillagan ovoz eshitildi. Murabbiya boshini ko‘tarib:

— Nima bo‘ldi, Mishel, yig‘layapsanmi? Nimaga? — deb so‘radi.

Mishel ko‘z yoshlaridan ivib ketgan yuzini qo‘li bilan to‘sib oldi. Uning o‘rniga men javob berdim:

— Mishel karfagenliklarning yengilganiga xafa bo‘ldi, shunga yig‘layapti, — dedim.

Sinfda biram qahqaha ko‘tarildiki...

Xullas, dugonalarim meni o‘zlariga qo‘shmaslikda haqli edilar. Faqat hammadan ajralib qolish, kap-kattakon qiz holimda esi past bola muomalasini ko‘rish uncha yaxshi narsa emas edi.

Yoshim o‘n beshga qarab borardi. Hamma onalarimiz kelin bo‘lgan, buvilarimiz esa: “Voy, sho‘rim, uyda qolib ketyapsizlar!” deb hayajonga tushadigan va hazrati Ayyub qudug‘iga[1] chopadigan yosh...

Bo‘yim cho‘zilmay qolgan edi. Ammo sho‘x-o‘jarligimga qaramay, qomatim kelishib, chehramda ajoyib ranglar, nurlar yonib o‘cha boshlagan edi.

Soqolli amaki ba’zan qo‘llarimdan ushlab, meni deraza yoniga olib borardi-da, yuzimni xuddi ko‘zlariga surtadigandek, yuzini yaqin keltirib: “Qizim, bu nima?.. Bu qanaqa rang, hey?.. Guldek toza-ya. Na so‘ladi, na eskiydi!” — deyardi.

[1] **Hazrati Ayyub qudug‘i** — Istanbulda Muhammad (s.a.v.) sahobalaridan Abu Ayyub Ansoriy dafn etilgan mashhur qabriston.

Oynaga qarab: “Ha, jonim, qiz degan ham shunaqa bo‘ladimi? Fe’li bo‘ri bolasiga o‘xshasa-yu, yuzi rassom chizganday chiroyli bo‘lsa!” — deb o‘ylar, universal magazin ko‘rgazmasida buvakni tomosha qilayotganday tilimni chiqarib, ko‘zlarimni olaytirib, o‘zimni ermak qilar edim.

* * *

Ta’tillar ichida eng yaxshi ko‘rganim Pasxa bayrami edi. Bu ikki haftalik ta’tilni o‘tkazish uchun Qo‘zyotog‘iga borganimda giloslar pishgan, katta bog‘ning ko‘chaga qaragan tomonini boshdan-oxir to‘sib olgan daraxtlardagi giloslar chayqalib turgan bo‘lardi.

Gilosni juda yaxshi ko‘rardim. Ana shu o‘n besh kunni chumchuqlar singari faqat gilos yeyish bilan tugatar, shoxlarining eng uchlarida qolgan giloslarni ham tugatmay turib maktabga qaytmas edim.

Bir kuni kechki payt daraxt ustiga chiqib olib, gilos yeya, danaklarini uzoq-uzoqlarga ota boshladim.

Shu danaklardan biri ko‘chada o‘tib ketayotgan bir keksa qo‘shnimizning naq burniga borib tegsa bo‘ladimi?

Boyoqish nima bo‘lganini bilmay dong qotib qoldi, atrofiga telba ko‘zlar bilan jovdirab qaradi, lekin boshini ko‘tarib daraxtga qarash hech esiga kelmadi.

Ovozimni chiqarmasam, o‘tirgan yerimdan qimirlamasam, balki meni hech ko‘rmay, bironta qush uchib ketayotib danak tushirib yubordi, deb qo‘ya qolardi.

Men esam, nihoyatda qo‘rqqanimga, uyalganimga qaramay, o‘zimni tutolmasdan kulib yubordim.

Kattakon shoxda otga minib olganday o‘tirgan, sira uyalmasdan, hayo qilmasdan kulayotgan qizni ko‘rdi-yu, boyoqish o‘zini tutib turolmadi, jahli chiqqanidan qosh-ko‘zlarini o‘ynatib:

— Barakallo, oppoq qizim, — dedi. — Bu ishingiz bizga yoqmadi, Xudo biladi, sizday bo‘yi yetib qolgan kap-kattakon bir qizning...

O‘sha zamon yer yorilsa, yerga kirib ketguday bo‘ldim. Bechora guldek yuzim, kim biladi, qanday ranglarga kirdi ekan! Daraxtdan yiqilib ketish xavfiga ham qaramay, qo‘llarimni maktabda kidan

yadigan ko‘ylagimning ko‘kragi ustida qovushtirib bo‘ynimni xiyol bukdim-da:

— Kechiring, beyafandim, — dedim, — Xudo haqqi, bexosdan bo‘ldi... Yana ham to‘g‘risi, bilmay qoldim... — Bu gunohkorlarcha yolvorish usuli maktabda murabbiyalar, dindor o‘quvchilar Bibi Maryam bilan Iso oldida duo o‘qiyotgan mahallarida qo‘llanadigan usul edi. Harholda, buning ta’siri uzoq vaqtlardan beri sinab kelinardi. U necha asrlardan beri ilohiy ona bilan bolani shu qabilda yupatib kelgani uchun, bu keksani ham oxirda insofga keltirishi mumkin edi.

Taxminimda yanglishmadim. Qo‘shnim bu riyokor so‘zlarimga, ovozimdagi qaltiroqqa aldandi, yumshaldi. Nimagadir, menga biron yaxshi narsa aytish zarurligini sezganday:

— Bu xil parvosizlikning bo‘yi yetib qolgan qizga zarari yetishi mumkinligini tushunmaysizmi? — dedi. Nima demoqchi ekanligini juda yaxshi tushunib tursam ham, ko‘zlarimni pirpiratib:

— Nega endi, afandim? — deb so‘radim.

U kishi quyoshning yondosh tushib turgan nurlariga qo‘lini parda qilib, menga diqqat bilan razm soldi, keyin xaxolab kuldi.

— Masalan, sizni o‘g‘limga olib bermoqchi bo‘lsam...

Men ham kulib yubordim.

— U tomonga xotirjam bo‘lsinlar, afandim. Odobli qiz bo‘lganimda ham olmas edingiz!

— Nega endi, bilolmadim?

— Chunki mening daraxtga chiqish, gilos danaklarini otishdan ham kattaroq ayblarim bor... Birinchidan, boy qiz emasman... Qulog‘imga chalingan gaplarga qaraganda, kambag‘al qizni hech kim nazariga ilmas emish... Innaykeyin, chiroyim ham yo‘q... Mendan so‘rasangiz, bu — kambag‘allikdan ham kattaroq bir kamchilik...

Bu so‘zlar keksa beyni juda qiziqtirib qo‘ydi.

— Siz xunukmisiz, qizim? — dedi.

Men lablarimni cho‘chchaytirdim.

— Nimalar deyapsiz? Nima, men o‘zimni bilmaymanmi? — dedim. — Qiz degan ham shunaqa bo‘larmishmi? Qizga uzun bo‘y, sariq soch, moviy yoki yashil ko‘zlar lozim...

Keksa bey bir mahallar chatoq yurganga o‘xshaydi... G‘alati boqish, shirin tovush bilan:

— Oh, bechora qizim, — dedi. — Sen go‘zallikning nimaligini biladigan, o‘zingning qandayligingni farq etadigan yoshdamisan-a? Har nima bo‘lganda ham... Qani, otingiz nima, bilib qo‘yaylik?

— Choliqushi.

— Iye, bu qanday ot bo‘ldi?

— Pardon[1], meni maktabda shunday deyishadi-da... Asl ismim Farida. O‘zim singari qo‘pol-to‘pol ism.

— Farida xonim... Sizning otingiz ham o‘zingiz singari go‘zal, bunga amin bo‘ling. Koshkiydi o‘g‘limga sizdaqasini topsam...

Bilmayman, nima uchundir bu kibor qiyofali, shirin so‘zli kishi bilan sho‘xlik qilgim kelib ketdi.

— Shu holda o‘zlariga ham gilos otsak bo‘ladi deng?

— Albatta... Albatta... Hech shubha yo‘q...

— Hozircha ruxsat etsangiz, sizga bir oz gilos terib bersam. Meni kechirganingiz isboti uchun giloslarni, albatta, olishingiz kerak... Ikki daqiqa...

Olmaxon chaqqonligi bilan shoxlarga tirmashib chiqib ketdim. Keksa qo‘shnim qo‘llarini ko‘zlariga tutib:

— Ana, shoxlar qirsillayapti... Men sabab bo‘laman-da... Yiqilasiz, Farida xonim! — deb baqirardi.

Men bu vahimaga e’tibor bermay, gapdan tolmas edim.

— Hayron bo‘lmang... Yiqilishga o‘rganib qolganman... Masalan, yaqin bo‘lsak, chakkamdagi yara izini ko‘rardingiz. Shunday izki, butun go‘zalliklarni hechga chiqaradi....

— Hay-hay, qizim... Yiqilasiz...

— Bo‘ldi, afandim, bo‘ldi... lekin bularni sizga qanday qilib beraman?! Topdim, afandim, buning ham yo‘lini topdim.

Fartugimning cho‘ntagidan ro‘molcha oldim-da, unga giloslarni solib uchlarini tugunchaga o‘xshatib tugdim.

— Ro‘molchaga parvo qilmang... Hali burnimni artganim yo‘q... Top-toza... Iltimos, faqat yerga tushirmasdan ushlab olasiz... Bir... Ikki... Uch!

[1] **Pardon** — kechirasiz *(fransuzcha)*.

Keksa qo‘shnim kutilmagan bir chaqqonlik bilan ro‘molchani tutib oldi.

— Ko‘p rahmat, qizim, — dedi. — Ana xolos, endi ro‘molchangizni qanday qaytarib beraman?

— Hechqisi yo‘q... Sizga mendan hadya bo‘la qolsin...

— Nega endi?

— Nega bo‘lmasin? Buning boshqa tomoni ham bor... Men bir necha kundan so‘ng yotoqxonaga qaytib ketaman. Maktabimizda bir odat bor... Ta’til kunlarida qizlar yigitlar bilan tanishishadi, keyin maktab ochilganda, bularni bir-birlariga maqtanishadi. Men bunday narsalarni qilmaganim uchun ular oldida juda qisilaman... Ammo ular betimga ochiq-sochiq bir narsa deyishga botinishmaydi, meni mutlaqo ahmoq deb bilishsa kerak-da. Bu safar bir g‘alati ish qilaman... Maktabga qaytganimdan keyin bir sirim borday boshimni solintirib o‘y surib yuraman, g‘amgin-g‘amgin kulimsiyman. Ular: “Choliqushi, senda bir gap bor-a?” deb, albatta, so‘rashadi. Men ham noxushgina: “Yo‘q, menda gap nima qilsin?” deyman... Ishonishmay, meni qistay boshlashadi. Ana shundan keyin: “Xayr, aytsam aytay... lekin birovga og‘izlaringizdan chiqarmaysizlar, qarg‘anasizlar”, — deyman-u, bitta yolg‘onni do‘ndirib yuboraman.

— Qanday yolg‘on?

— Siz bilan tanishganim yolg‘onni osonlashtiradi. “Sarg‘il, uzun bo‘y bir erkak bilan devor ustida dildorlik qilishdik”, deyman... Albatta, oq sochli deya olmayman. Sochingizning o‘zi ham yoshlikda oqara boshlagan bo‘lsa kerak... Dugonalarimning fe’lini bilaman-da. Darrov: “Nima haqda gaplashdinglar?” — deb so‘rashadi. Meni chiroyli ekansiz, dedi deb ont ichaman. Men ham unga bir ro‘molcha gilos berdim, deb, albatta, aytmayman. Gul berdim, deyman... yo‘q, bunisi ham to‘g‘ri kelmaydi... Gulni ro‘molchada bermaydilar-ku... Ro‘molchani hadya qildim, deyman, vassalom...

Birozgina avval bir-birimiz bilan yoqalashguday bo‘lganimiz holda, endi keksa qo‘shnim bilan chaqchaqlashib kulishar, qo‘l silkishib xayrlashar edik...

O‘sha yil yozida shu daraxtga chiqish illatim boshimga balo bo‘ldi.

Avgustning oydin kechalaridan biri. Chorboqqa bir to‘da mehmon kelgan edi. Bular orasida Narimon nomli yigirma besh yoshlardagi bir tul xotin ham bor edi. Uning onda-sonda chorboqqa kelgan kunlari katta voqea hisoblanardi.

Dunyoda o‘zlaridan boshqa hech kimni yoqtirmaydigan xolalarimdan tortib xizmatchi qizlarga qadar — hamma bu xotinga mahliyo bo‘lib qolgan edi.

Narimonning eri bundan bir yil avval o‘lgan. Narimon erini juda ham yaxshi ko‘rardi, deyishadi. Shuning uchun u hamisha qora kiyib yurar ekan. Lekin menga shunday tuyuldiki, bu xotinning sarg‘imtir chehrasiga juda ham yarashib tushgan qora kiyimi aza tamom bo‘lgandan so‘ng yechilguday bo‘lsa, uning quruqligi oshkor bo‘lib qoladi.

Narimonning menga qilgan muomalalari it mushukni erkalaganiga o‘xshardi. Lekin men unga hech elikmas edim. Oramiz ancha sovuq edi. Menga qilgan iltifotlarini juda sovuq qarshilardim.

O‘rtamizdagi sovuqlikning hali ham davom etganiga qaramay, tan berishim kerak: Narimon o‘lguday chiroyli edi. Menga yoqmaydigan bir narsasi bo‘lsa, u ham noz-u karashmalarga o‘chligi edi. Xotinlar ichida-ku o‘zini uncha-muncha yaxshi tutardi-yu, lekin, mabodo oraga bitta-yarimta erkak aralashib qolguday bo‘lsami, ana unda yuzi o‘zgarar, ovozi, qahqahalari, qiliqlari butunlay boshqa tus olardi. Qisqasi, maktabimdagi yeng ichida ish ko‘radigan dugonalarimning yana ham savodi chiqqanrog‘i...

Eri haqida gap ochilguday bo‘lsa, bu xotinning: “O, mening hayotim bitdi!” deb yolg‘on taassurot qoldirishga harakat qilishi jon-jonimdan o‘tib ketardi. U shunday qilganda ich-ichimdan g‘azabga kelar, “ko‘zga yaqinroq birontasi uchrasin, ko‘ramiz”, deb o‘ylardim.

Chorbog‘imizda Narimonga teng keladigan hech kim yo‘q edi. Latta Najmiyani esa, tabiiy, odam soniga qo‘shib bo‘lmaydi. Xolalarim sochlari, boshlari oqargan qari xotinlar. Goh uning, goh buning oyoqlarini tushashdan boshqa gaplari yo‘q. U holda, u holda...

Men Narimonning chorboqqa mazaxo‘rak bo‘lib qolganining sababini seza boshlaganday edim. U esi past bo‘lamni ko‘z ostiga olib qo‘ygan edi. Yo tegmoqchimikan? Unday deb o‘ylamayman.

O‘ttizga yaqinlashib qolgan tul xotinning yigirma yoshlardagi yigitchaga tegish harakatiga tushishi pastkashlikning borib turgani... Agar u bunday pastkashlikdan qaytmasa, bema’ni xolalarimda tajribasiz bolalarini kalxatga oldirib qo‘ymaydigan ko‘z topilarmikan?

U holda, u holda?

U holdasi bormi? Baxtiyor tul, o‘z hashamati, fantaziyasi oldida tiz cho‘kadigan bironta sho‘ring qurg‘urni topguncha mening bo‘lam bilan ko‘nglini chog‘ qilyapti.

Komronni esi past dedim-a, yo‘q, qizishganimdan aytdim... Yo‘qsa, u nima qilayotganini yaxshi biladigan sariq chayon. Narimon bilan gaplashganda o‘zini pinhon tutishga tirishadi, lekin mendan qochib qutula olarmikan?

Bolalar bilan yoqalashib yo ipdan sakrab o‘ynab turgan, yoxud yerga yotib olib, qarta foli ochayotgan kezlarimda ham ko‘zlarim faqat ularda bo‘ladi...

Bo‘lam qayerda bo‘lsa ham, o‘sha xotinning pinjiga kirib oladi. Goho hech narsadan bexabardek yonlaridan o‘tib ketaman. Ana shunday kezlarda ovozlarini pasaytirishadi yo gapni boshqa yoqqa burib yuborishadi... “Nima qilishsa qilishavermaydimi, senga nima?” deyarsizlar. Menga nimami? Komron dushmanim bo‘lgandan uni buzar ekan-u, men qarab o‘tiramanmi?..

Nima to‘g‘risida gapirayotgan edim?.. Ha, avgustning oydin kechalaridan biri... Mehmonlar chorbog‘ oldidagi ayvonda o‘rinsiz yoqilgan katta lampaning yorug‘ida hangomalashib o‘tirishgan edi.

Narimonning musiqa notalari singari o‘lchovli, ohangdor qahqahalari asabimga tekkani uchun boqqa chiqib bir burchakda, qorong‘i daraxtlar tagida xayol surib o‘tirgan edim.

Azamat shoxlaridan bir qismi qo‘shni boqqa osilib tushgan bitta qari chinor bor. Bechoraning yeyishga yaraguli mevasi bo‘lmaganiga qaramay, salobati uchun yaxshi ko‘rardim. Ustida, xuddi supada yurganday, hech qo‘rqmasdan yuriladigan yo‘g‘on, soyabon shoxlariga chiqib aylanar, yoxud o‘tirardim.

O‘sha kecha ham shunday qildim, anchagina baland shoxiga chiqib o‘tirdim.

Birozdan so‘ng qulog‘imga yengil oyoq tovushi, orqasidan esa bo‘g‘iq qahqaha eshitildi.

Darhol ko‘zlarimni ochib, quloqlarimni ding qilib turdim... Nima desam bo‘ladi. Bo‘lam baxtiyor tul bilan men tomon kelardi...

Qarmog‘iga baliq yaqinlashganini ko‘rgan baliqchi singari, boshdan-oyoq diqqatga aylandim. O‘tirgan yerimda shovqin solib yubormasaydim, deb o‘takam yorilardi. Behuda qo‘rquv!

Ular o‘zlaridan shu qadar ketishgan ediki, o‘tirgan yerimda bong ursam ham eshitishmas edi. Narimon oldinda, bo‘lam esa arab malayday to‘rt-besh qadam orqada kelardi. Devor orasidan o‘tib, nari ketishga madorlari yetmagani uchun men chiqib olgan daraxt tagiga kelib to‘xtashdi: “Keling, jujuqlarim! Keling, qo‘zilarim!.. Sizlarni menga Olloh nasib qildi. Birozdan so‘ng ko‘rishamiz... Bu go‘zal oydin kechada sizlardan unutilmas bir xotira qoldirish uchun qo‘limizdan kelganicha g‘ayrat qilamiz!”

Xuddi shu choq bir chigirtka chirillay boshlamaydimi? Dod deyman! Bo‘lamning baxtiyor tulga aytayotgan gaplarini eshitolmay qoldim... Qo‘limdan kelsa: “Hoy, notavon, nimadan qo‘rqasan? Bu yerlarda kim bo‘lardi?.. Ovozingni chiqarsang-chi!” deb baqirardim.

Komronning: “Narimon, azizim, malagim”, — degan so‘zlarigina qulog‘imga chalindi. Dag‘-dag‘ titray boshladim. Yiqilib tushmaganimda ham, sharpa qilaman, yaproqlarni shitirlatib yuboraman, deb qo‘rqar edim. Bu orada Narimon xonimning ham bir-ikkita so‘zini eshitdim... “Iltimos qilaman, Komronbey, iltimos qilaman”, — deyar edi u.

Nihoyat, ovozlar tindi. Narimon sekin-sekin devor tomon yurdi, qo‘shni bog‘da boshqa birov bor-u, uni ko‘rmoqchi bo‘lganday, oyoqlarining uchiga turib qaradi.

Komron esa uning orqasida nima qilishini bilmayotganday turardi...

Bo‘lamning birdan u tomonga yurganini, qo‘llarini ko‘targanini ko‘rdim... Yuragim qinidan chiqib ketayozdi, “axiyri aqli boshiga keldi, bu yomon xotinga shapati otadi”, deb o‘ylayman. Komron shunday qila qolsa, men ham ho‘ngrab o‘zimni daraxtdan tashlay-

man, u bilan umrbod yarashaman. Lekin u maxluq bunday qilmadi. Qizlarnikiga o‘xshash oppoq qo‘llari bilan Narimonning yelkalaridan, keyin esa bilaklaridan mahkam ushlab o‘ziga tortdi. Quchoq quchoqqa, nafas nafasga tutashdi. Chinor barglari orasidan tushgan oy yorug‘ida ikkovining sochlari bir-birinikiga aralashib ketganini ko‘rdim.

Yo Rabbiy, bu qanday razolat, qanday razolat-a! Butun vujudim dag‘-dag‘ titrardi. Biroz avval ularga g‘alati bir o‘yin ko‘rsatib qo‘yishga qaror qilgan bo‘lsam, endi meni sezishmasin deb o‘takam yorilardi. Haqiqiy qushga aylanib, bu shoxlardan ko‘kka parvoz qilishni, osmondagi oy manzilida g‘oyib bo‘lib, bu dunyodagi odamlarning yuzlarini ko‘rmaslikni nechog‘lik istar edim!..

Lablarimni barmoqlarim bilan siqib turganimga qaramay, og‘zimdan bir ovoz chiqdi. Bu faryod bo‘lsa kerak. Lekin pastdagilar tushunguncha faryodim qahqahaga aylandi. Uyatsizlarning o‘sha damdagi talvasasini, qo‘rquvini bir ko‘rsangiz edi!

Birozgina oldin oyoqlarini oy yog‘dusi kabi yerga tegizmay yurayotganday tuyulgan baxtiyor tul endi daraxtlarga urilib, qoqinib-suqinib qocha boshladi. Xolavachcham ham shunday qilmoqchi bo‘ldi. Lekin Narimon izidan bir necha odim bordi-yu, keyin nima o‘ylasa o‘ylagandir, tarvuzi qo‘ltig‘idan tushib qaytib keldi.

Men qiladigan boshqa ish topolmaganim uchun hamon kular edim. U mashhur “Qarg‘a bilan Tulki” ertagidagi tulki singari, daraxt tagida u yoq-bu yoqqa yura boshladi.

Nihoyat, uyatni bir yoqqa yig‘ishtirib qo‘yib:

— Farida, jonginam, biroz pastroqqa tusha olasizmi? — dedi.

Men kulgini to‘xtatib, jiddiy ohangda:

— Nima ishingiz bor? — dedim.

— Hech... senga gapim bor edi-da...

— Mening esa siz bilan gaplashadigan gapim yo‘q... Rohatimni buzmang.

— Farida, hazilingni qo‘y...

— Hazilimni? Nega qo‘yar ekanman?

— Lekin haddingdan oshyapsan... Sen pastga tushishni xohlamasang, men tepaga chiqishim mumkin.

Ana xolos, bunisiga nima deysan! Yo‘lda ketayotganida kichkinagina ko‘lob suvni ko‘rib esankirab qoladigan, hatlashga qaror berishdan avval tuflilariga, suvga uch-to‘rt marta qarab oladigan, kursiga o‘tirish oldidan shimining tizzalarini barmoqlarining uchi bilan ushlab yuqori tortib qo‘yadigan nozik, nozanin bo‘lamning daraxtga chiqmoqchi bo‘lgani-chi, qo‘y, kulma!

Shu kecha Komron chindan ham vahshiylashgan edi. Pastdagi shoxlardan biriga osilib chiqdi, keyin yana ham yuqori chiqish harakatiga tushdi.

Shu kecha u bilan daraxt ustida yuzma-yuz kelish fikri nimagadir meni hayiqtirardi. Uchrashsak falokat yuz berardi. Uning yashil ilon ko‘zlarini yaqindan ko‘rsam, daraxt shoxlari orasida potirlashib bir-biri bilan olishgan ikki yirtqich qushga aylanamiz. Ko‘zlarni o‘yib, pastga otamiz. Yo uni, yo o‘zimni.

Lekin, nima uchundir, bu yomonlikni ravo ko‘rmadim. Joyimda to‘g‘rilanib, keskin tovush bilan buyurdim:

— To‘xtang o‘sha yerda!

U parvo qilmadi, javob ham bermadi. Chiqib olgan shoxi ustida to‘g‘rilanib, yana ham yuqoriga qaray boshladi.

— To‘xtang, oqibati yomon bo‘ladi! — dedim. — Bilasizki, men Choliqushiman. Daraxtlar mening koinotim. Bu joylarga mendan boshqa odamning oyoq bosishiga ko‘zim yetmaydi.

— Bu yana qanday gap bo‘ldi, Farida?

Haqiqatan ham bu qanaqa gap edi?

Nochor hazilga oldim. Yaqinlashsa, yana ham yuqori chiqish taraddudiga tushib:

— Bilasizki, sizni hurmat qilaman, — dedim. — Sizni daraxtdan yiqilishga majbur etsam juda yomon xafa bo‘laman. Hozirgina she’r o‘qigan ovozingiz birdaniga “Voydod!”, “Voydod!” deb baqira boshlasa, fojia bo‘ladi.

Uning ovozini taqlid eta turib, qahqaha urib kulib yubordim.

— Bo‘lmasa ko‘rishamiz! — dedi Komron.

Qo‘rquv unga dalda, chaqqonlik bag‘ishladi. Tahdiddan hayiqmay, ostimdagi shoxlarga tirmasha boshladi.

Daraxtda quvlashmachoq o‘yinini boshladik. U yaqinlashdi deguncha men yuqori chiqaman. Shoxlar hamon ingichkalashib bo-

radi. Bir qur devor ustiga sakrab tushib qochmoqchi ham bo‘ldim. Biroq sakrashga qurbim yetsa ham, sakramayman, nimagaki, bir yerimni mayib qilib olgunday bo‘lsam, bo‘lam o‘rniga mening dodlash ehtimolim bor.

Har holda nima bo‘lsa ham, shu kecha bir-birimizga yaqin kelmasligimiz kerak. Siyosatni o‘zgartirib so‘radim:

— Men bilan nega bunchalik gaplashmoqchi bo‘lganingizning sababini bilsak bo‘ladimi?

Savolimni eshitib, u ham o‘zgardi, jiddiy tus olib:

— Sen bilan hazillashyapmiz-u, lekin masala juda muhim, Farida... Sendan qo‘rqyapman... — dedi.

— Shunaqami? Nimadan qo‘rqasiz?

— Sho‘xlik qilishingdan...

— O, har kungi ishim-ku bu!

— Bugungisi boshqa kunlardagiga o‘xshamaganidan...

— Bugun biron favqulodda narsa yuz berdimi?

Komron juda charchagan, uzikkan edi. Shimi ham esiga kelmay, shoxlardan biriga o‘tirdi. Hamon hazillashayotganday ko‘rinsa ham, aslida yig‘lab yuboradigan ahvolda edi.

Unga achinganim uchun emas, u bilan gaplashishga toqatim qolmagani, undan tezroq qutulgim kelgani uchun:

— G‘am yema, — dedim, — qo‘rqadigan hech narsa bo‘lgani yo‘q, ko‘nglingni to‘q tutaver... Bor, mehmonlaring oldiga, ayb bo‘ladi.

— Farida, shunchaki so‘zmi yo ontmi?

— So‘z ham, ont ham... Xohlaganing...

— Ishonsam bo‘ladimi?

— Meningcha, ishonish kerak... Axir burungiday yosh bola emasman-ku...

— Farida...

— Innaykeyin, hayronman: mening nima deyishimdan qo‘rqasan? Men-ku daraxtda o‘z yo‘limcha o‘tiribman...

— Qaydam, ichimda hech ishongim kelmaydi...

— Katta bo‘lib qolganimni, esi kirgan qiz bo‘lganligimni senga aytishdan, albatta, bir maqsad bor... Bor, suyukli bo‘lam... Ortiq uzikma... Ba’zi narsalar borki, bularni yosh bola ham sezadi...

Lekin ulg‘ayib borayotgan yosh qiz hech farqiga bormaydi. Bor, ko‘nglingni xush qil....

Komronning vahmi sekin-sekin hayratga aylanib borayotganday ko‘rinardi. Meni albatta ko‘rgisi kelgandek, boshini ko‘tarib:

— Gaplaring butunlay boshqacha-ya, Farida, — dedi.

Gap cho‘zilsa, keti ko‘rinmasligi mumkin. Shuning uchun yasama g‘azab bilan baqirib berdim.

— Bas endi!.. Gapni cho‘zaversang so‘zimni qaytarib olaman... Tushunsang-chi!

Po‘pisam uni qo‘rqitdi. Shoshib-pishib daraxtdan tushdi-da, Narimon ketgan tomonga qarab yurishdan uyalganday, bog‘ning etagiga qarab ketdi.

Baxtiyor tul o‘sha kechadan so‘ng chorbog‘da ko‘rinmadi. Komronga kelsak, uzoq vaqtlargacha mendan hadiksirab yurdi, men buni sezdim.

Komron Istanbulga tushganda, har safar menga hadyalar olib qaytardi. Bitta rasmli yapon soyapari, shoyi ro‘molchalar, ipak paypoqlar, yuraksurat pardoz oynasi, chiroyli qo‘l sumkasi tortiq qildi...

Bolalik sho‘xliklarini tashlamagan qizdan ko‘ra ko‘proq yetilgan qizga yoqadigan bu narsalarning menga hadya qilinishida qanday ma’no bor edi? Choliqushining ko‘zlarini bo‘yashdan, janjallarining oldini olib, sho‘xligiga to‘sqin bo‘lishdan boshqa nima ham bo‘lardi?

Birov seni esdan chiqarmasa, zavqlanish mumkinligini tushunadigan yoshga yetib qolgan edim. Yana bu chiroyli narsalar o‘zimga ham yoqardi.

Lekin bu hadyalar menga manzur bo‘lganini na Komronga, na boshqalarga bildirgim kelmas edi.

Buning ustiga nozik qamishlar terilgan, qiyiq ko‘zli yapon qizlarining suratlari bilan bezalgan soyaparimni yerga, tuproqqa tushirgan paytlarimda olmasam, xolalarim:

— Farida, senga berilgan hadyalarni shunday qadrlaysanmi? — deb ta’na qilishardi.

Sumkaning yaltiroq, yumshoq terisiga barmoqlarim tekkanda, hamisha hurmat hissi tuyardim; bir kun ana shu sumkaga qo‘lim-

dagi ho‘l mevalarni solmoqchi bo‘lganday bir harakat qilib, xolalarimni rosa jag‘illatdim.

Yana ham hushyorroq bo‘lganimda, Komronning bu hadigidan yana ham ko‘proq foydalanar, turli do‘q-po‘pisa bilan uni yana nimalar... nimalar olib berishga majbur etardim.

Lekin o‘zim shu qadar yaxshi ko‘rgan bu narsalarimni yirtgim, sindirgim, keyin oyoqlarim ostiga olib yig‘lab turib depsagim kelardi.

Bo‘lamga bo‘lgan kekim, nafratim hech tarqalmas edi.

Boshqa yillar maktabning ochilishi kunlari yaqinlashgan sari boshim og‘rir, ko‘zlarim tinardi. Ammo o‘sha yil bu uydan, bu odamlardan uzoqlashadigan kunimni intizorlik bilan kutdim.

* * *

Maktab ochilgan haftaning yakshanbasida murabbiyalar bizni Qyag‘itxona[1] tomonga olib chiqishdi. Murabbiyalar ko‘chada yurishni juda yomon ko‘rishadi, lekin o‘sha kuni nima bo‘ldi-yu, qorong‘igacha qolib ketdik.

Men eng orqada ketayotgan edim. Qanday bo‘lganligini bilmayman. Bir mahal qarasam, dugonalarim bilan mening o‘rtamdagi masofa juda uzayib ketibdi. Meni odatdagicha oldinda ketayotibdi deb o‘ylashgan bo‘lishsa kerak, hech yoqdan meni yo‘qlovchi ovoz chiqmadi. Bir payt yonimga bir ko‘lanka kela boshladi. Qarasam, Mishel:

— Senmisan, Choliqushi? Nega yakka o‘zing sudralib ketyapsan? — dedi.

O‘ng oyog‘imning boldiriga chandilgan ro‘molchani ko‘rsatdim.

— Hali o‘ynab turib yiqilganimda, oyog‘imni yaralab olganimdan bexabarga o‘xshaysan-a? — dedim.

Mishel yomon qiz emas edi. Holimga achindi.

— Xohlaysanmi, senga yordam qilay?

— Har holda, meni opichib olish fikring-ku yo‘qdir?..

— Tabiiy, yo‘q... Iloji yo‘q-da... Faqat qo‘ltiqlab olishim mumkin, xo‘pmi? Bunday emas... Qo‘lingni yelkamga qo‘y... Mahkamroq ushla... Men ham belingdan ushlab olaman... Og‘rig‘ing picha kamayadi... Qalay, yurganingda joning uncha og‘rimayaptimi?

Aytganini qildim. Haqiqatan, ahvolim ancha yengil tortdi.

— Mersi[1], Mishel, sen juda ajoyib qizsan, — dedim.

Biroz yurganimizdan so‘ng Mishel:

— Bilasanmi, Farida, bu ahvolda yurganimizni dugonalarimiz ko‘rishsa, nima deb o‘ylashadi? — deb so‘radi.

— Nima deb o‘ylashadi?

— Farida ham oshiq bo‘libdi... Mishelga dardini aytyapti, deb o‘ylashadi.

Birdan to‘xtadim.

— Gaping rostmi? — deb so‘radim.

— Albatta...

— Unday bo‘lsa, qo‘ltig‘imdan chiq.

Shu buyruqni bera turib, askar komandiriday jiddiy tus oldim.

Mishel meni hamon qo‘yib yubormay:

— Eski safsata, — dedi, — nahotki shunga ham ishonsang?

— Safsatami, nega?

— Qizlar sening qanaqaligingni bilishmaydimi?

— Nima demoqchisan?

— Hech senda bunday mojaro bo‘lishi mumkin emasligini... Birov bilan yurish ehtimoling yo‘qligini...

— Nega endi?.. Meni xunuk deb o‘ylaysanmi?

— Yo‘q... Xunuk demayman... Aksincha, chiroylisan ham... Faqat o‘lguday laqmasan, og‘zing bo‘sh....

— Meni shunday deb o‘ylaysanmi?

— Mengina emas, hamma ham shunday deb o‘ylaydi... Sevgi bobida Choliqushi chinakam gurd deyishadi.

Turkchasini ammo uncha yaxshi bilmayman-u, lekin fransuzchasiga gurd degani osmaqovoq, suvqovoq, bolqovoq ma’nolarini beradi. Qaysi biri bo‘lsa ham yomon narsa... Zotan, pastak bo‘yim, bo‘liq gavdam bilan bu qovoqlardan biriga anchagina o‘xshab ham ketishim mumkin... Shu holda Choliqushidan keyin menga yana gurd degan laqab qo‘yilsa ko‘p yomon bo‘ladi! Nima qilib bo‘lsa ham odamni sharmanda qiluvchi bu xavfning oldini olish kerak.

[1] **Qyag‘itxona** — Istanbul atrofidagi bir tuman va soy nomi.

[1] **Mersi** — rahmat *(fransuzcha)*.

Mishelning o‘zidan o‘rgangan bir qiliqni qildim — boshimni yelkasiga qo‘ydim, tagdor qilib yuziga qaradim, keyin g‘amgin kulimsirab:

— Mayli, sizlar shunday deb o‘ylay turinglar, — dedim.

— Nima deyapsan, Farida?

Mishel taqa-taq to‘xtadi, menga ajablanib qaradi. Men bo‘ynimni qisib tasdiqladim.

— Afsuski, shunday, — dedim. Keyin yolg‘onimning osonroq hazm qilinishi uchun bir oh ham urib qo‘ydim.

Mishel bu safar hayratidan ayyuhannos tortib yubordi:

— Ajoyib!.. Juda ajoyib, Farida!.. Afsuski, hech ishongim kelmaydi.

Bechora Mishel sevgi savdosiga shunchalar ishqiboz ediki, buni boshqalarda sezdi deguncha, yuragi suyunchlarga to‘lib ketardi. Faqat o‘zi aytganidek, ishonishga, ochiq-oshkor sevinishga botinolmasdi.

Beadabgarchilik qilib qo‘ydim. Nomusim uchun buni oxiriga yetkazishim kerak.

— Shunday, Mishel, men ham birovni yaxshi ko‘raman, — dedim.

— Faqat yaxshi ko‘rasan xolosmi, Choliqushi?

— Shubhasiz, uning ham mayli bor, grand[1] gurd.

Boya uning menga aytgan gurd so‘zini men ham oldiga “katta” sifatini qo‘shib o‘ziga hadya etdim-u, “bu sensan, sening oting bu” deyish esimga kelmas edi.

Demak, yolg‘on boshlanar-boshlanmas o‘zimni tanitishga muvaffaq bo‘libman, naqadar baxt!

Mishel endi meni zo‘r mehr bilan suyab borardi.

— Aytib ber, Farida... Aytib ber, qanday bo‘ldi? Demak, sen ham, a? Qanday ajoyib narsa, a, shunday emasmi?

— Albatta ajoyib!..

— Kim u?.. Yaxshi ko‘rgan yigiting juda ham chiroylimi?

— Juda chiroyli!

— Qayerda ko‘rding? Qanday tanishding?

— ...

[1] **Grand** *(grande)* — katta *(fransuzcha)*.

— Bas, ko‘p yalintiraverma.

O‘zim ham yalintirmayin deb o‘ylab turibman. Lekin nimani to‘qib gapiraman? Ana shunisini bilmayman. Sevgili kishing bo‘lganda shoshib qolasan, chunki uning visolini eslashning o‘zi naqadar qiyin, naqadar qiyin...

— Bo‘la qol, Farida... Yashirma... Bo‘lmasa men bilan hazillashibsan-da.

Birdan shoshib qoldim. Hazilmi? Xudo saqlasin... Men osmaqovoq yo suvqovoqmanmi?.. Bo‘lmasa shunday bir ishq savdosini to‘qiyki, o‘zing hayron qolgin!..

Mishelga sevgan kishim bilan maqtanish uchun kimning otini aytsam sizga manzur bo‘ladi?

Komron!..

— Bo‘lam bilan ishqibozlik qilishamiz...

— O‘tgan yil maktab dahlizida men ko‘rgan sarg‘imtir yigit bo‘langmi?

— Xuddi o‘sha...

— O, qanday chiroyli, a!

Men sizga aytdim-ku, Mishel sevish uchun yaratilgan qiz edi... Komron shu mahalgacha maktabga ikki yo uch marta kelgandir... Mishel, jigar hidi dimog‘iga urgan mushuk singari, yosh yigitning hidini bilib darrov dahlizga yugurib chiqqani, bizni poylagani qiziq emasmi axir?

Yulduzlar chiqdi. Kuz kirib qolganiga qaramay, havo odam dimog‘iga ekin bo‘ylarini urib turgan yoz havosiga o‘xshardi.

Vujudim butun og‘irligi bilan Mishel yelkasiga tushdi, sochlarimiz, betlarimiz bir-birimiznikiga yopishdi. Men o‘zim to‘qigan afsonani hikoya qila boshladim.

— Bundan ham chiroyliroq kecha edi, — dedim. — Eshik oldidagi odamlardan uzoqroqqa ketdik... Men oldinda, bo‘lam ikki-uch odim orqada... U menga ajoyib narsalar so‘zlardi. Ammo nimalar so‘zlaganini takrorlamayman. Chunki xohlamayman... Chigirtkalar biram chirillashdiki... Yurdik, yurdik... Oy yog‘dusida hovuzga aylangan maydonlardan daraxtlar orasidagi qorong‘i joylarga kirib ketamiz. Keyin yana oydin maydonlarga chiqamiz... Bir ozdan so‘ng tag‘in qorong‘ilikka sho‘ng‘iymiz.

— Bog‘inglar muncha uzun ekan, Farida? Xato qilib qo‘yishdan juda qo‘rqaman.

— Yo‘q, uncha uzun emas-u, o‘zimiz sekin-sekin yurdik-da... — dedim, keyin hikoyamning u yog‘ini aytdim. — Axiri yo‘limiz oxiriga ham keldi... Bog‘ning etagida qo‘shnimizning devoriga osilib tushgan kattakon chinor bor. O‘shaning tagiga kelib to‘xtadik. Men oyoqlarimning uchida turib, o‘zimni qo‘shnimizning bog‘iga qarayotganga soldim... U qo‘llarini ishqaydi... Bir nima qilmoqchi... Lekin yuragi betlamaydi...

— Orqangni qilib turgan bo‘lsang... Bu narsalarni qanday ko‘rding.

— Bo‘lamning soyasi devorga tushib turuvdi-da... Shundan.... Rolimni juda yaxshi o‘ynayotgan bo‘lsam kerakki, gapirib turib titrar, ovozim bo‘g‘zimga tiqilib qolar, ko‘zlarimga yosh kelar edi...

— Keyin nima bo‘ldi, Farida, keyin?

— Keyin xolavachcham birdan bilaklarimni ushladi...

— Voy, qanday ajoyib-a!.. Keyin-chi?

— Keyin... u yog‘ini bilmayman...

— E, juda qiziq joyda to‘xtatib qo‘yding-da...

— Keyin daraxtdan bir qush sharpasi keldi... Juda yomon qush ekan... Qo‘rqib qochib ketdik...

Ortiq ko‘z yoshlarimni tutolmas, boshimni Mishelning ko‘ksiga qo‘yib olib, piq-piq yig‘lar edim... Bu yig‘i qancha cho‘zilar ekan, bilmayman... Xayriyat, yo‘q bo‘lib ketganimizni axiyri sezishdi... Baqirib-chaqirib bizni izlay boshladilar. Mishel ularga ovoz qildi.

— Ketyapmiz, lekin tez yurolmayapmiz, — dedi. — Cholqushining oyog‘i lat yebdi...

Yasha, Mishel!.. Men ham xuddi shuning uchun yig‘layapman... Endi tezroq yurib ketishimiz mumkin.

O‘sha kecha hamma uxlagandan keyin ham o‘rnimda yig‘lab yotdim. Lekin shunisiga aminmanki, bu safar yoshlar rol tufayli emas, o‘z-o‘zimga achinganim tufayli to‘kilmoqda edi. Modomiki, dugonalarimga o‘zimning gurd emasligimni isbot etish uchun bitta yolg‘on to‘qishga qaror bergan ekanman, dunyoda boshqa

odam topilmagandek, nega endi bo‘lamni, dunyoning hech jinim suymaydigan insoni bo‘lgan Komronni tilga oldim? Ertalab uyg‘onar-uyg‘onmas Mishelni qo‘lidan ushlab bir chetga tortaman-u, kechqurungi gaplarimning hammasi yolg‘onligini aytaman, deb ko‘nglimga tugib qo‘ydim.

Lekin, netayki, ertalab uyg‘onganimda jahlim tarqalgan, xijolatpazligim ham meni tark etgan edi.

Menga har mahalgidan boshqacha ko‘z bilan qarab, kasal bolaga qilinadigan muomalani qila boshlagan Mishelga haqiqatni aytishga botina olmadim.

Mening gapim sekin-sekin dugonalarim orasiga tarqaldi. Mishel ularga qattiq tayinlagan bo‘lsa kerak, hech kim menga bu gapning uchini chiqarmasdi. Faqat qarashlaridan, kulishlaridan nima demoqchi ekanliklarini bilib turardim. Bu narsa menda g‘alati g‘urur tug‘dirardi. Sho‘xligimni, yaramasligimni bir necha vaqtgacha tashlashga majbur bo‘ldim. Endi har kim menga bo‘lasini yaxshi ko‘rib qolgan qiz, deb qarar edi... Shunday bo‘lgandan keyin kap-katta qizning go‘dak bola singari hatlab, sakrab o‘ynashi, yaramasliklar qilishi juda ham yarashmagan narsa-da!

Afsuski, sut bilan kirgan jon bilan chiqadi, deydilar. Kechqurunlari oxirgi tanaffusda Mishelning qo‘liga osilib, unga yana to‘qigan uydirmalarimni aytar, shu bilan birga o‘zim ham shayton vasvasasiga uchib borar edim.

* * *

Yana bir sayohatdan endi qaytib kelgan edik.

O‘sha kuni Mishel nima uchundir biz bilan sayrga chiqmadi. U meni eshikda kutib oldi, qo‘limdan ushlab, meni bog‘ning bir burchiga yugurtirib olib keldi.

— Senga bitta gap topib qo‘ydim, — dedi. — Ham suyunasan, ham xafa bo‘lasan...

— !?

— Bugun sening malla bo‘lang maktabga keldi!..

— ...

— Albatta, seni yo‘qlab kelgan-da... Koshkiydi sen ham men bilan qolgan bo‘lsang.

Ishongim kelmas edi. Muhimroq sabab bo‘lmasa, Komron meni nechun axtarib kelsin? Mishel har holda yanglish ko‘rgan bo‘lsa kerak.

Lekin shubhamni o‘ziga aytmadim. Yolg‘ondakamdan ishongan bo‘lib:

— Yigit ko‘ngil bergan qizini ko‘rgani kelishidan ham tabiiyroq narsa bo‘lishi mumkinmi? — dedim.

— Albatta.

Mishel betimni siladi.

— Xafa bo‘lma, yana keladi, — dedi, — modomiki yaxshi ko‘rar ekan...

— Shubhasiz...

O‘sha kuni kechqurun ovqatdan so‘ng Matilda opa meni chaqirdi-da, zar tasma bilan bir-biriga bog‘langan rasmli ikkita qand qutichani uzatib:

— Bularni senga bo‘lang olib keldi, — dedi.

Matilda opa hech jinim sevmaydigan xotin. Ammo qutichalarni uzatayotganida bo‘yniga osilib betlarini o‘pishdan o‘zimni zo‘rg‘a ushlab qoldim.

Demak, Mishel xato ko‘rmagan. Meni bo‘lam yo‘qlab kelgan ekan. Dugonalarim orasida mening cho‘pchagimga shubha bilan qarovchilar bo‘lsa, bu ikkita qutichani ko‘rgandan keyin ular ham fikrlarini o‘zgartirishga majbur bo‘ladilar. Naqadar yaxshi!

Qutichalarimning biri likyorli rang-barang konfetlar, ikkinchisi esa zar qog‘ozlarga o‘ralgan shokoladlar bilan to‘la edi. Uch-besh oy ilgari bo‘lganda, bu narsalarni eng yaqin dugonalarimdan ham zo‘r ehtiyot bilan yashirgan bo‘lardim. Ammo o‘sha kecha dars tayyorlash soatida qutichalarim sinfda qo‘ldan-qo‘lga ko‘chib yurdi. Qizlar esa har qaysisi o‘z insofiga qarab qutichadan bitta, ikkita, yo uchtadan konfet olishdi.

Ba’zilari uzoqdan tagdor ishoralar qilardi. Men o‘zimni uyalayotganga solib, yuzimni chetga o‘girar, kular edim. Qanday yaxshi-ya!

Mishel, afsuski, tagidagi zar qog‘ozlari ko‘rina boshlagan qutichalarimni o‘zimga qaytarib berayotib:

— Bu qutichalar, odatda, kelin qizlarga beriladigan shirinlik qutichasi bo‘ladi, Farida, — deb pichirladi.

O‘zim to‘qigan ertak menga juda qimmatga tushdi, lekin nachora?

Oradan uch kun o‘tdi. Imtihon uchun bir geografiya xaritasini bo‘yayotgan edim. Menga bo‘yoqchilik hech to‘g‘ri kelmadi. Uncha epim bo‘lmagani uchun har gal ranglarni bir-biriga aralashtirib yuborar, qo‘llarimga, lablarimga rang tegizib olardim.

O‘sha kuni ham shu ahvolda turganimda darvozabonning qizi sinfga kirib, bo‘lam meni ko‘rgani kelganini, hozir qabulxonada kutib turganini aytdi. Nima qilishimni bilmay, kursida o‘tirgan o‘qituvchimizga alanglab qaray boshladim. Bu hali-hali esimda.

— Bor, Farida, xaritangni qo‘y, o‘sha yerda turaversin... Mehmonning oldiga chiq, — dedi.

Xaritalarni-ku, joyida qoldiraman, juda soz... Ammo mehmonni qaysi qiyofada ko‘rgani chiqaman?

Yonimdagi dugonam fartugining cho‘ntagidan kichkina oynakcha chiqardi-yu, meni ermak qilayotganday, ro‘paramga qo‘yib qo‘ydi.

Yuzim bilan og‘zimning ahvoliga maymunlar yig‘laydi. Xat yozganda ruchkani og‘zimga solish odatim bo‘lgani uchun mo‘yqalamni ham og‘zimga solibman. Lablarimda sariq, qizil, ko‘k ranglar yo‘l-yo‘l bo‘lib yotardi. Bularni na ro‘molcha bilan artib, na suv va na sovun bilan yuvib chiqarishning iloji yo‘qligini, bunday qilguday bo‘lsam, butunlay surkab yuborishim mumkinligini bilardim.

Komronning-ku ahamiyati yo‘g‘-a, uning oldiga qaysi alfozda chiqishni xohlasam, o‘sha alfozda chiqaveraman-u, lekin keluvchining kimligini bilib, piq-piq kulishayotgan dugonalarim ko‘zida men ko‘ngil bergan, hatto unashilish oldida turgan qizman. Xudo o‘z jazosini bersin!

Yo‘lakdan chiqayotganda ko‘zim tushgan oyna yuragimning qabziyatini beshbattar oshirib yubordi. Shu qadarki, dahliz bo‘sh bo‘lganda, mutlaqo ichkariga kirmagan bo‘lardim. Nima qilayki, u yerda ham harakatimga ma’no beradigan begona odamlar bor.

Nachora, bo‘lar ish bo‘ldi. Eshikni jadal ochdim-u, ichkariga o‘qday otilib kirdim. Komron deraza yonida tikka turgan ekan.

To‘g‘ri oldiga borguday bo‘lsam, kim biladi, balki qo‘l olishib ko‘rishishga to‘g‘ri kelar; bo‘lamning xotinlarnikiga o‘xshash toza, chiroyli qo‘lini kir qo‘limning ranglari bilan rasvo qilib qo‘yishim mumkin.

Ko‘zim stol ustida yana zar tasmalar bilan bir-biriga bog‘langan paketlarga tushdi. Bular menga ekanligini tushundim. Endi shovqin ko‘tarmasdan qo‘llarimdagi, lablarimdagi bo‘yoqlarni yosh bola tentakligi pardasi ostiga yashirishdan boshqa chora qolmagan edi. Qora fartugimning etaklarini ushlab, paketlar oldida chiroyli, uzun bir reverans qildim. Shunda barmoqlarimni bir oz bo‘lsa ham etakga bir qator haroratli o‘pishlar yuborib, shu bahonada lablarimning bo‘yoqlarini ham birmuncha berkitdim.

Komron kulib yonimga keldi. Unga ham biroz iltifot qilish kerak edi.

— Juda katta iltifotda bo‘libsiz, Komronbey afandim, — dedim. — Garchi shokoladlar, konfetlar qilig‘im haqqi bo‘lsa hamki, odam biroz xijolat tortar ekan... Ilgarigi kungi qutichada bir xil konfet bor edi. Xudo xohlasa, o‘shalarning opa-singillari shu qutichalardan chiqib qolsa ajab emas... Lekin haqiqiy ta’rifiga imkon yo‘q. Odam ularni og‘zida eritganda, yuragi ham birga erir ekan.

Komron:

— Bu safar yana ham qimmatliroq narsa toparsan, deb o‘ylayman, Farida, — dedi.

Yasama bir shoshqinlik, sabrsizlik bilan u ko‘rsatgan qutichani ochdim. Ichidan ikkita zar qog‘ozli kitob chiqdi. Bular mavlud bayramlarida kichik bolalarga hadya qilinadigan rasmli ertaklar qabilidagi narsalar edi. Bo‘lam men hech anglay olmagan bir sabab bilan kalaka qilmoqchi bo‘lgan bo‘lsa kerak. Shu niyatda bu yerga ovora bo‘lib kelishi chindan ham uyat... Nima qilay, yo ta’zirini berib qo‘ysammikan? Hayronman, ammo o‘zimni tutolmadim. Bo‘yoqli lablarimga sira yarashmagan bir jiddiyat bilan:

— Hadyalarning hammasi uchun tashakkur bildirish kerak, — dedim. — Ijozat bersangiz, sizga kichik bir ogohlantirish qilsam... bir necha yil avval siz ham yosh bola edingiz... lekin o‘sha vaqtda ham jiddiyatingiz, og‘irligingiz bilan katta odamlarga o‘xshardin-

giz-u, har holda bola edingiz, shunday emasmi? Xudoga shukur, siz yildan-yilga o‘syapsiz, rasmli roman qahramonlariga o‘xshash yigit bo‘lib boryapsiz-u, men nima uchun doimo turgan yerimda qotib turibman.

Komron hayrat bilan ko‘zlarini olaytirdi.

— Pardon, Farida, anglamadim, — dedi.

— Anglamaydigan hech narsa yo‘q. Siz katta bo‘lyapsiz-u, nega men “Oltin kutubxona” ertaklarini o‘qiydigan go‘dak holda qolyapman? Nega men o‘n besh yoshga kirib qolgan qizga qilinadigan muomalaga loyiq bo‘lmayapman?

Komron hamon yuzimga taajjublanib qarardi.

— Yana anglamadim, Farida?

Uning anglamaganiga ajablanib yelkalarimni qisdim, lablarimni burdim. Lekin, to‘g‘risi, nima demoqchi bo‘lganimni o‘zim ham tushunmasdim. Qilmishimga pushaymon yeyar, qochib ketish payini izlar edim.

Endi asabiy harakat bilan ikkinchi qutichaning ipini uzdim. Bundan yana o‘sha xil konfetlar chiqdi.

Komron hamon bir rasmiyat bilan sal egildi.

— Sizga bo‘yiga yetib qolgan qizday muomala qilish kerakligini og‘zingizdan eshitishim meni nihoyatda baxtiyor qildi, Farida, — dedi. — Kitobchalar uchun sizdan uzr so‘rash kerak, deb o‘ylamayman, chunki bu kitobchalar hazildan boshqa narsa emasligini konfetlar ko‘rsatdi. Maqsad sizga kitob keltirishgina bo‘lganda, boya siz aytgan romanlardan tanlab keltirgan bo‘lardim.

Komronning bu ifodasi, bu so‘zlari, albatta, hazil edi. Shunday bo‘lsa ham, uning oldimda turib aytgan bu so‘zlari, bu ovozlari menga yoqib tushdi.

Javob berishga majbur bo‘lmaslik uchun qo‘llarimni duo o‘qiyotgan kishiday bir-biriga qovushtirib, chuqur hayratga tushgan odam rolini o‘ynay boshladim. U gapirib bo‘lgandan keyin yuziga qaradim; ko‘zlarimga tushgan sochlarimni bosh harakati bilan silkib:

— Nima deganingizni eshitmadim. Konfet biram yaxshi ekanki... Xullasi, bularni ko‘rib yarashdik. Vassalom. Ko‘p rahmat, Komronbey, — dedim.

Gapini eshitmay qolganim uchun ta'bi tirriq bo'lganga o'xshadi, lekin buni sezdirmaslikka tirishdi, bir tin oldi-yu, yasama sovuqqonlik bilan:

— Nima ham derdik, agar bolalar hadyasi hushingizga yoqmasa, bundan keyin katta odamlarga to'g'ri keladigan narsalar bilan ko'rgani kelamiz, — dedi.

Men endi faqat konfetlarim bilan ovoraday ko'rinar, javohir sandiqchani tomosha qilayotganday qutichalarga suqlanib qarar, ichidagi shirinliklarni olib, rasmli gazeta betiga terar, turib, o'zimcha bo'lar-bo'lmas narsalarni gapirar edim:

— Bularni yeyish ham bir san'at, Komron. Tag'in bu san'atni kamina ojizalari kashf etdi. Qara, masalan, mana shu sarig'ini qizilidan oldin yesang, hech qanday zarar ko'rmaysan, shunday emasmi? Lekin, ming afsus! Chunki qizili ham juda shirin, innaykeyin, biroz nordon ham. Buni avval yesang, sarig'ining nozik lazzatiga, shoirona bo'yiga jabr bo'ladi. Oh, jonim konfetlar!

Konfetning bir donasini olib lablarimga keltirdim. Qush bolasini erkalaganiga o'xshash, konfetni silab turib u bilan gaplashar edim.

Bo'lam qo'lini uzatdi.

— Uni menga ber-a, Farida, — dedi.

Unga g'alati qilib qaradim.

— Nega endi?

— Yeyman...

— Qutichani oldingda ochib katta xato qilibmiz-u. Olib kelgan narsalaringni o'zing yeydigan bo'lsang, ishimiz toza...

— Faqat shuni ber...

Chindan ham bu nima degan gap? Birov og'ziga solgan narsadan jirkanmagach... Nimalar miyamga kelmadi.

Har holda bir daqiqa shoshib o'ylanib qolgan bo'lsam kerak, bo'lam birdan qo'lini uzatib, konfetni barmoqlarimdan yulib olmoqchi bo'ldi. Lekin men chaqqonroq harakat qildim. Konfetni og'zimda berkitib, unga tilimni chiqardim.

— Sizning bunaqa qo'l yugurtirish odatingiz yo'q edi shekilli, qanday bo'ldi? — deb hazillashdim. — Shoshmang, men sizga

bunday ajoyib konfetning qanday yeyilishini ko'rsatay, keyin bilganingizni qiling.

Boshimni biroz orqaga tashlab, yana tilimni chiqardim, konfetni tilim ustiga qo'ydim. U sekin-sekin erigan sari kallamni ikki tomonga tebratar, tilim bo'sh bo'lmagani uchun, konfet lazzatining ajoyibligini qo'l harakatlari bilan bildirar edim.

Bo'lam shu qadar g'alati bir hayrat bilan og'zimga tikilib qoldiki, o'zimni tutolmay kula boshladim.

— Endi kerakli narsani o'rganib olganingiz uchun bitta konfet hadya qilaman, — dedim.

Komron hazil aralash qilib qutini irg'itdi.

— Xohlamayman, hammasi o'zingga qolsin, — dedi.

— Buning uchun ham ko'p rahmat.

O'rtamizda gapiriladigan gap deyarli qolmagan edi. Odob yuzasidan uydagilarning sog'-salomatliklarini so'rab, ularga salom aytganimdan so'ng qutichalarni qo'ltig'imga qisdim-u, chiqishga tayyorlandim.

Birdan dahliz yonidagi xonada pastak sharpa eshitildi. Mushuk singari quloqlarimni dikkaytirib turdim.

Maktab lavhalari va xaritalar osib qo'yiladigan bu xonaning eshigi biroz avval ochilgan edi. Keyin lavhalardan birining yiqilganiga o'xshash bir tovush eshitildi. Hozir ham o'rtadagi oynali eshik orqasida sichqon tiqiridan farq qilmaydigan bir tovush, harakat borligi sezilib turardi.

Bo'lamga bildirmasdan eshikka razm soldim, o, nimalarni ko'rdim! Xira oyna orqasida kattakon bosh soyasi... Darhol sirga tushundim — Mishel edi u. Biron xaritaga ehtiyoj tug'ilganini laqma murabbiyaga aytgan-u, dahliz yonidagi bu xonadan bizni poylagani kelgan.

Soya yo'qoldi. Lekin oyna tagidagi kalit teshigidan u qiz bizga qarab turgani shubhasiz edi. Nima qilishim kerak? Komron ikkalamiz bir-birimizga ko'ngil qo'ygan kishilar bo'lganimiz uchun u bizdan boshqacha narsalarni kutar edi. Bo'lamga: "Bor endi, Xudo yo'lingni ochiq qilsin, uydagilarga salom ayt", — deb apil-tapil eshikdan chiqib ketsam, sirni tushunib qoladi, yo'lakda boshimni

qo‘llari orasiga olib siqadi-da, sochlarimni to‘zg‘itib: “Xo‘p menga hangoma aytgan ekansan-da?!” — deb kuladi.

Bu qo‘rquv o‘sha onda menga quvlik yo‘lini ochib berdi. Yaxshi narsa emas har holda, lekin nachora? Modomiki, rolni o‘ynay boshlagan ekanmiz, endi uni oxirigacha o‘ynashimiz kerak.

Mishel ham maktabdagi dugonalarimning ko‘pchiligi singari turkcha bilmas edi. Shuning uchun har qanday safsatadan hadiksirashga o‘rin yo‘q edi. Ishqilib, ovoz, harakatlar oshiq-ma’shuqlar harakatiga o‘xshasa bas...

— Esimdan chiqishiga sal qolibdi, — dedim Komronga, — enagangning nevarasi chorbog‘damidi?

Enaganing nevarasi necha yillardan beri chorbog‘da yurib o‘sgan yetim bola edi.

Komron savolimga hayron bo‘ldi...

— Albatta, chorbog‘da... Qayoqqa ketardi? — dedi.

— Albatta... Bilaman... Faqat... Qaydam... o‘zim... Shu bolani biram yaxshi ko‘ramanki...

— Bu yana nimasi? — dedi. — Yuziga qayrilib qaraganing ham yo‘q edi-ku bechoraning...

G‘alati bir harakat bilan:

— Yuziga qaramaganim nimani isbot qiladi, yaxshi ko‘rmaganimnimi? — dedim.

— Bu qanday tentaklik?

— Ha, men u bolani shu qadar yaxshi ko‘ramanki...

Men “yaxshi ko‘raman” so‘zini “Gul tutgan ayol” rolini o‘ynagan artist harakati bilan bo‘ynimni bukib, qo‘llarimni ko‘ksimda qovushtirgan holda aytdim, ko‘z qirim bilan esa eshikka razm soldim.

Mishel olti og‘iz turkcha so‘z bilsa, bularning uchtasi mutlaqo “yaxshi ko‘rmoq, sevgi, savdo” kabi so‘zlar bo‘lishi kerak. Mabodo shu taxminimda yanglishgan taqdirimda ham, u bu so‘zlarni lug‘atdan topib olar yoki “yaxshi ko‘ramanki” so‘zining naqadar “dahshatli” ma’nosi borligini turkcha biladigan har qanday odamdan so‘rab ola bilar edi. Bu masalada faqat Mishelnigina emas, Komronni ham nazarda tutish zarur edi. Bu ikkinchi siyosatni har holda udda qilolmagan bo‘lsam kerak.

Komron so‘zlarimga ham, qiliqlarimga ham kulib:

— Bu shamol qayerdan esdi birdaniga, Farida? — dedi.

Qayerdan essa esaversin. Hozir qarab turadigan paytmi? Hamon boyagi harorat bilan:

— Nachora, shunday... Yaxshi ko‘raman, vassalom, — dedim. — Menga so‘z ber... Uyga borganingda ana shu boyoqish bolaga mening nomimdan suvenir[1] o‘rnida... Suvenir o‘rnida... Bildingmi, suvenir d`amur[2] o‘rnida...

Enaganing nevarasiga eltib ber deb, Mishelning ko‘zida Komronga bir narsalar bergim kelardi. Faqat cho‘ntaklarimdan, aksiga olib, turmaklangan qog‘ozlardan boshqa narsa chiqmadi; men bu qog‘ozlarni kechqurungi dars tayyorlash paytlarida mudrab o‘tiradigan murabbiyaga otish uchun turmaklab qo‘ygan edim. Lekin chorasizlik bundan ham yaxshiroq bir narsani ko‘nglimga soldi. Komronni birdaniga qo‘llaridan ushladim, quchog‘iga tashlanadigan bir vaziyatni oldim-da:

— O‘sha bolani mening uchun quchog‘ingga olasan, — dedim. — Betlaridan, ko‘zlaridan qayta-qayta o‘pasan, uqdingmi?.. Va’da berasanmi-a?..

Komron bilan quchoqlashganday turardik. Nafaslarimiz bir-birimizniki bilan aralashib borardi. Hech narsadan xabari yo‘q bo‘lam bu haroratga tushunolmas, hayratidan qutula olmas edi.

Rol muvaffaqiyat bilan o‘ynab bo‘lindi. Endi parda tushsa bo‘lardi. Komronning qo‘llarini qo‘yib yuborib, ezgin bir qiyofada o‘zimni tashqariga otdim. Mishel yo‘lakda orqamdan yetib kelib bo‘ynimga osiladi, deb o‘ylardim. Atrofning jimjitligini bilib to‘xtadim, orqamga qaytib, lavhalar xonasining eshigi oldiga keldim. Ichkaridan sharpa ham, ovoz ham eshitilmagani uchun eshikni ochishdan o‘zimni tutib qololmadim. Nimalarni ko‘rmay! Ondasonda bizga musiqa darsi bergani keladigan qari Ksave emasmi bu? Qaltiroq oyoqlari bilan bir taburetkaga chiqib olib, shkaf ustidan nota daftari qidiryapti...

Tfu, Xudo jazoyingni bersin! Mishel deb vahimaga tushibman, Komron oldida o‘zimni bekorga sharmanda qilibman-a!

[1] **Suvenir** *(souvenir)* — esdalik, hadya *(fransuzcha)*.

[2] **Lamoure** — sevgi. Souvenir d`amore — sevgi esdaligi.

Bezgak tutgan odamday yuzimning o‘t bo‘lib yonganini his etdim. Sinfga qaytish o‘rniga boqqa chiqib ketdim. U yerda chashma jo‘mragini ochib, ostiga boshimni tutdim.

Vujudimda olov harorati bilan birga titroq ham bor edi. Chashma suvlari sochlarimdan, yuzimdan oqib, ko‘ylagim ichiga kirib borar, men esam:

“Sevgi degan narsaning roli odamni shu qadar yondirib titratsa, kim biladi, uning o‘zi qanday ekan?” — deb o‘ylardim...

* * *

O‘sha yil Komron maktabga bir necha bor qatnadi. Shunchalik ko‘p keldiki, eshik har safar ochilganda meni dahlizga chaqirgani kelishayotganday tuyulib, yuragim o‘ynay boshlar edi. U menga keltirgan shokoladlar, pirojnoyelar, pastalar bilan butun sinf ta’minlanib turdi, desam bo‘ladi.

Ochko‘zlikda ham tirishqoqligi qadar mashhur bo‘lgan sinfdoshlarimdan Mari Pirlantadjiyan qand-qurslarimni oppoq yirik tishlari orasida g‘ajirlatib yeydi-da, yashirishning epini qilolmagan hasad bilan:

— Jigarso‘xtangki shunday ajoyib narsalar keltirgandan keyin o‘zing ham rosa jigaridan uribsan-da, — deydi.

Afsus, bu mojaro jonimga tega boshladi. Ba’zida o‘zimcha o‘ylanib ketaman: gap tashuvchi bolaning og‘zini yopish uchun keltirilayotgan bu narsalarni dugonalarimga boshqacha qilib ko‘rsatishim hayosizlik emasmi? Innaykeyin, Komron nega endi maktabga shuncha tez kelib turibdi? Har safar “Shu tomonlarda turadigan bir kasal o‘rtog‘imni ko‘rgani kelib edim-da. Taqsin bog‘ida biroz mashq etishib ketay deb edim-da...” kabi sabablar ko‘rsatadi.

Boshqa bir kun hech narsa so‘ramasam ham:

— Otamning Nishontoshida bir qadrdon do‘stini ko‘rib kelyapman... Otam u kishini ko‘p yaxshi ko‘rardi, — dedi.

O‘zimni tutolmasdan birdaniga hamla qilib:

— Oti nima? Nima ish qiladi? Manzili qanday? — dedim.

Bo‘lam shoshib qoldi. Shu darajada shoshdiki, bironta yolg‘on ism, yolg‘on manzil ham tiliga kelmadi. Rangdan rangga kirib, kulib turib:

— Nima qilasan so‘rab? Seni nimasi qiziqtiradi? — kabi so‘zlar bilan meni aldashga tutindi.

Bunda muhim bir masala borday:

— Kelasi hafta boshlarida borib xolamdan so‘rayman, — dedim.

Komron bu gapimni eshitib, beshbattar qizarib ketdi.

— Zinhor so‘ray ko‘rma! Onamga og‘zingdan chiqarma!.. U kishi bilan ko‘rishishimni hech xohlamaydi, — deb yolvora boshladi.

Zaharli chayon, meni hech alday olmaysan... Sening yuragingda nimalar borligini bilaman.

G‘azab bilan o‘rnimdan turdim, u zo‘rlik bilan ushlamoqchi bo‘lgan qo‘llarimni cho‘ntaklarimga yashirdim.

— Na otangizning do‘stlari va na o‘zingizning do‘stlaringiz meni qiziqtiradi, deb o‘ylasangiz, xato qilasiz... O‘rinsiz laqmalik qildim, xolos, — dedim-u, tashqariga chiqib ketdim.

* * *

O‘sha kundan keyin Komron har safar maktabga kelganda turli xil bahonalar qilib, oldiga chiqishdan bosh tortdim. Har safar olib kelgan qutichalarini sinfda yo bog‘da yirtib ochadigan, ichidagilarining bir donasiga ham qo‘l urmay, bolalar ustiga sochib yuboradigan bo‘ldim.

Haqiqat oyday ravshan edi. Baxtiyor tul mutlaqo shu atroflarda turishi kerak. O‘sha kechadan keyin, albatta, pisandalari shunday bo‘lgan. Bo‘lam tez-tez unikiga boradi, shu orada meni ham yo‘qlab turadi.

Xohlagan axloqsizliklarini qilishaversin... Menga nima, faqat ikki o‘rtada meni o‘yinchoq qilishlari jon tomirimni sug‘urardi. Shu narsa esimga tushdi deguncha badanimni o‘t olar, alamimdan yig‘lab yubormaslik uchun lablarimni tishlab qonatar edim.

Narimonning qayerda turishini uydagilardan so‘rab bilib olish hech gap emas, lekin bu xotinning otini tilga olish men uchun chidab bo‘lmaydigan narsaday tuyulardi.

Dam olish kunlarining birida uyga borgan edim, mehmonlardan biri Najmiyaga:

— Ilgari kuni Narimondan xat oldim, juda baxtli emish, — deb qoldi.

Kichkina laychani hovuzda cho‘miltirgani olib chiqib ketayotgan edim. Shu so‘zlarni eshitdim-u, eshik oldida to‘xtadim, yerga cho‘kkalab kuchukchani quchog‘imdan sekin qo‘yib yubordim.

Baxtiyor tul haqida bir narsa so‘rash fikrim yo‘q edi, lekin qulog‘imga birov paxta tiqib qo‘yibdimi?

Mehmon hamon so‘zlardi.

— Eridan juda xursandga o‘xshaydi, bechora bu gal zora baxtli bo‘lsa...

Najmiya odam ovozini takrorlaydigan hammom gumbaziga o‘xshab:

— Ha, ha, bu gal zora baxtli bo‘lsa bechora, — deb mehmonning so‘zlarini takrorladi-yu, ahmoqona bir tarzda gapga xotima berdi.

Chorasiz bir zarurat boshimga tushdi. Hazil-mutoyiba qilib:

— Xonim afandi yana erga tegdilarmi? — deb so‘radim.

— Qaysi xonim afandi?

— Sizga xat yozgan xonim. Narimon xonim. Mehmon o‘rniga Najmiya javob berdi:

— Voy, xabaring yo‘qmi? Qachonlari-yu... Narimon bitta injenerga tekkan... Besh-olti oydan beri eri bilan Izmirda turadi...

“Bu gal zora baxtli bo‘lsa, bechora...” degan tilakni men ham uchinchi marta takrorlab, kuchukchani quchog‘imga oldim-u, tashqariga pirillab chiqib ketdim. Lekin hovuzga bormadim: chetanlar, bog‘ to‘siqlari ustidan sakrab o‘tib, bog‘ atrofida gir aylana boshladim.

* * *

O‘sha yoz sayohatga chiqdim. Uzoqqa emas, Taqirdog‘iga... Ma’lumki, Xudo menga xolalardan mo‘lroq narsa bermagan. Shulardan biri ham Taqirdog‘ida. Eri — Aziz pochcham xolamga uylangandan beri o‘sha yerda dehqonchilik qiladi. Mujgon degan mendan uch yosh katta qizlari ham bor.

Qarindoshlarimning bolalari ichida hammasidan ko‘proq o‘shani yaxshi ko‘raman.

Mujgon xunuk qiz. Lekin men bunga parvo qilmayman. Oramizda uch yosh farq bo‘lishiga qaramay, men uni yoshligimdan beri katta opam o‘rnidan ko‘rib, o‘rganib qolganman. Hozir farqimiz juda kamayib qolgan bo‘lsa ham, hamon unga avvalgiday qarab “opa” deb gapiraman.

Mujgon opam mening tamom aksim. Men qanchalik sho‘x, qanchalik olov bo‘lsam, u shunchalik og‘ir, vazmin. Buning ustiga sal zug‘umi ham bor. Xohlaganini qildiradigan bitta shuning o‘zi desam bo‘ladi. Ba’zan nasihatlariga parvo qilmay, xohishlariga qarshi chiqsam hamki, yana bo‘ysunishga to‘g‘ri keladi. Nega? O‘zim ham hayronman. Odam bolasi birovni yaxshi ko‘rish halokatiga uchradimi, tamom, o‘shanga qul bo‘lib qoladi.

Mujgon Oysha xolam bilan birga necha yilda bir marta Istanbulga kelar, bir necha hafta chorbog‘da qolar, yo boshqa xolalarimnikida mehmon bo‘lar edi.

O‘sha yoz Taqirdog‘idan meni chaqirib xat keldi. Oysha xolam Basima xolamga yozgan xatida: “Sizdan-ku umidim yo‘g‘-a, lekin Faridani yozgi kanikulida, albatta, yuborsangiz, hech bo‘lmasa ikki oygina turib ketsa, kutamiz. Bilasiz-ku, biz ham xolamiz. Kelmasa, pochchasi ham, men ham, Mujgon ham juda qattiq xafa bo‘lamiz”, — debdi.

Basima xolam, Najmiya Taqirdog‘ini dunyoning bir burchagida deb hisoblashar, olis yulduzlarga qaraganday ko‘zlarini suzishib: “Bo‘lmagan gap! Shuncha joyga qanday borib bo‘ladi?” — deb vahima qilishardi. Men yasama bir hurmat bilan huzurlarida egilib:

— Ijozat bersalaringiz, u yerning borib bo‘lmaydigan joy emasligini isbot qilish zahmatini bo‘ynimga olsam, — dedim.

Dugonalarim orasida yozgi kanikul kunlarida oilalari bilan birga sayohatga chiqadiganlar va qaytgandan keyin bizga og‘iz ko‘pirtirib maqtanadiganlar bo‘lardi. Demak, maktab ochilganda bizda ham mundoq qadni ko‘tarib gapirish imkoni tug‘iladi.

Bulturgi sevgi savdosiga bu yil sayohat hikoyasi qo‘shilmasa bormi, ajoyib dabdaba bo‘lar edi. Qani endi men ham portfelimni qo‘limga olsam-u, romanlarda yozilgan amerikalik qizlar singari yakka o‘zim kemaga tushib jo‘nab qolsam. Lekin xolalarim bu orzumni vahimali chinqiriq bilan qarshilab, yonimga bitta

odam olmasdan yo'lga chiqishimga rozi bo'lmadilar. Shunda ham: "Qorong'ida panjaradan dengizga qarama... Kema zinapoyalaridan yugurib tushma" kabi og'ir nasihatlari bilan ta'bimni rosa tirriq qilishdi, go'yo Taqirdoqqa qatnaydigan tog'oraday paroxodning Transatlantika kemalari singari sakson metrli zinapoyalari borday... Mujgonni ko'rmaganimga ikki yil bo'lgan edi. Shu orada o'sibdi, yetilibdi, gaplashishga odamning yuragi betlamaydigan darajada kerik salobatli bo'lib qolibdi. Shunga qaramay, bir zumda apoq-chapoq bo'lib ketdik.

Oysha xolam bilan Mujgonning do'stlari juda ko'p. Men ham o'shalarga qo'shilib oldim.

Har kun mehmondorchilikka chorboqqa yo boqqa chaqirib ketishardi. Endi katta qiz bo'lib qolganimni, yarashmagan qiliq qilsam, ayb bo'lishini aytganlari uchun harakatlarimga juda ehtiyot bo'la boshladim. Begona xotinlarga qochiriqlar aytganimda, ularning savollariga jiddiy, muloyim javoblar qilganimda o'zimni mehmon o'yini o'ynayotgan qo'g'irchoqqa o'xshatardim. Shunday bo'lsa ham, odamlar orasiga qo'shilish menda g'urur uyg'otmay qolmas edi.

Mehmondorchiliklar bahrimni har qancha ochsa ham, lekin ular Mujgon bilan yolg'iz qolgan baxtli damlarim qadar emas edi.

Pochchamning uyi dengiz bo'yidagi baland qirlikda. Mujgon opam ba'zi joylari tik devorga o'xshagan bu qirdan dengiz bo'yiga tushishimni xavfli hisoblab, avvallari bunga yo'l qo'ymay keldi. Keyin esa men uchun hech qanday xavf yo'qligiga o'zi ham ishondi. Soatlar bo'yi qumda yotar, suv betida tosh yumalatar, dengiz bo'yida uzoq-uzoqlarga ketib qolar edik.

Dengiz bu mavsumda nihoyatda chiroyli, sokin bo'lsa ham, lekin nash'asiz edi. Ba'zan soatlar o'tardi, lekin sathida na bir yelkan va na nafis tuman parchasi ko'rinardi. Kechki paytlarda dengiz odamning yuragini chiqarib yuboradigan darajada kengayib, sho'ppayib qolardi. Xayriyatki, men bu tahlikani oldindan sezib olar, dengiz bo'yidagi qoyalarni qahqahalarim bilan gurillatar edim.

Bir kuni Mujgon ikkimiz dengiz bo'yiga tushdig-u, uzoqdagi burunga qarab ketdik. Maqsadimiz ana shu burunni hosil qilgan

qoyalar orqasidagi pana qo'ltiqqa borish edi, faqat aksiga olib, yo'l berk chiqib qoldi. Oyoq kiyimlarimizni yechib suvga tushishdan boshqa chora yo'q edi. Meni-ku bu narsa sevintirdi-ya, lekin bo'yiga yetib, xonimcha bo'lib qolgan Mujgonni nima qilamiz?

Har qancha aytganimda ham tuflilari bilan paypoqlarini yechmasligini bilganim uchun:

— Kel, Mujgon opa, seni opichib olay... Ko'tarib o'tkazib qo'yaman, — dedim.

Mujgon unamadi.

— Jinni qiz, kap-katta odamni qanday olib o'tasan! — dedi.

Bechora Mujgon, yoshiga o'xshash bo'yi ham menikidan katta bo'lgani uchun meni ko'tarib o'tishga kuchi yetmaydi, deb o'ylagan-da.

Jadal yaqinlashib:

— Ko'ramiz, bu ham bir tajriba-da, ko'tara olsam marra bizniki, — dedim-u, boldirlaridan ushlab dast ko'tardim.

Mujgon avval buni bir-ikki odimlik sinov deb o'yladi, keyin qo'limdan chiqishga harakat qildi.

— Jinnilik qilma, qo'yvor. Meni qanday ko'tarasan? — deb kuldi. Keyin yalang oyoqlarim bilan suv kechib ketganimni ko'rib, dod solguday bo'ldi.

— Qushday yengilsan, opa, — dedim. — Tipirchilaydigan bo'lsang shaloplab yiqilamiz, ikkovimizning ham sho'rimiz quriydi. Tek tursang, eson-omon o'tib olamiz.

Bechora qizning rangi o'chib ketdi. Churq etguday bo'lsa posongisini yo'qotib qo'yishdan qo'rqib, og'zini, ko'zlarini yumib, qo'llari bilan sochlarimga yopishib oldi.

Bechora Mujgon bir qarichlik suvda, xuddi jar yoqasidan o'tayotganday ko'zlarini yumib, quchog'imda qimirlashga yuragi betlamay borardi.

Burunga yetganda nimalarni ko'rdik deng? Suvdan tortib qo'yilgan bir qayiqcha yonida ovqat yeb o'tirgan uchta baliqchi bizni ko'rib qolsa bo'ladimi. Mujgonning esxonasi chiqib ketdi, qo'llarimni xuddi sindiradiganday qisib:

— Murodingga yetdingmi, Farida? Endi nima qildik? — dedi pichirlab.

Men kuldim.

— Baliqchilar odam yeyishmaydi-ku, — dedim.

Lekin ahvolimiz chindan ham xunuk edi. Masalan, tizzamning ko‘zlarigacha ochiq boldirlarim, qo‘lda paypoqlarim bilan odamlarga ko‘rinadigan ahvolda emas edim.

Mujgon supurgidan qochgan o‘rgimchakdek, ingichka boldirlari bilan qochish harakatiga tushib qoldi. Menga bu vahm aybday tuyuldi, shuning uchun baliqchilarni gapga solish fikriga tushdim.

Suv o‘sha kuni nega yo‘llarni bosib ketgani, dengizning qaysi tomonlarida qachon baliq tutishganini so‘radim. Ishqilib, gapga solish niyatida aytilgan safsatalar bu...

Baliqchilarning ikkitasi yigirma yo bundan ortiqroq yoshlardagi ikki yigit-u, bitta soqolli chol edi.

Yigitlar uyatchan ko‘rindi. Javobni chol qildi. Lekin u ham mensingari gapdonlikni yaxshi ko‘rarkan shekilli, mening kimligimni so‘radi.

Bir zumda shoshib turganimdan so‘ng: “Marika degan qizman. Savdogar amakimnikiga Istanbuldan mehmon bo‘lib keldim”, — deb yurib ketdim.

Mujgon meni qo‘limdan ushlab sudramoqchi bo‘lganday oldinga tortar: “Xudo jazoingni bersin, nega bunday qilding?” deb koyir edi.

— Qaydam, — dedim men ham, — Istanbuldagi xolalarim: “Tilingni tiy. Behuda vaqillama. U yerning odamlari g‘iybatchi bo‘ladi”, deb tayinlashuvdi-da. Baliqchilar: “Bu qanday musulmon qiz, boshinigina emas, sonini ham ochib yuribdi”, deyishmasin dedim-da... Xullasi, qo‘rqoq Mujgon bu ahamiyatsiz narsadan katta voqea yasadi...

* * *

Kechqurun Mujgon ikkimiz qo‘ltiqlashib sayr qilib yurganimizda, bir yosh suvori ofitseri orqamizga tushganini ko‘rib qoldik. Bu ofitser otiga ta’lim berayotgan ko‘rinardi. Lekin Xudoning dalasiga boriladigan boshqa joy qurib ketganday, nuqul biz yurgan yo‘lda borib-kelar, yonimizdan o‘tayotganda bizga tikilib qolardi.

Yana shundayin g‘alati avzodaki, hali-zamon to‘xtab gaplashadi, deb o‘ylaysan...

Bir kun u yana otini o‘ynata-o‘ynata bizni devor chetidagi daraxtlar orqasiga qochirib, yonimizdan o‘tib ketgandan so‘ng sekingina kuldim-u, tomog‘imni qirib:

— Tushundik, Mujgon opa, — dedim. Mujgon yuzimga qaradi.

— Nima demoqchisan, Farida? — deb so‘radi.

— Shuni demoqchimanki, biz avvalgiday yosh qizcha emasmiz, opa... Ofitser bilan yaxshigina jigarso‘xtaligingiz bor ekan...

Mujgon kula boshladi.

— Meningmi? Jinni qiz!

— Bizni ham bir oz mensib muomala qilish darajasiga tushsangiz qanday bo‘lar ekan, xonim afandim?

— Ofitser menga ilhaq bo‘lib yuribdi, deb o‘ylaysanmi?

— Bunday o‘ylamaslik uchun biroz to‘mtoq bo‘lish kerak.

Mujgon yana kuldi. Lekin bu safargi kulgisida bir oz iztirob bor edi. Keyin chuqur tin oldi.

— Jonginam, men orqasidan birov yuguradigan qiz emasman-ku... U seni deb atrofimizda parvona bo‘lib yuribdi.

— Nahotki, opa!..

Ko‘zlarim moshday ochildi.

— Ha, seni deb yuribdi... Sen kelmasdan avval ham ko‘rardim, lekin yo‘l bo‘yidagi mana shu daraxtlar orasidan meni quvmay, indamay o‘tib ketardi-da, qaytib kelmas edi...

O‘sha kuni kechqurun ovqatdan so‘ng Mujgon ikkimiz uy oldiga chiqdik. Gaplashib yurib dengiz tomonga ketdik.

— Sening bir darding bor, Farida, hech gapirmaysan, — dedi Mujgon.

Bir oz ikkilanib turganimdan so‘ng:

— Kunduzi aytgan behuda gapingni hech miyamdan chiqara olmayapman, ko‘nglim xijil, — deb javob berdim.

Mujgon shoshib so‘radi:

— Nima devdim?

— “Men orqasidan birov yuguradigan qiz emasman-ku”, deding.

Mujgon yumshoqqina kuldi.

— Ana xolos, senga nima kulgulik?

Men Mujgonning qo'llarini ushladim, ko'zlarimni jovdiratib, mungli tovush bilan:

— Nima, sen xunukmisan, opa? — deb so'radim.

U yana kuldi, meni erkalab betimga asta shapati urdi.

— Xunuk ham emasman, chiroyli ham... O'rtachaman deyayin-u, shu bilan gapni tamom qilaylik... Senga kelsak, bilasanmi, yoshing o'sgan sari odamning hushini oladigan darajada ochilib boryapsan!

Qo'llarimni Mujgonning yelkasiga qo'ydim, uni o'pmoqchiday burnimni burniga taqab:

— Meni ham o'rtacha deyaylig-u, shu bilan bu masalani bitiraylik, — dedim.

Qiyalikning chetiga kelgan edik. Yerdan tosh to'plab dengizga ota boshladim. Mujgon ham menga qo'shildi, lekin boyaqish tosh otishni bilmasdi, qo'lida quvvati yo'q edi.

Men otgan toshlar osmonda bir zumgina ko'rinmay ketardi-da, keyin fosforday yaltirab borib, suvga o'qday otilib kirib ketardi. Uniki esa kulgili bir alfozda yumalab borib, qirg'oq toshlariga urilar yoki etakdagi qumlarga tushardi. Biz ichagimiz uzulguday bo'lib kular edik.

Nima ham deysiz, oy yog'dusiga cho'milgan dengizning ikki yosh qizga bag'ishlangan ilhomi shugina bo'lmasligi kerak edi, lekin nachora. Birozdan keyin Mujgon charchab kattakon toshga o'tirdi. Men ham turgan yerimga cho'kkaladim.

Mujgon maktabdoshlarim to'g'risida har xil savollar bera boshladi. Men ham Mishel to'g'risidagi bir necha voqeani aytib berdim. Keyin tilimni tiyolmay, o'z uydirmalarimni aytishga kirishdim.

Buning nima hojati bor edi? Ajabo, Mujgonga shu narsalarni aytib berishga meni majbur qilgan narsa shunchaki bir sho'xlik ehtiyojigina edimi? Qaydam. Noo'rin ish qilayotganimni sezib, tilimni shuncha tiyishga urinsam ham, hech epini qilolmay so'zlar edim.

Mujgonga aytib bergan narsalarim dugonalarimni bo'ri ertagidagi singari qanday aldaganim hikoyasidan iborat edi. U mahal rol talabi bilan o'zimni qayg'uli holga solardim, lekin bu safar bunga majburiyat bo'lmasa ham, nima uchundir yana o'zimni qayg'u og'ushiga tashladim. Ovozim asta-sekin mung olib, boqishlarim telbalanib bordi. Mujgonning yuziga qarashdan qo'rqib ko'zlarimni olib qochar edim. Uning goh etaklari, yo tugmalarini o'ynar, goh boshimni tizzasiga qo'yib, nuqul dengizga, uzoqlarga tikilardim.

Hikoyamning qahramonini avval Mujgondan yashirishga tirishdim-u, keyincha buni ham og'zimdan chiqarib yubordim.

Mujgon sochlarimni silab, so'zlarimga jimgina quloq solib o'tirardi.

So'zimni bitirib, dugonalarim haqida yolg'on-yashiq narsalar aytganim aybligini bo'ynimga olganimda, u nimalar dedi deng?

— Bechora Faridaginam! Komron chindan ham jigaringdan urib qolibdi!

Jinim qo'zg'adi-yu, birdan o'zimni Mujgonning ustiga tashladim, uni qurib qolgan o'tlar ichida yumalatib tortqilay boshladim.

— Nima deding, opa, nima deding? Men unaqa sariq chayonni...

Mujgon o'lib-tirilib o'zini qutqazishga tirishar, tipirchilardi.

— Qo'yvor, qo'yvor deyman senga! Ust-boshimni yirtasan! Odamlar ko'rsa sharmanda bo'lamiz, Xudo xayringni bersin, bunday qilma, — deb yolvorardi.

— So'zingni qaytarib ol...

— Xo'p, qaytarib oldim. Nima desang qilaman, lekin meni qo'yib yubor.

— Ammo yuzxotir uchun emas, meni aldash uchun emas... Chindan...

— Juda soz, yuzxotir uchun emas, seni aldash uchun emas... Chindan...

Mujgon o'rnidan turib, ust-boshini qoqa boshladi.

— Farida, chindan ham jinni bo'libsan, — dedi kulib.

Men o'rnimdan turmagan edim, titrab turib:

— Xudodan qo'rqmay menga qanday tuhmat qilding-a, opa! Men hali yoshman, — dedim.

Ana shundan keyin o'zimni to'xtatolmay yig'lab yubordim.

* * *

O‘sha kuni kechasi juda yomon bezovta bo‘lib chiqdim. Negadir uyqum kelmas, alahlar, to‘rga ilingan kattakon baliq singari u yoqdan-bu yoqqa o‘zimni otar, to‘lg‘anar edim.

Xayriyatki, kechalar qisqa edi. Tong yorishguncha Mujgon yonimdan jilmadi.

Ichimda bir narsa o‘zgarganday o‘zimdan-o‘zim dahshatli bir qo‘rquv, nafrat his etardim. Dam-badam yosh boladay Mujgonning bo‘yniga tashlanar: “Nega bunday deding, opajon?” deb ho‘ngrar edim.

U yana ham battarroq hujumga uchrashdan qo‘rqqani uchun na “ha”, na “yo‘q” deyar, indamay sochlarimni silar, boshimni bag‘riga bosib, meni yupatishga tirishar edi. Tong yorishar payt uning ham asab tori uzildi, jahli chiqib meni koyib berdi:

— Jinni, yaxshi ko‘rish aybmi? Qiyomat qo‘pgani yo‘q-ku!.. Juda bo‘lmasa uylanarsizlar, shu bilan olam guliston... Uxla, bezor qilib yubording-ku! Men bunaqa odobsizlikka toqat qilolmayman.

Mujgon opamning jahli bu safar ham bo‘ynimni egib qo‘ydi. Bundan tashqari u bilan gap talashib o‘tirishga o‘zimda ham majol qolmagan edi. Musyo Segenning butun kecha bo‘ri bilan olishib, saharga yaqin o‘zidan ketib qolgan echkisi[1] singari holdan ketgan edim.

Ko‘zim ilingan paytda Mujgonning yana shirin til bilan:

— U ham senga beparvo qaramas, — deganini eshitgan bo‘lsam ham, bunga qarshi isyon ko‘tarishga qurbim yetmay uxlab qoldim.

* * *

Ertasiga shu yerlik boylardan birining chorbog‘iga taklif qilingan edik. Umrimda shu bugungiday bahrim ochilgan kun bo‘lmagandir, deyman.

Oysha xolam bilan Mujgon chorbog‘ hovuzi bo‘yida kattalar bilan gaplashib o‘tirganlarida, bolalarni yonimga oldim-u, tevarakda o‘tni o‘tga, suvni suvga otib, to‘polon qila boshladim. Hatto bir qur bitta yaydoq otga minmoqchi bo‘lib, jonimni xatarga ham qo‘ydim.

[1] Fransuz bolalar ertagi nazarda tutiladi.

Xolam bilan Mujgon meni ko‘rib qolishib, qo‘l-bosh ishoralari bilan imo qilishardi.

Ularning nima demoqchi ekanliklarini juda yaxshi bilsam ham, anqovsirab o‘zimni ko‘rmaganga solar, daraxtlar ichiga kirib, ko‘zdan g‘oyib bo‘lar edim.

Ha, yoshi o‘n beshga yetib, ularning nozik iborasi bilan aytganda, “bo‘yi cho‘zilib qolgan” qizning xizmatkorlar orasida boshi ochiq, poychalari yalang, ust-boshi ochilib sho‘xlik qilib yurishi ayb, buni o‘zim ham tushunaman, lekin nachora, o‘zimni go‘llikka solaman.

Bir mahal Mujgonni yolg‘iz topib, qo‘lidan ushladim-u:

— Arman keliniga o‘xshagan bu xonimlarning nimasi yoqib qoldi senga? Undan ko‘ra men bilan yur, — dedim.

— Kecha saharga dovur holi-jonimni qo‘ydingmi? — dedi. Keyin ilova qildi:

— Sen, rosti, g‘alati mahluqsan, jonivorga o‘xshaysan, Farida. Kecha kechqurun qanday ahvolda eding? Ertalab ikki soat uxlar-uxlamas darrov turib ketding. Ahvolingdan hech charchagan kishiga o‘xshamaysan. Ranging noppa-nozanday, ko‘zlaring porillaydi. Qara, meni ne ahvolga solding!

Chindan ham bechora Mujgon achinarli ahvolda edi. Kechasi uxlamagani uchun yuzi, ko‘zlarining oqi ham bol mumi singari sarg‘ayib ketgan edi.

— O‘tgan ishga salavot, — dedim-u, yana yugurib ketib qoldim.

* * *

Oqshom payti. Aravamiz kechikib qolgani uchun yayov kelayotibmiz. Albatta, bunisi yana yaxshi. U yog‘ini surishtirilsa, chorbog‘ uncha uzoq ham emas... Xolam o‘zi tengi ikkita qo‘shnisi bilan orqada kelardi. Men bo‘lsam biroz chehrasi ochila boshlagan Mujgon bilan qo‘l ushlashib, ancha ilgarida kelar edim. Yo‘lning bir tomonida yiqiq devorlar, shoxlar bilan to‘silgan bog‘lar, narigi tomonidan esa poyonsiz umidsizlikka o‘xshagan yelkansiz, tumansiz dengiz...

Bog‘larda barvaqt kuz boshlangan, devorlar, shoxlar yonida g‘ovlab yotgan ko‘katlar qurigan, hammasini chang-to‘zon bos-

gan, bir-biridan uncha uzoq ekilmagan nihollarning titrab turgan ola-quroq soyalari chang yo‘lga xazon aralash tushib turardi.

Faqat uzoqlarda, o‘z holiga tashlab qo‘yilgan bog‘larning ichkarisida bir qancha qizil donalar sochilib yotibdi. Bular pishgan maymunjonlar, bularni Parvardigor choliqushlar — chittaklar yesin, deb yaratgan...

Shu sababdan umidsizlik dengizini bir yoqqa qo‘yib, Mujgonning qo‘lidan ushladim-da, maymunjonlar tomon sudray boshladim.

Orqadagilar toshbaqa qadami bilan bizdan o‘tib, quyi chor-bog‘ning etagiga yetgunlaricha biz ishimizni sakson marta bitirib olamiz.

Faqat Mujgon opa odamning toqatini toq qilib yuboradigan darajada imillaydi. Dala o‘rtasida yurib borayotganda tuflisining poshnalari bukiladi, o‘rib olingan ekinlarning xas cho‘plari oyoqlariga kirishidan qo‘rqadi, ikki qarichlik chuqurdan hatlashga to‘g‘ri kelganda taraddud qilib qoladi.

Bir qur bitta itning hujumiga uchradik. It bo‘lganda ham Mujgonning qo‘l sumkasiga sig‘ib ketadigan kichkina kuchuk. Mujgon shu kuchukchani ko‘rdi-yu, voydodlab qocha boshladi. Keyin maymunjonni yeyishdan ham qo‘rqa boshladi: “Me’dang buziladi... og‘riysan...”, deb mevalarni qo‘limdan olib tashlamoqchi bo‘ldi. Maymunjonlar eziladi, yuzimizga chaplanadi. Keng yoqasiga ikki qator tasma bilan langar shakli tikilgan oq shoyi koftam dog‘ bo‘lib ketdi.

Orqadagilar bizga yetib olgunlaricha biz ishimizni bitirib olamiz degan edim, lekin Mujgon ikkovimiz bu janjalni bir yoqlik qilgunimizcha, ular pastdagi yo‘lning boshiga yetib qolishibdi. Bizni yo‘qotib qo‘yishgan bo‘lishsa kerak, chorboqqa ketavermay, orqaga qarab turishardi. Yonlarida bitta erkak kishi ham bor. Mujgon:

— Voy, kim ekan-a? — devdi, men:

— Kim bo‘lardi, biron yo‘lchi, yo qishloqidir-da, — dedim.

— Unday bo‘lmasa kerak.

To‘g‘risini aytsam, men ham shunday deb o‘ylamayman. Oqshom ola-qorong‘iligida, yo‘l bo‘yidagi katta daraxtlar soya-

si orasida uncha yaxshi ko‘rinmasa ham, har holda boshqa odam ekanligi sezilib turardi.

Birozdan so‘ng u kishi bizga qo‘l siltadi keyin ulardan ajrab biz tomon kelaverdi.

— Juda qiziq! Har holda bitta-yarimta tanish bo‘lsa kerak, — dedi-yu, bir ozdan so‘ng hayajon bilan qichqirib yubordi: — Farida, Komronga o‘xshaydi... Qoch!

— Bo‘lmagan gap. Qo‘y-e, bu yerda u nima qiladi? — dedim.

— Voy Xudo, xuddi o‘zi!

Mujgon yugurib ketdi. Men bo‘lsam, aksincha, qadamimni sekinlashtirdim. Nafasim tiqilib, tizzalarimda titroq turganini sezayotgan edim.

Yo‘l bo‘yida to‘xtadim. Oyog‘imni katta toshga qo‘yib egildim-da, tufligimning ipini yechib, yana sekin-sekin bog‘lay boshladim.

Yuzma-yuz kelganimizda men bosiq, bir oz kesatiq bilan:

— Tavba, — dedim, — siz bu yerlarda?.. Shuncha uzoq yo‘l zahmatini qanday qilib uhdangizga oldingiz?

U hech nima demas, yot-u begona oldida turgandek tortinchoq bir jilmayish bilan yuzimga qarardi. Keyin qo‘lini uzatdi.

Men qo‘limni tortib orqaga oldim:

— Mujgon opam ikkovimiz o‘zimizni maymunjon bilan ziyofat qildik. Qo‘llarim shira, keyin ustiga chang yopishdi. Xolalarim qalay? Najmiya qalay?

— Ko‘zlaringdan o‘pib qolishdi, Farida.

— Mersi.

— Naqadar kuyibsan, Farida... Terilaring ko‘chib tushibdi...

— Quyoshdan.

Shu yerda Mujgon gap qotdi:

— Sen ham shunday, Komron.

Men o‘zimni tutib turolmadim.

— Kim bilsin... oftobda shamsiyasiz yurganmi, a? — dedim.

Kulishdik. Keyin yurib ketdik.

Birozdan so‘ng Mujgon bilan Oysha xolam bo‘lamni o‘rtalariga olishdi. Xolamning qo‘shnilari qirqdan oshib ketgan bo‘lishsa ham, o‘zlarini xotin, Komronni esa erkak kishi hisoblab orqada borishardi.

Men bolalar bilan oldinda ketayotgan bo‘lsam ham quloqlarim orqada edi. Bo‘lam o‘zini qanday shamol uchirib keltirganini xolam bilan Mujgonga uqtirayotganligi quloqlarimga kirib borar edi.

— Bu yoz Istanbulda juda zerikib qoldim, — deyardi u. — Lekin, bilmaysizlar, shu qadar ko‘p...

Poshnamni jahl bilan yerga urdim, ichimda: “Albatta, baxtiyor tulni yot ellarga qochirib yuborganingdan keyin bundan ortiq nima bo‘lsin?” — deb o‘yladim.

Komron so‘zini davom ettirdi:

— Tunov kecha oyning o‘n beshi edi. Bir o‘rtog‘imning ulfatlari bilan Olamdog‘iga chiqdik. Nihoyatda chiroyli bir kecha edi. Lekin mening o‘tkinchi, ketkinchilarga hech toqatim yo‘q. Tong yorishar paytda hech kimga aytmasdan yolg‘iz o‘zim to‘g‘ri shaharga tushib ketdim. Qisqasi, yuragim juda yomon siqilaverdi. Bir necha kunga Istanbuldan boshimni olib ketmasam bo‘lmaydigan ko‘rindi. Lekin qayerga ham borardim? Yalovaning mavsumi emas. Bursa esa shu oylarda do‘zaxday yonib ketadi. Birdan esimga sizlar tushib qoldilaringiz. O‘zim ham sizlarni o‘lguday sog‘ingan edim.

* * *

O‘sha kuni kechqurun pochcham bilan xolam Komronni allamahalgacha bog‘da tutib qolishdi. Mujgon ham burnidan tortsa yiqilar holatda bo‘lishiga qaramay, ular yonidan jilmay o‘tirdi.

Men bo‘lsam, aksincha, o‘zimni nari tutar, har dam ichkariga kirib yotar yo bog‘ning to‘rida ko‘zdan g‘oyib bo‘lar edim.

Bir mahal nima uchundir ularning yonlariga kelishga to‘g‘ri keldi. Komron mendan xafa bo‘lganga o‘xshash bir ohangda:

— Mehmondan hurmat ham ayalar ekan-da, — dedi.

Men kulib yelkalarimni qisdim.

— “Mehmon mehmonga el bo‘lmaydi” deydilar, — dedim.

Mujgon meni yana qochib ketmasin deb qo‘limdan, etagimdan ushlab o‘tirardi. Bir silkib qo‘lidan chiqdim-u, uyqum kelyapti deb yotog‘imga kirib ketdim.

Mujgon yarim kechada yotoqqa kirganda, men o‘rnimda uxlayolmay yotgan edim. U karavotimning chetiga o‘tirib, yuzimga qaradi. Kulib yubormay deb u yonimga ag‘darilib xurrak ota boshladim. Mujgon zo‘rlik bilan boshimni ko‘tardi.

— O‘zingni uxlayotganga solma, ko‘zingni och, — dedi. Men ham:

— Xudo haqqi, uxlayotuvdim, — dedim-u, ko‘zlarimni katta ochdim.

Ana shundan keyin ikkovimiz ham o‘zimizni tutolmay kulib yubordik.

Mujgon betimni silab:

— Taxminim to‘g‘ri chiqdi, — dedi.

Keskin bir harakat bilan karavot simlarini g‘ijirlatib o‘rnimdan turdim-da:

— Nima demoqchisan? — dedim.

Uning esxonasi chiqib ketdi.

— Hech... hech... — dedi, keyin kulib turib yolvora boshladi: — Xudo xayringni bersin, men bilan yoqalashma, charchab o‘lay deb turibman.

Mujgon shundan keyin chiroqni o‘chirib joyiga yotdi.

Bir necha minutdan so‘ng men uning karavotiga bordim-da, boshini yostiqdan ko‘tarib qo‘llarimga oldim. Lekin boyoqish uxlab qolgan ekan. Ko‘zlarini ochmay:

— Qo‘y, Farida, bunday qilma, — deb yalindi.

— Xo‘p, lekin tilimning uchida bir narsa turibdi, hozir shuni aytmasam, bugun ham uxlayolmayman, — dedim.

Yotoqning qorong‘iligiga, Mujgonning ko‘zlari yumuqligiga qaramay, betimni uning sochlariga tegizib turib qulog‘iga shivirladim:

— Miyangga telbalarcha o‘y kelibdi... bildim... unga bir nima deguday bo‘lsang, seni majburan quchoqlab olaman-u, ikkovimizni bab-baravar dengizga tashlayman...

Mujgon:

— Xo‘p... xo‘p... Istaganing bo‘lsin, — dedi-da, hamon boshini asta-sekin silkitib turganimga qaramay, yana uyquga toldi.

* * *

Komronning kelishi chindan ham ta'bimni xira qildi. Unga nisbatan ko'nglimda uyg'ongan jahlga, qo'rquvga, jirkanishga o'xshash qarama-qarshi his kun sayin ortib borardi. Ro'para kelgan choqlarimizda hech nimadan hech nima yo'q qo'pollik qilar, qochib ketar edim.

Baraka topkur Aziz pochcham mehmonga yaxshilab no'xta urib qo'ydi. Uni zeriktirmaslik uchun uyiga tez-tez mehmonlar chaqirar, har kun aravaga solib aylantirar yoki hamqishloqlaridan birining bog'i yo poliziga olib ketar edi.

Bir kuni ertalab ana shunday chaqiriqlarning biriga tayyorlanayotgan bo'lam bilan zina boshida to'qnash kelib qoldim. Yo'limni to'sdi-yu, birov eshitib qolmasmikan, deb vahm bilan atrofiga qarab olgandan so'ng:

— Mehmondorchilikning ko'pligidan o'lar bo'lsam o'lib bo'ldim, Farida, — dedi.

Men zina panjarasi bilan Komronning orasidagi joydan unga bir yerimni tegizmay o'tib keta olarmikanman, degan cho't bilan band edim.

— Yomonmi? Sizni har kun sayohat qildirishyapti-ku, — dedim.

Komron kinoyaomuz kulimsiradi, ko'zlarini shiftga tikib:

— Mehmon mehmonga el bo'lmaydi, ammo mehmonning mezbonni mehmonga giz-gizlashi eski usullardan, — dedi. — Hay mayli, men ham shunday qilay...

Bo'lam kecha men: "Mehmon mehmonga el bo'lmaydi" degan so'zimni negadir betimga solar, buning uchun menga ta'na toshi otar edi.

— Yaxshi, lekin zorlanadigan joyi yo'q. Har kuni yangi-yangi joylarni ko'ryapsiz, yangi odamlarni taniyapsiz, — dedim.

U tag'in labini burdi.

— Taniyotgan odamlarim hech bahrimni ochadigan odamlar emas...

Men tilimni tiyolmadim.

— Sizning bahringizni ochadigan odamni u bechoralar qayerdan topishsin? — dedim.

Bahrini ochadigan odam haqidagi gapim bilan kimga ishora qilganimni Komron tushungan edi. Hayajon bilan qo'llarini cho'zib:

— Farida! — dedi.

Faqat uzatgan qo'llari havoda qoldi. Men u bilan zina orasidagi tor yerdan lip etib o'tib ketdim. Pog'onalarni ikkita-ikkitadan bosib, ashula ayta-ayta boqqa chiqdim.

* * *

Axir bir kuni Mujgon qiladiganini qildi.

Bir kuni ertalab Mujgon ikkalamiz dengiz bo'yida sayr qilib yurgan edik. Kecha yomg'ir yoqqani uchun havoda kuz salqinligi bor edi. Tumanga, isga o'xshagan bir bulut quyosh yuzini qoplagan. Dengizning sokin yuzida qayerdan kelganligi noma'lum bir yog'du titraydi. Uzoqda yelkanlari tushgan bir qancha baliqchi qayig'i ko'lanka singari harakatsiz turardi.

O'sha kuni qanday qilib bo'lsa ham o'z boshiga qolgan Komronning katta ko'chadan o'tib ketayotganini ko'rib qoldim.

Kattakon daraxt tomirida o'tirgan Mujgon yuzi dengiz tomonga o'girilgan bo'lgani uchun Komronni sezmadi. Men ham hech nimani ko'rmagan kishidek gavdamni yarim-yorti teskari o'girib oldim. Shu alfozda hech narsa ko'rmasam, hech nima eshitmasam ham Komronning biz tomonga kelayotganini sezar, vujudimda yengil titroq turganligini his etar edim.

Mujgon:

— Ha, birdan daming ichingga tushib ketdi? — dedi-yu, boshini o'girib o'n-o'n besh odim narida kelayotgan Komronni ko'rdi.

Oyoq uchida turib, bir necha minut suhbat qilish majburiyatidan qochishning imkoni qolmadi.

Komron Mujgonga qarab gap boshladi:

— Bugun ham shamsiyangizni esdan chiqarmabsiz-da? — dedi.

Mujgon kulib javob qildi:

— Ha, bugun ham yomg'ir yog'ish xavfi bor...

Bo'lam o'zining sokin, beqaror tabiatiga o'xshagan bugungi havodan juda mamnun ekanligini gapirgan edi, Mujgon bunga e'tiroz etdi. Qo'lidagi shamsiyani ochib-yopib o'tirgach:

— Yaxshi-yu, lekin odamni diqqinafas qilib yuboradi, — dedi. — Bu mavsumdan keyin kunlar ko‘pincha shu bugungiga o‘xshab turaveradi. So‘ngra qish. Bilmaysiz, bu yerning qishi odamning yuragini siqib yuboradi... Otam aksiga olib shunday ko‘nikib ketdiki, boshqa yerga jo‘natishmasin deb qo‘rqadi.

Komron hazillashdi:

— Bu yerning qishiga ko‘p qarshi chiqavermang. Kim biladi, balki bu yerlik biron badavlat odamdan kuyov qilarsiz.

Mujgon buni jiddiy tushunib, kallasini silkidi:

— Xudo saqlasin.

Shu dam yonimizdan bir yalangoyoq baliqchi o‘tib qoldi. Men bir kun bu qari baliqchiga o‘zimni Marika deb tanitgan edim. Boshiga yangi qizil ro‘mol o‘rab olibdi. Meni ko‘rib, hol so‘radi:

— Kamnamo bo‘lib ketding, Marika?

— Biron kun siz bilan baliq ovga chiqsammi deb yuribman, — dedim.

Bir-birimiz bilan gaplashib, dengiz labiga qarab ketdik. Birozdan so‘ng yana ularning yoniga qaytib kelsam, Mujgon bo‘lamga Marika voqeasini hikoya qilib turgan ekan. So‘zini bitirib, bilagimdan ushladi.

— Meni emas, Faridani Taqirdog‘ida qoldirib ketsak kerak, — dedi. — Kuyov chiqdi. Iso kapitan degan baliqchining o‘g‘liga so‘rashyapti. Baliqchi deb hafsalangiz pir bo‘lmasin, hoyatda badavlat kishi.

Komron kuldi.

— Millioner bo‘lganda ham biz uning davlatiga uchmaymiz, a, Farida? — dedi. — Men Faridaning bo‘lasi bo‘lganim uchun bunga hech rozi bo‘lolmayman.

Esli-hushli Mujgonni bugun qaysi shayton vasvasasiga oldi ekan? Komronning shu so‘ziga u nima deydi deng?

— Bunisini qo‘yavering. Faridaga yana boshqa alomat joylardan ham chiqyapti. Masalan, quyoshday porlab turgan bir suvori ofitseri. Har oqshom otiga minib uyimizning oldiga keladi. Faridaga manzur bo‘lish uchun har xil xavfli hunarlar ko‘rsatadi.

Komron bu safar qahqaha urib kulib yubordi. Lekin bu qahqaha ichida kulgiga o‘xshamagan g‘alati bir narsa — ko‘ngil siniqligi bor edi.

— Bunisiga bir nima deyolmayman. Ixtiyor o‘zida, — dedi.

Mujgonga yashiriqcha: “hali qo‘limga tushasan-u” ishorasini qildim-da:

— Sen haddingdan oshyapsan, bilasan-ku, men bunaqa bema’ni gaplarni yoqtirmayman, — dedim.

U, ehtiyoti shartdan Komronning orqasiga o‘tib olib, ko‘zlarini qisdi.

— Ikkalamiz hech bunaqa gaplarni gapirmaymiz, a, Farida? — dedi.

— Yolg‘onchi, tuhmatchi...

Komronga jon kirdi:

— Menga ham aytsang bo‘laveradi, Mujgon, — dedi. — Men axir yot emasman-ku...

Jahl bilan yer tepindim.

— Tushundim. Siz bilan janjalsiz gaplashib bo‘lmas ekan. Xudoga topshirdik, — dedim-u, jahl bilan dengiz tomonga tez-tez yurib ketdim.

* * *

Tez-tez yurib ketgan bo‘lsam ham, bu ketishim boshlangan bo‘lmag‘ur gap-so‘zga xotima bermaganligini sezib turdim. Dengiz labiga yetganimdan so‘ng suvga jahl bilan tosh ota boshladim.

Ora-sira yerga egilgan bo‘lib orqaga qarardim. Ko‘rgan narsalarim meni tinchitadigan emasdi.

Mujgon meni mahv etishga yaqinlashgan, buning oldini oladigan chora menda yo‘q edi.

Oldin kulib gaplashib turishdi. Keyin ikkovi ham jiddiylashdi. Mujgon aytadigan gapini topolmayotgandek shamsiyasining uchi bilan yer chizar, bo‘lam bo‘lsa haykal singari qimir etmay turardi. Nihoyat, ikkovining ham men tomonga o‘girilib qaraganini va eng yomoni shu yoqqa qarab kelayotganlarini ko‘rdim.

Masala oydin. O‘zimni qirg‘oqning eng tik yeridan jonimning boricha qumloqqa tashladim. O‘sha kun, o‘sha tashlashimda

qanday qilib yumalab ketmaganimga, bir yerimni emas, bir qancha yerimni chaqa qilib olmaganimga hali-hali hayron bo‘laman.

Netayin, bu xatarli telbalik ham meni ulardan qutqazib qolol-madi. Boshimni o‘girib qaradim, ular ham qirg‘oqning boshqa bir yeridan pastga sekin-sekin tushib kelishyapti!

Qocha boshlaguday bo‘lsam, bu nozik insonlar otga minib quvlaganlarida ham meni tutolmasliklari turgan gap. Faqat shunisi borki, mening qochishim ma’nosiz ketmaydi: hamma sirga tushun-ganimni yoki hech bo‘lmaganda, biron narsadan shubhalanganimni bildiradi.

Shuning uchun hech qanday dardim, g‘amim yo‘qday ora-sira dengizga tosh ota-ota tez-tez yurib ketdim. Oldindagi burundan o‘tib olsam ulardan salomat qutulib ketardim. Lekin omadim ke-lishmay bugun ertalab dengiz orqaga chekilibdi, qoya chetida qup-quruq yer ochilib qolibdi.

Rejam tayyor edi. Qumloqda yana biroz yurganimdan so‘ng u yerdagi tor so‘qmoqdan tirmashib qirg‘oqqa chiqib olaman. Bu so‘qmoq echkilar zo‘rg‘a chiqadigan qaltis yo‘l bo‘lganidan, ular meni quvishdan qo‘rqishadi, natijada, izimni yo‘qotishadi.

Ammo burunning u tarafida men ro‘para kelgan komediya, to‘g‘rirog‘i, fojia bir necha daqiqagacha hamma narsani esimdan chiqarib yubordi. Hali yonimizdan o‘tib ketgan qari baliqchi, qo‘li-da kurak bilan bir daydi qora itni quvib kelib qoldi. Jonivor akillab o‘zini u yon-bu yonga urar, chol yetib kelib kuragi bilan bechora-ning to‘g‘ri kelgan joyiga tushirardi.

Oldin it qutirgan bo‘lsa kerak, deb o‘ylab o‘zimni picha yo‘qotib qo‘ydim. Keyin bilsam, baliqchining o‘zi battarroq quturibdi: esini yo‘qotib tipirchilaydi, irg‘ishlaydi, baqiradi. Birdan yoniga borish-ga betlamay qichqirdim:

— Nima qildi, nimaga urasiz bu bechorani?

Chol hadeb hansirar edi. Bir zumgina tayoqqa dam berib kurak-ka tayandi. Yig‘laguday tovush bilan:

— Nima qildi emish, o‘ttiz qurushlik qoramoyni to‘kib yubordi, maraz, — dedi. — Lekin uni senga tashlab ketmayman.

Jahlining sababi ma’lum bo‘ldi. Baliqchining qumloqdagi o‘chog‘ida qaynayotgan bir chelak qoramoyni it ag‘darib yubo-

ribdi. Katta gunoh! Lekin bechora itni qayiq eshkagi bilan urib o‘ldirishga arziydigan gunoh emas!

It bir qoya yorig‘iga, o‘ziga bexatar ko‘ringan joyga kirib oldi. Birozdan keyin eshkakli dushmanning yangi hujumiga duch kel-ganda nima qilishini, o‘z oyog‘i bilan kirgan bu qopqondan qan-day qutulishini o‘ylamay, yalang ulir edi. Holbuki, qumloq bilan to‘ppa-to‘g‘ri qochib ketsa yoki men tushgan yo‘ldan yuqoriga tir-mashib chiqsa, batamom qutulib ketardi.

Vaqtim bo‘lsa, bechora itni qutqazish uchun biron narsa qilar-dim. Lekin nachora, o‘zimning dardim boshimdan oshib yotibdi. Men ham uning singari quvg‘inga uchragan edim.

Mujgon bilan bo‘lamning burunga qaytish ehtimoli aqlimni uchirdi. Orqamga qaramasdan hamon tez qadamlar bilan borib qirg‘oqqa tirmasha boshladim.

Lekin avvalgi o‘yimga qarshi, butunlay qochib ketishga ko‘nglim chopmadi. Ora-sira to‘xtab, kishi bilmas orqamga, to‘g‘rirog‘i, pastga qarab-qarab qo‘yar edim.

It voqeasi Mujgon bilan Komronni ham jalb qilgan ko‘rinadi. Ular ag‘darilgan qoramoy idishi yonida hayajon bilan gaplashar-dilar.

Axiyri bo‘lamning cho‘ntakdan hamyonni olib baliqchiga pul berganini ko‘rdim. Shunisi qiziq bo‘ldiki, baliqchi suyunganidan eshkagini yerga qo‘ydi-da, men tomonga o‘girilib, qo‘li bilan isho-ra qila boshladi.

Ming qatla shukur, it qutuldi. Ularning orqadan chaqirayotgan-lariga parvo qilmay, to‘g‘ri uyga ketaverdim.

Mujgonning qilmishini eslasam, aqlim miyamdan uchadi. Bu-tun vujudimni titroq bosadi.

Har dam mushtlarimni qisib: “Rasvo bo‘ldim, seni qarab tur, Mujgon!” deyardim.

O‘ylaymanki, o‘sha jahl bilan Istanbulga ham yetib olardim. Lekin eshik oldida Aziz pochcham ro‘paramdan chiqib qoldi.

— Qizim, nima bo‘ldi? Lavlagiga o‘xshab qizarib ketibsan? Birov quvdimi? — deb so‘radi. Asabiy bir ohangda kuldim.

— Nega quvar ekan, pochcha? — dedim-u, bolalar tovushi ke-lib turgan hovliga yugurib kirib ketdim.

Sahndagi kattakon daraxtga arg‘imchoq solingan edi. Gohi kunlar qo‘shni bolalarni yig‘ib, bu yerni shovqinli bolalar bog‘chasiga aylantirib yuborardim. Bugun kichik o‘rtoqlarim mening chaqirib chiqishimni ham kutmasdan kattasidan-kichigigacha yig‘ilishibdi, arg‘imchoq atrofida to‘polon ko‘tarib o‘ynashyapti.

Omadimdan aylanay! Yo‘lda kelayotganimda o‘z xonamga kirib, eshikni qulflab olaman, deb o‘ylagan edim. Lekin ular, albatta, orqamdan kelishar, eshikni zo‘rlik bilan ochdirishga harakat qilishib, ishning rasvosini chiqarishardi. Mana endi bolalar orasiga kirib ishni jinnilikka aylantiraman-da, ularni yonimga yo‘latmayman. O‘rtoqlarim arg‘imchoq talashib turishgan ekan. Men darrov oralariga suqildim-u, bolalarni qo‘l ishorasi bilan ikkiga bo‘lib:

— Qani, hammang chetga chiq. Senlarni bitta-bittadan o‘zim uchiraman, — dedim.

Arg‘imchoqqa o‘tirdim, kichkintoylardan bittasini quchog‘imga olib, sekin-sekin ucha boshladim.

Ko‘p o‘tmay Komronlar ham yetib kelishib, bolalar orasida turishdi.

Mujgon sira tinmay hansirar, ora-sira ko‘ksini qo‘li bilan bosib-bosib qo‘yar edi. Bo‘lam uni juda tez yugurtirib kelgan bo‘lsa kerak. Ichimda “Battar bo‘l!” dedim-da, arg‘imchoqni yana ham tezroq ucha boshladim.

Chetda navbat kutib turgan bolalar: “Ko‘p uchirdingiz, bizni ham uchiring, bizni ham”, deb qichqira boshlashdi. Men esam quloq solmas, tepamdagi daraxt yaproqlarini shitirlatib tobora balandroq, tezroq uchar edim.

Bu hol bolalarni butunlay asabiylashtirdi. Sabr-toqatlari tugab, arg‘imchoqqa yaqin kela boshladilar. Mujgon bilan Komron ularni qo‘llaridan ushlab chetga tortar, bolalar esa qaytmay o‘jarlik qilishardi. Hammasidan ham yomoni shu bo‘ldiki, men bilan uchayotgan kichkintoyning hammayog‘i tilindi. Tizzalarim orasidan to‘lg‘anib chirqirayotgan bu bechoraning arqonni qo‘yib yuborishidan, yerga yiqilib o‘lishidan qo‘rqa boshladim.

Nochor, arg‘imchoqni to‘xtatib, bolani tushirishga kirishdim. “Shunchalik narsadan qo‘rqadigan kichkina bolaga arg‘imchoq uchishni kim qo‘yibdi? Bundaqalar uylarida, kichik ukalarining

beshiklarida tebranishsa yaxshiroq bo‘ladi”, deb bolaga to‘ng‘illab berdim. Yana shunga o‘xshash bir qancha so‘zlar aytdim. Bular Komronni cho‘chitish uchun, men bilan gaplashishga yo‘l qo‘ymaslik uchun aytilgan shunchaki so‘zlar edi. Xayriyatki, boshqa bolalar ham xuddi shunday ovoz, shunday ohangda qichqirishib, bog‘ni boshlariga ilishdi.

— Meni ham uchiring, Farida opa. Meni ham. Meni ham. Meni...

— Yo‘q, hech qaysingizni olmayman, qo‘rqoq ekansizlar...

— Qo‘rqmaymiz, Farida opa, qo‘rqmaymiz, qo‘rqmaymiz, qo‘rqmaymiz...

Shu choq uy derazasidan xolamning ovozi eshitildi:

— Farida, ularning ham biroz ko‘ngillariga qara, jonim...

Darhol o‘sha yoqqa o‘girilib, uzundan-uzoq gap talasha boshladim:

— Xola, shunday deysiz-u, yiqilib tushib bir yerlarini mayib qilib olishsa, keyin meni koyiysiz.

— Aylanay qizim, bolalarni yiqitish shartmi! Sekinroq uchirgin-da.

— Xola, bilmagan kishiga o‘xshab gapirmang, iltimos qilaman. Tavba, Choliqushini bilmaysizmi? Menga ishonib bo‘ladimi? Boshimda ming xil fikr. Arg‘imchoq uchayotganimda shayton o‘lgur turtib: “Hayda, hayda, picha tezroq, tezroq” deb turtkilaydi. “Unday dema, yonimda yosh bola bor!” deb javob bersam ham qo‘ymaydi. “Hayda, hayda. Yana picha tezlat, tezlat, nima bo‘lib qolasan!” deyaveradi. Arqon, daraxt shoxlari, yaproqlari ham jo‘r bo‘lishib: “Hayda, Farida, hayda, Farida!” deyaverishadi. Shuncha ha-haga bir bechora Choliqushi qanday chidab tura oladi? O‘zingiz o‘ylab ko‘ring, axir!

Hovurim tusha boshladi, orqam o‘girik bo‘lganiga qaramay, bo‘lamning yonimda turganini his etaman. So‘zim tinar-tinmas, uning gap boshlashiga shubha qilmayman. Nima qilay? Unga ro‘para kelishdan qanday qutulsam bo‘ladi?

Bolalardan bittasi etagimga osilgan edi, qo‘ltig‘idan ushlab dast ko‘tarib oldim. Bu yosh o‘rtoqlarimning eng kichkintoyi, yetti-sakkiz yoshli bola edi. Yuzini yuzimga yaqin keltirib turib:

— Ko‘ngling qolmasin, seni ham bir uchirib qo‘yay. Lekin bu do‘mboq betingni qonatib olsak, chatoq bo‘lmaydimi? — dedim.

Bolaning orqasida soya paydo bo‘ldi. U Komronniki edi. Bola boshini boshimdan ayirar-ayirmas, u bilan yuzma-yuz, ko‘zma-ko‘z kelishimga shubham qolmadi. Endi undan qanday qutulaman?

Undan qochish, qo‘rqish — dunyoda eng yomon ko‘rgan narsam. Shuning uchun bolani qo‘limdan tushirib, tikkasiga Komronning ko‘zlariga tikildim.

— Bor, bola. Komron akangning yoniga bor. U qizlar singari karashmali, nozik yigit. Seni sutdan qolgan yosh onaday allalaydi, chayqatmasdan, charchatmasdan avaylab uchirtiradi. Lekin zinhor tipirchilama. Chunki u kishining nozik qo‘llari seni ushlab qololmaydi. Ikkoving ham yiqilasan.

Niyatim — ko‘zlarimni ko‘zlariga qadab, uni bosh egdirguncha shu o‘tkir zaharli kinoyani davom ettirish edi. Ammo u ko‘zlarini olib qochmas, “bekor urinasan, hamma sirni bilib oldim” deguvchi nazar bilan tikilib turardi.

Ana shunda o‘yinni boy berganimni seza boshladim. Boshimni egib, chang qo‘limni ro‘molcham bilan artishga kirishdim.

Komron:

— Mayna qilyapsan-a, yaramas, — dedi. — Mana, hozir birga uchishamiz, ko‘ramiz...

Komron chaqqon bir harakat bilan pidjagini yechib, Mujgonning qo‘liga irg‘itdi.

Xolam derazadan:

— Hoy, Komron, bolalik qilma. U shayton qizga bas kelolmaysan, o‘t-betingni mayib qiladi! — deb qichqirdi.

Bolalar tomosha qiziq bo‘lishini sezib, chetga chiqishdi. Biz arg‘imchoq yonida yolg‘iz qoldik.

Bo‘lam kulib:

— Nimaga qarab turibsan, Farida, qo‘rqyapsanmi? — dedi.

Bu safar yuziga qarashga yuragim betlamay:

— Nega qo‘rqar ekanman, — dedim-u, arg‘imchoqqa osildim.

Arqon g‘ijirladi, arg‘imchoq sekin-sekin harakatga keldi.

Men ehtiyot bilan harakat qilar, uchishning nihoyatda og‘ir bo‘lishini sezganim uchun kuchimni tejar, tizzalarimni asta-sekin bukish bilan kifoyalanar edim.

Sur’atimiz orta borib, daraxt larzanglay, yaproqlari shitirlay bordi.

Ikkalamiz ham tishlarimizni qisib, bir og‘iz gapirguday bo‘lsak kuchdan qoladigandek, jim uchar edik. Harakat sarxushligidan sekin-sekin boshim aylanib, o‘zimdan ketib bordim.

Komronning boshi birdaniga barglarga borib tegdi, uzun sochlari peshonasiga to‘zg‘ib tushdi. Kinoyali tovush bilan:

— Pushaymon bo‘la boshladingiz shekilli? — deb so‘radim.

U ham kulib:

— Kim pushaymon bo‘lishini ko‘ramiz hali, — dedi.

To‘zg‘igan sochlari orasida porillab turgan yashil ko‘zlari menda g‘alati bir kin, sitam uyg‘otdi. Kuchimning boricha tizzalarimni bukib, arg‘imchoqqa sur’at berdim. Endi har borib-kelishimizda boshlarimiz barglar ichiga kirib-chiqar, sochlarimiz bir-biriminikiga aralashib ketardi. Bir mahal xuddi tushdagiday xolamning: “Bas, bas!” degan qichqirig‘ini eshitdim. Buni Komron ham takrorladi:

— Bas-a, Farida!

— Buni sizdan so‘rash kerak, — deb javob berdim.

— Mendan so‘ralsa: yo‘q, — dedi. — Mujgondan eshitgan ajoyib narsalarimdan so‘ng mening charchashim mumkin emas...

Tizzalarim birdaniga bo‘shashdi, arqon qo‘limdan chiqib ketishidan qo‘rqdim. Komron so‘zini davom qildi:

— Buni sendan kutmagan edim. Bu yerga seni deb kelgan edim, Farida, — dedi.

Harakatdan qolganimga qaramay, arg‘imchoq hamon boyagi tezlikda uchardi. Qo‘llarimni arqon orqasidan o‘tkazib, panjalarimni bir-biriga kirishtirdim.

— Tushaylik endi, yiqilamiz, — deb yalindim.

U holimni sezmadi.

— Yo‘q, Farida, yiqilib o‘lsak o‘lamizki, menga tegishga rozi bo‘lganligingni o‘z og‘zingdan eshitmay turib seni bo‘shatmayman, — dedi.

Lablari sochlarim orasidan peshonamga, ko‘zlarimga tegib ketar edi. Tizzalarim bukildi, bir-biriga kirishgan panjalarim ochilib, qo‘llarim arqon atrofida salanglay boshladi. Komron meni shu asnoda ushlab qolmasa, yiqilishim turgan gap edi. Lekin meni saqlab qolishga kuchi yetmadi. Salmog‘i buzilgan arg‘imchoq arqoni birdan aylandi-yu, biz yerga gursillab yiqildik.

Picha hushimdan ketib yotganimdan so‘ng ko‘zlarimni ochsam, xolamning quchog‘ida yotibman. Xolam ho‘l ro‘molcha bilan chakkalarimni silar:

— Bir yering og‘riyaptimi, qizim? — deb so‘radi. Boshimni ko‘tarib:

— Yo‘q, xola, — dedim.

— Bo‘lmasa, nega yig‘laysan?

— Yig‘ladimmi, xola?

— Ko‘zlaringdagi yoshlar-chi?

Boshimni xolamning ko‘ksiga bosdim.

— Yiqilmasdan avval yig‘lagan bo‘lsam kerak, xola, — dedim.

* * *

Uch kundan so‘ng Oysha xolam bilan Mujgon ham dasturxon tuzab, biz bilan Istanbulga jo‘nadi. Basima xolam kelishimizni o‘g‘lining xatidan bilib, Najmiya ikkovi bizni G‘alata stansiyasida kutib oldi.

Unashilganimning dastlabki haftalarini hammadan qochib o‘tkazdim. Ko‘proq Komrondan o‘zimni tortar edim. U men bilan yolg‘iz qolishni, birga aylanishni, gaplashishni xohlardi. Bilaman, har bir unashilgan yigit kabi uning bunga haqqi bor edi. Faqat nima qilayki, men dunyodagi unashilgan qizlarning eng g‘alatisi, eng yovvoyisiman. Komronning ro‘para kelayotganini ko‘rdim deguncha hurkkan ot singari potirlab qochar, shu ko‘yi ko‘rinish bermay ketar edim.

Mujgon orqali bir ultimatum berdim. Ro‘para kelganimizda men bilan unashilgan kishiday gaplashmasin, dedim. So‘zimga kirmasa, hamma ishni buzaman, deb qasam ichdim.

Mujgon, Taqirdog‘idagi singari, bu yerda ham yotog‘imga tez-tez kirib nasihat qilardi.

— Nega bunday jinnilik qilasan, Farida? — deyardi. — Uni o‘lguday yaxshi ko‘rishingni-ku bilaman. Hozir sizlarning eng yaxshi vaqtlaringiz. Kim biladi, uning senga aytadigan qanday chiroyli gaplari bor ekan...

Mujgon ba’zan shu bilan kifoyalanib qolmay, nozik qo‘llari bilan sochlarimni silar, uning tilidan gapirardi.

Ko‘rpamda shumshayib olib:

— Xohlamayman... Qo‘rqaman, uyalaman, g‘alati-da... Tushuntira olmayman... — deb bezillar, yonimga kelsa yig‘lar edim.

Mujgon meni tashlab uxlagani ketganidan keyin Komronning so‘zlarini o‘z-o‘zimga aytar, bu so‘zlar ohangi ichida uxlab qolardim.

* * *

Xolam menga atab bir uzuk buyurtiribdi. Komron bilan unashilganimiz nishonasi qilib taqiladigan bu uzuk mening yarachaqa barmog‘imga yaqinlashtirib bo‘lmaydigan darajada ajoyib, ko‘z olg‘uvchi edi.

Xolam Istanbulga borib kelgan kunlarining birida meni deraza yoniga chaqirib kelib, shu uzukni bir mujda kabi ko‘rsatdi. Keyin ro‘paradagi daraxtlar orasida botib borayotgan quyoshga tutib tovlatganda, ko‘zlarimni yumib tisarildim, qo‘llarimni orqamga o‘tkazdim, qizarganimni ko‘rsatmaslik uchun yuzimni parda orqasiga oldim.

Xolam mening muddaomga tushunmadi, suyunib bo‘yniga osilmaganimga hayron qolayotganday:

— Yoqtirmadingmi yo, Farida? — dedi.

Men sovuqqina qilib:

— Juda chiroyli, xola, mersi, — dedim.

Bu qilig‘imdan dili ozor topgani sezilib turardi. Lekin ozori uzoqqa bormadi. Yana kulishga boshlab:

— Qo‘lingni uzat, bir taqib ko‘raylik, — dedi. — Eski uzuggaga o‘lchatib qildirdim. Xudo xohlasa, loyiq kelar.

Xolam zo‘rlik bilan tortib oladiganday, qo‘limni orqamga bekitib:

— Hozir emas, xola, — dedim. — Keyin...

— Bolalik qilma, Farida.

O‘jarlik bilan boshimni solintirib, oyoqlarimning uchini tomosha qila boshladim.

— Bir necha kundan so‘ng qarindoshlarimizni chaqirib, kichkina ziyofat beramiz. Unashganimiz nishonasini taqamiz.

Yuragim tipirlay boshladi.

— Xohlamayman, — dedim. — Mabodo shuni mutlaqo o‘tkazish kerak deb hisoblasangiz, mayli, maktabga ketganimdan keyin o‘tkazing.

Juda katta talab qo‘yib yuborgan edim. Lekin xolam avzoyini sira o‘zgartirmadi. Kulimsirab turib lablarini qisdi-yu, oshkora bir mazax bilan:

— Shunaqa degin? Fotiha oshida sening o‘rningga boshqa birovni vakil qilib qo‘yar ekanmiz-da! To‘g‘ri, nikohda shunday, lekin fotihada hali bunday odat chiqqani yo‘q, qizim.

Munosib javob bo‘lmagani uchun yerga qarab turaverdim.

Xolam oladigan sabog‘imning zahrini yumshatish niyatida bir qo‘li bilan belimdan ushladi, ikkinchisi bilan betimni, sochlarimni, peshonamni silab turib:

— Farida, aylanay, endi bolalikni tashlash payti keldi, — dedi. — Endi sening xolanggina emas, onang hamman... Bundan juda xursand ekanligimni aytib o‘tirishning hojati bo‘lmasa kerak? Sen Komron uchun xulq-atvori bizga ma’lum bo‘lmagan har qanday yot qizdan ming chandon a’losan. Faqat... Faqat biroz havoyisan. Bolalik chog‘larda buning unchalik zarari yo‘qdir. Lekin kun sayin o‘syapsan. O‘sgan saring, albatta, aqling ham oshadi, o‘zing ham og‘ir-bosiq bo‘lasan. Maktabingni bitirib uylangunlaringcha, eh-ha, hali to‘rt yil bor. Ozmuncha vaqtmi! Shunday bo‘lsa ham, sen unashilgan qizsan. Nima demoqchiligimni, qaydam, anglata oldimmi? Og‘ir-vazmin, jiddiy bo‘lishing kerak. Bolalikka, sho‘xlikka, o‘jarlikka xotima ber. Komronning qanchalik muloyimligini, tabiati, hissi qanchalik nozikligini bilasan.

Har bir so‘zi qulog‘imda qolgan bu o‘gitda haqiqatan ham yoqib-kuydiradigan biror narsa bormidi? Buni shu bugun anglab turganim yo‘q. Lekin nima qilay, xolam meni o‘g‘li uchun biroz kamsitayotganligini sezib turgan edim.

O‘gitlarining qanday ta’sir qilganligini bilmoqchi bo‘lganday:

— Endi pisanda qilib olishdik, shundaymi, Farida? — dedi. — Qarindosh-urug‘ni, bir-ikkita yor-do‘stlarni chaqirib, fotiha to‘yi qilamiz.

O‘zimni gullar, bezaklar bilan yasatilgan stol oldida, hozirgacha men hech taqib ko‘rmagan bezakda, butunlay boshqa sochlar, boshqa chehrada uning yonida o‘tirgandek ko‘rdim. Hammaning ko‘zi bizda...

Birdan titrab, tipirchilab qichqirdim:

— Yo‘q, bo‘lmaydi, xola!

Shu faryod bilan yugurib chiqib ketdim.

Mujgon shu kunlarda men uchun opadan ortiq bir narsa, ona darajasida edi. Kechalari yotog‘imizda yolg‘iz qolgan kezlarim chiroqni o‘chiraman-da, uning kechinmalardan ozgan vujudini quchoqlayman, javob bermasin deb og‘zini qo‘lim bilan to‘sib yolvoraman.

— Dunyoda eng rahmim kelgan, eng mazax qilgan odamlarim unashilgan qizlar edi. Men o‘shalarning biri bo‘lib qoldim. Ularga yalin. Hech kim meni unashilgan qiz demasin. Uyalaman, qo‘rqaman, men hali yosh bolaman. Oldimizda hali to‘rt uzun yil bor. Ungacha katta bo‘laman, ko‘nikaman. Menga hech kim unashilgan qizga qilinadigan muomalani qilmasin.

Nihoyat, Mujgon og‘zini qo‘limdan bo‘shatdi. U:

— Xo‘p, — dedi. — Lekin bir shart bilan. Avvalo, men bilan bo‘g‘ishmaysan, qolaversa, uni yaxshi ko‘rganingni faqat o‘zimga, faqat o‘zimgagina yana bir marta aytasan.

Shu dam yuzimni Mujgonning bag‘riga bosib, boshim bilan ustma-ust bir necha marta “ha” ishorasini qildim.

* * *

Mujgon va’dasida turdi. Uydagilar ham, tashqaridagilar ham unashilganimni betimga solmas edi. Tishimga tegadigan chiqib qolsa, yaxshilab ta’zirini olar, darhol nafasi ichiga tushib ketardi. Hatto shulardan biri bir kuni og‘ziga yengilgina shapati ham yedi. Xayriyatki, begona emas, bo‘lamning o‘zginasi! Men uni shapatilashga tamom haqli edim. Lekin Xudo saqladi. Basima xolam

bilib qolguday bo‘lsa, kim biladi, boshimga nima o‘yinlar solardi ekan!

Shunday bo‘lsa hamki, o‘zimni chorbog‘ ichra rohatda sezmasdim. Masalan, mavqeyim ortgani uchun kunlardan bir kuni meni izzatli xonalarning biriga ko‘chirishdi. Pardalarimni, karavotimni, javonimni o‘zgartirishdi. Men ham, tabiiy, bularning sababini so‘rashga botinolmadim.

Bir kuni aravaga tushib, Merdivon qishlog‘idagi to‘yga ketayotgan edik. Aravada odam ko‘p ekan. Joy topolmay:

— Aravakashning yoniga chiqib ola qolay, — dedim.

Odamlar qah-qah urib kulib yuborishdi. Men qizarib, sekin aravaga chiqib oldim.

Eski odatimni qilib oshxonadan qoqi, meva-cheva o‘g‘irlagani kirganimda muttaham oshpaz:

— Ko‘nglingiz xohlaganini aytavering, kichik xonim. Sizning zoti oliyangizga o‘g‘irlik yarashmaydi, — deb men bilan hazillashardi.

Menga hech kim bir nima demagan bo‘lsa ham, ko‘chadan biron bolani chaqirib kirishga yuragim betlamas edi. Faqat tishni tishga qo‘yish, hammasiga chidash kerak edi. Lekin bular orasida eng chidab bo‘lmaydigani Komron edi. Chorbog‘dagi so‘nggi kunlarim u bilan bekinmachoq o‘ynash bilan o‘tdi desam bo‘ladi.

U meni xoli topish paytini izlab yurardi. Men esam butun shaytonligimni ishlatib, biror yerda tanho uchramaslikka harakat qilardim.

Gohi mahallar birga sayr etaylik, deb taklif qilgan aravasiga yaqinlashmas, hech holi-jonimga qo‘ymay turib olsa, yonimizga Mujgondan boshqa biron kishini olardim-da, yo‘l bo‘yi o‘sha bilan tinmay gaplashib ketar edim. Mujgondan boshqasini dedim. Ha, Mujgonning meni u bilan qoldirib qochmasligiga yoki o‘rinsiz bemazagarchiliklar qilmasligiga ishonchim yo‘q edi.

Bir kuni Komron:

— Bilasanmi, Farida, mening baxtimni qaro qilyapsan, — dedi.

Men o‘zimni tutolmay:

— Halitdan-a? — dedim.

Bu savolni shu qadar qiziq so‘rabmanki, ikkovimiz ham kulib yubordik.

— Mujgonga aytgan so‘zingni o‘z og‘zingdan ham bir eshitishni istar edim. Bunga haqqim bo‘lsa kerak, deb o‘ylayman, — dedi.

Mujgonga nima deganim esimda yo‘qday, yolg‘ondan ko‘zlarimni osmonga ko‘tardim, o‘ylandim, keyin:

— Ha, — dedim, — ammo Mujgon qiz bola, Joriyangiz ham, o‘ylaymanki, shunday. O‘rtamizda o‘tgan har qanday narsa har kimga aytilmaydi.

— Men har kimmanmi?

— Yanglish tushunmangiz. Ruxsoringiz biroz xotin kishinikiga o‘xshasa hamki, erkaksiz. Demak, qiz o‘rtoqqa aytiladigan har qanday narsa erkak kishiga aytilmaydi.

— Men unashilgan kishing emasmanmi?

— Endi aytmasak bo‘lmaydiganga o‘xshaydi. Bilasizki, men bu so‘zni yoqtirmayman.

— Ana ko‘rdingmi, o‘zimni baxtsiz deb to‘g‘ri aytgan ekanman. Balki yana og‘zimga urarsan, deb bu so‘zni aytishga jasorat etolmayman. Lekin senga nisbatan ko‘nglimda shunday bir tuyg‘u borki...

Necha vaqtlardan beri tutqich bermayotgan qopqonimga ilinish ustida ekanimni angladim. Gapirsam yo tovushim titrashi, yo boshqa biron nojo‘ya ish qilib qo‘yishim mumkin. Komronning so‘zini og‘zida qoldirib, ko‘chaga yugurganimcha chiqib ketdim.

U ham orqamdan yugurib kelyapti, deb o‘ylagan edi. Lekin sharpasi eshitilmagandan keyin sekinlashdim, birozdan keyin esa yo‘lini qilib orqamga qaradim. U daraxtlardan birining tagidagi qamish kursida o‘tirgan edi.

O‘z-o‘zimga:

— Yaxshi ish qilmadim-da, — dedim.

Komron shu chog‘ menga qarasa, pushaymon bo‘lganimni ko‘rardi-yu, yonimga kelardi, deb o‘ylayman. Kelganda rosti, men ham qochmas edim.

Bo‘lamning o‘tirishida chindan ham baxti qaro bo‘lgan kishining avzoyi bor edi. O‘zimga dalda berish uchun so‘zlay boshladim:

— Yigit o‘lgur, sariq chayon. Shu bog‘da baxtiyor tulning etagi orqasidan qanchalik yugurganingni esimdan chiqarganim yo‘q. Ajab qildim.

* * *

Ta’tilning so‘nggi kunlarida boshimga tushgan savdoni ham aytmasdan o‘tolmayman.

Bir kuni o‘ng qo‘limning barmog‘ini kattakon latta bilan bog‘lab olganimni chorbog‘dagilar ko‘rib qolishdi. Sababini so‘raganlarga:

— Hechqisi yo‘q, jindek yerini tilib oldim, tuzalib ketadi, — dedim.

Xolam yarani o‘jarlik bilan yashirganimni sezib:

— Yana bir balo qilgansan-da. Yomondirki, yashirasan. Doktorga ko‘rsataylik, keyin boshimga balo bo‘lmasin, — dedi.

Voqea bunday bo‘lgan edi: bir kuni xolam meni yotoqxona javonidan bitta ro‘molcha olib chiqqani yubordi. Javon tortmalaridan birida moviy baxmal qoplangan bitta quticha ko‘rib qoldim. Undan unashilganim belgisi qilib olingan uzuk chiqdi. O‘shani barmog‘imga taqib ko‘rgim keldi, taqdim ham, lekin bu havas menga juda qimmatga tushdi. Xolam qo‘rqqandek, uzuk biroz tor qilib qo‘yilgan ekan; barmog‘imdan chiqmay turib oldi. Befoyda hayajon bilan uni chiqarishga urindim, bo‘lmagandan keyin tishimni ishga soldim. Bundan ham hech nima chiqmadi. Tirmashgan sarim barmog‘im shishib, uzuk qisilib bordi.

Xolamga aytsam-ku, albatta, bir chorasini topishar edi. Lekin shu uzuk bilan qo‘lga tushish vahmi, negadir nafsoniyatimga tegar edi. Shuning uchun barmog‘imni darrov latta bilan bog‘lab oldim. Rosa ikki kungacha o‘z hujramga kirib, bekinib yurdim. Lattani yechib tashlab soatlarcha urindim. Uchinchi kuni haqiqatni xolamga aytaman deb turganimda, uzuk o‘z-o‘zidan chiqib ketsa bo‘ladimi! Nima sabab bo‘ldi? Har holda, shu o‘tgan ikki kun ichida ezilib-siqilganimdan ozib qolgan bo‘lsam kerak.

Ta’tilning oxirgi kunida yo‘l taraddudiga tushdim. Komron bunga norozi bo‘ldi.

— Bunchalik shoshilishning nima hojati bor, Farida? Yana bir necha kun tursang bo‘ladi-ku, — dedi.

Lekin men ibratli o‘quvchiday, ko‘nmadim.

— Murabbiyalar, maktab ochilgan kuni, albatta, kelasan, deb tayinlashgan. Bu yil darslar og‘ir bo‘ladi, — deb bolalarcha bahonalar qildim.

Komron bu tersligimni ko‘rib, yana battar qayg‘uga tushdi.

Ertasi kuni meni maktabga olib ketayotib ham hech gapirmadi. Faqat ayrilish chog‘imizda:

— Mendan bunchalik tez qochib ketishingni kutmagan edim, Farida, — deb o‘pkaladi.

* * *

Aslida esa aqli-hushi boshida, tirishqoq o‘quvchi emasdim. Innaykeyin, boshimga tushgan savdolar meni tamom shoshirib qo‘ygan edi.

Dastlabki uch oy baholarim juda yomon bo‘ldi. G‘ayrat qilib o‘zimni qo‘lga olmasam, sinfda qolishim turgan gap edi.

Yetuklik tabellari tarqatilgan kuni kechqurun Aleksi opa meni burchakka tortib:

— Baholaringiz yoqdimi, Farida? — deb so‘radi.

Badbin bir alfozda boshimni silkitib:

— Ancha yomon, ma soyeur, — dedim.

— Ancha emas, butunlay. Sizning shunchalik yomon o‘qiganingizni hech ko‘rmagan edim. Aksincha, bu yil yaxshiroq o‘qirsiz deb kutgan edim.

— To‘g‘ri aytasiz. Bu yil o‘tgan yilgidan bir yosh ulg‘aydim.

— Faqat shuginami?

G‘alati! Aleksi opa betimni silar, tagdor qilib kulardi. Nima qilishimni bilmay, ko‘zlarimni olib qochdim.

Voy bu murabbiyalar-e! Dunyo ishlariga hech qiziqmaydigan ko‘rinishsa ham, mayda-chuyda g‘iybatlargacha xabardor bo‘lib turadilar. Kimdan bilishadi? Qanday bilishadi? Oralarida o‘n yil yashaganimga, savdoyi qiz bo‘lmaganimga qaramay, bunga hech tushuna olmas edim.

Bir bahona bilan o‘zimni qutqazish payiga tushganimda, Aleksi opa yana sha’ma qildi:

— Tabeldagi baholaringizni birovlarga ko‘rsatishdan uyalarsiz deb o‘ylayman, — dedi. Keyin orqasidan tag‘in bir ta’na toshi

otdi: — Bu yil sinfdan o'tmasangiz, bu yerda yana bir yil, uzun bir yil qolish xavfi ham bor.

Ko'rdimki, hujumga o'tmasam, Aleksi opadan osonlikcha qochib qutulolmayman. Chor-nochor yuzsizlik qilib, yasama soflik bilan:

— Xavfi bor deysizmi? Nimaga xavfi bo'ladi? — deb so'radim.

Aleksi opa ayollar g'idi-bidisining uchiga chiqqani edi. Bundan ziyodasi men bilan yuzma-yuz kelish, ochiqchasiga gaplashish degan so'z bo'lardi. Yengilganini sezdirmaslik uchun nozli bir karashma bilan betimga sekin urib qo'ydi. Keyin:

— Uni o'z aqling bilan topib olarsan, — deb ketaverdi.

* * *

Mishel bu yil maktabda yo'q edi. Bo'lsa, meni albatta gapga solar, miyamdagi parishonlikni mutlaqo orttirar edi.

Bir yil avval o'zim to'qigan hikoyani aytib turganimda qanchalik erkin, jo'shqin bo'lsam, bu yil unashilgan qiz vaziyatiga tushganimdan keyin shunchalik qo'rqoq bo'lib qoldim. Dugonalarimdan meni tabriklaganlarni qisqa, quruq tashakkur bilan jo'natar, yaqinlashish maylini ko'rsatganlardan yuz o'girib ketar edim.

Faqat bittasi, biz yoqlardagi armani doktorning qizi, o'jarligimni yengishga muvaffaq bo'ldi. Dam olish kunlarini maktabda o'tkazdim. Uch oy ichida uyga ikki yo uch martagina bordim.

Sababini o'zim ham uncha bilmagan bu o'jarligim Basima xolam bilan Najmiyani tajang qilar, Komron esa nima deb o'ylashni, qanday chora ko'rishini bilmay qiynalar edi. U dastlabki oylarda maktabga har hafta ko'rgani kelib turdi. Murabbiyalarim og'izda bir nima deyishmasa ham, unashilgan yigitning o'quvchi qiz bilan kelib ko'rishishiga jahllari chiqar, bo'lamning meni dahlizda kutib turganini aytib, yuzlarini burishtirar edi.

Men odatda dahliz eshigining bir tavaqasini jo'rttaga ochib qo'yar, unga suyanib, qo'llarimni fartugimning qayish kamariga suqqanim holda jilla bo'lsa besh minut tik turib gaplashardim. Bo'lam ora-sira xat yozib turish istagi borligini aytgan edi. Lekin

men, murabbiyalarimiz tashqaridan keladigan xatlarni turkcha biladiganlardan bittasiga o'qittirib, keyin yirtib tashlashadi, degan bahona bilan bu fikridan qaytardim.

Shu ko'rinishlarning birida oramizdan qora mushuk o'tgani hali-hali esimda. Komron uzoq turmaganimga jahli chiqib, eshikni zo'rlik bilan yopib qo'ymoqchi bo'ldi. Lekin men yo'l qo'ymasdim: yaqinlashganda tashqariga otilib chiqishga xezlanib, sekingina:

— Iltimos qilaman, Komron, xonada ko'rinib-ko'rinmay turgan teshik qancha bo'lsa, shuncha ikki ko'z ham bor, buni bilib qo'yishingiz kerak, — dedim.

U birdan to'xtadi.

— Bu qanday gap, Farida? Biz axir unashilgan kishilarmiz-ku! — dedi.

Sekin yelkamni qisdim:

— Aslida ishni shu narsa buzayotibdiku-ya, — dedim. — Bir kun emas, bir kun "Ko'rishishlaringiz juda boshqacha bo'lyapti. Kechirasiz, bu yerning maktab ekanligini esdan chiqarmang", qabilida so'z eshitishni xohlamasangiz...

Komron oppoq oqarib ketdi va shu kundan boshlab maktabga oyoq bosmay qo'ydi.

Bu ishim haqiqatan ham yaxshi emasdi. Lekin boshqa choram bo'lmasa nima qilay? Komron oldidan qaytib kelib sinfga kirishim, hamma menga o'girilib qarashi yuragimni ezmay qolmasdi.

Nima deyayotgan edim? Ha, doktorning qizi dam olish kunlarining birida qaytib kelib:

— Komronbey Yevropaga ketarmish, shundaymi? — deb so'radi.

Men nima deyishimni bilmay shoshib qoldim.

— Qayerdan eshitding? — dedim.

— Otamdan, Madriddagi amakisi chaqirtiribdi.

"Qaydam" deyishni g'ururim ko'tarmadi.

— Ha, shunday bir niyati bor, picha sayohat qilib kelmoqchi edi, — dedim.

— Sayohat nimasi, elchixonaga sekretar bo'larmish-ku.

— Vaqtincha.

Suhbatni shu yerda bo‘lib tarqaldik. Dugonamning otasi chorbog‘imizdan oyog‘i uzilmagan bir kishi edi. Shuning uchun bu gapning to‘g‘riligiga shubha qilmadim. Lekin bu narsani menga bildirishmaganiga hayron bo‘ldim. Kunlarni hisobladim. Chorbog‘dan xabar olmaganimga yigirma kun bo‘libdi.

O‘sha kechasi faqat shu narsani o‘ylab chiqdim. Komronga qilgan bema’ni sitamlarim uchun achinar, shunchalik muhim bir narsani menga aytmaganini o‘ylab, yuragimdan ezilar edim. Har holda biz bir-birimiz bilan bog‘langan kishilar edik.

Ertasiga payshanba edi. Havo ochiq bo‘lgani uchun tushdan keyin aylangani chiqishimiz kerak. Lekin ichim pishib qiynala boshladim. Shunday ezguvchi o‘ylar bilan yana bir kunni o‘tkazish fikri meni qo‘rquvga soldi.

Mudiraning oldiga bordim-da, xolamning betobligini aytib, ruxsat so‘radim.

Xudodan aylanay, shu kuni murabbiyalardan biri Qartolga ketayotgan ekan. Erenko‘y stansiyasigacha birga ketish sharti bilan mudira iltimosimni qondirdi.

Qo‘limda bitta kichkina chamadoncha bilan chorboqqa kirib borganimda qorong‘i tushay deb qolgan edi.

Eshikda meni chorbog‘ iti kutib oldi. Bu qari it nihoyatda ko‘z, yopishqoq edi. Cho‘ntagimda hamisha, yaxshimi-yomonmi bir narsa borligini bilgani uchun yo‘limni to‘sar, oldingi oyoqlariga turib olib tisarilib borar, menga yopishishga urinardi. Komronning ham daraxtlar oralab men tomon kelayotganini ko‘rdim-u, darrov cho‘kkalandim. It egnimni kir qilmasin, deb iflos oyoqlaridan ushlab turdim.

U so‘loqmon og‘zini uliyotganday ochib, tilini osiltirar, men esam burnidan qisardim. Xullas, o‘rtamizda o‘yinga, talashmaga o‘xshash bir narsa borar edi.

Komronni faqat yonimga kelgandagina ko‘rgan kishiday:

— Buning kulishiga qarang, — dedim. — Og‘zi muncha katta-ya, timsohnikiga o‘xshamaydimi?

U lablarida zaharxanda tabassum bilan menga qarab turardi. Itni qo‘yib yuborib etaklarimni qoqdim. Qo‘llarimni ro‘mol-cham bilan artganimdan so‘ng birini bo‘lamga uzatdim.

— Bonjur[1], Komron, xolam qalay? Ahvoli og‘ir emasdir, inshoolloh...

U xiyol taajjubga tushib:

— Oyimmi? — deb so‘radi. — Oyim soppa-sog‘. Kasal deb eshitdingmi?

— Ha, kasal deb eshitdim, xavotir oldim: yakshanbani kutmay so‘rab keldim.

— Senga kim aytdi?

Yana bitta yolg‘on gap topishga fursat qolmagani uchun:

— Doktorning qizi, — dedim.

— O‘sha shunday dedimi?

— Ha, gaplashib turgan edik, so‘z orasida: “Otamni sizlarnikiga chaqirtirishibdi, xolangiz betob shekilli”, — dedi.

Komron hayron bo‘lib qoldi.

— Yanglishgan. Doktor keyingi kunlarda oyimni ham, boshqani ham ko‘rgani kelgani yo‘q.

Bu qaltis gapni uzoq cho‘zib o‘tirmadim.

— Xayriyat, juda yomon tashvish qilayotgan edim, — dedim. — Ular ichkarida bo‘lsalar kerak, albatta?..

Chamadonimni yerdan olib yurmoqchi bo‘lgan edim, Komron qo‘limdan ushladi.

— Nega shoshasan, Farida? Hamisha mendan qochasan, — dedi.

— Nega endi? — dedim. — Tufligim siqyapti-da... Innaykeyin, ichkariga birga kirmaymizmi axir?

— Birga kiramiz, lekin u yerda, hoynahoy, hamma bilan gaplashishga majbur bo‘lamiz. Holbuki, sen bilan yolg‘iz gaplashmoqchi edim.

Hayajonimni yashirish uchun hazil-mutoyiba qilib:

— Ixtiyoringiz, — dedim.

— Mersi. Unday bo‘lsa, agar xohlasang, hech kimga ko‘rinish bermay hovlida biroz aylanaylik.

Qochib ketishimdan qo‘rqayotganday, qo‘limni qo‘yib yubormas edi. Chamadonchamni qo‘liga oldi. Yonma-yon yurib ketdik. Bir-birimizga unashilganimizdan beri birinchi marta yonma-yon...

[1] **Bonjur** — salom (*fransuzcha*).

Yangi tutilgan qush yuragi qanday potirlasa, meniki ham shunday potirladi. Shundayki, qo‘limni qo‘yib yuborganida ham qochishga qurbim yetmasmidi deb o‘ylayman.

Bir-birimizga bir og‘iz ham so‘z aytmay hovlining to‘riga bordik. Komron o‘ylaganimdan ortiq xafa, ezgin ko‘rinardi. Bu uch oy ichida nimalar bo‘lganini, oramizda qanday o‘zgarish yuz berganini bilmayman. Faqat hozir uning oldida o‘zimni aybdor deb hisoblar, shu damgacha qilgan yovvoyiligim uchun pushaymon bo‘lar edim.

Qish o‘rtasi bo‘lsa ham go‘zal, jimjit oqshom edi. Atrofimizdagi quruq tog‘ tepalari oltin marjon kabi tovlanardi. Menda Komronga nisbatan uyg‘ongan maylda bu manzaraning ham hissasi bormidi, bilmayman.

Shu dam uning ko‘nglini oladigan biron so‘z topish istagi qalbimning yondiruvchi ehtiyojiga aylandi. Lekin miyamga hech narsa kelmas edi.

Endi orqaga qaytishdan boshqa choramiz qolmagandan keyin Komron:

— Shu yerda biroz o‘tirsak qalay bo‘lar ekan, Farida? — dedi.

— Ixtiyor senda, — dedim.

Unashilganimizdan keyin uni birinchi marta sensirashim edi. Komron shimiga ham parvo qilmay o‘sha yerdagi bir tosh ustiga o‘tirdi. Men darrov qo‘lidan ushlab turg‘izdim.

— Sen noziksan, quruq yerga o‘tirma, — dedim-u, ustimdagi ko‘k paltoni yechib tagiga soldim. Komron ko‘zlariga ishonmas edi.

— Nima qilyapsan, Farida? — dedi.

— Tag‘in og‘rib-netib qolmagin, — dedim. — Mundog‘ o‘ylab ko‘rsam, seni asrash bunday keyin mening burchim ekan.

Bo‘lam bu safar ham quloqlariga ishonmadi shekilli:

— Nimalar deyapsan, Farida? — dedi. — Shu so‘zlarni sen aytyapsanmi? Unashilganimizdan keyin sendan eshitgan eng shirin so‘zim.

Boshimni engashtirib, jim turdim.

Komron paltomni qo‘liga oldi. Silayotganday bir harakat bilan yenglariga, yoqasiga, tugmalariga tegar edi.

— Senga biroz sitam qilish niyatida edim, Farida. Endi fikrimdan qaytdim, — dedi.

Ko‘zimni yerdan olmasdan:

— Senga hech yomonlik qilganim yo‘q edi-ku, — dedim.

U meni yana yovvoyi qilib qo‘yishdan qo‘rqayotganday, yonimga yaqinlashishdan bezillab:

— Fikrimcha, qilding, Farida, — dedi, — hatto ziyoda qilding. Unashilgan kishisini shunaqa oyoqosti qiladilarmi? Ko‘nglimga yomon gaplar keldi. Qaydam, Mujgon yanglishgan emasmikan?

Nochor kuldim. Komron ajablanib sababini so‘radi.

Dastlab javob bergim kelmadi. U qo‘ymagandan keyin esa ko‘zlarimni olib qochib:

— Mujgon yanglishgan bo‘lsa, bunchalik bo‘lmas edik, — dedim.

— Bunchalik nimasi? Ya’ni unashilganimizmi?

Ko‘zlarimni yumib turib ikki marta boshimni silkidim.

— Faridam!

Kichik bir faryodga o‘xshagan bu ovoz hali-hali quloqlarimda. Ko‘zlarimni ochdim-da, uning kattayganday ko‘ringan ko‘zlarida yirik yosh tomchisini ko‘rdim.

— Meni shu dam shunchalar baxtiyor etdingki, o‘layotganimda ham esimga tushsa yig‘layman. Yuzimga bunday boqma. Sen hali juda kichiksan. Iloj yo‘q, sen unday narsalarni anglamaysan. Hamma ginalarni unutdim endi.

Komron bilaklarimdan ushlab turardi. Men ham tortib olmadim, faqat ho‘ngrab yig‘lay boshladim. Bu shunday yig‘i ediki, Komron qo‘rqib ketdi.

Boyagi yo‘l bilan orqaga qaytayotganimizda ham men tez-tez xo‘rsinar, hiqillab yig‘lar edim. U ortiq qo‘lini menga tegizishga botinmasdi. Lekin men ko‘ngli joyiga tushganini sezib, xursand bo‘ldim.

Chorboqqa yaqinlashganimizda:

— Sen oldin kir. Men hovuzda yuzimni yaxshilab yuvib olay. Meni shu ahvolda ko‘rishsa nima deyishadi? — dedim.

* * *

Birdan esimga tushganday qilib Komrondan so‘radim:

— Yevropaga sayohat qilarmishsan, rostmi?

— Shunday bir fikr bor. To‘g‘risi, meniki ham emas, Madriddagi amakimning xayoli, — deb javob berdi. — Qayerdan eshitding?

Biroz ikkilanib turganimdan so‘ng:

— Doktorning qizidan, — dedim.

— Doktorning qizi senga muncha ko‘p xabarlar yetkazib turar ekan, Farida?

— ...

Komron diqqat bilan yuzimga qarab turardi. Qizarib, boshimni o‘girib oldim.

— Menga qara, oyimning kasalligi ham bahona bo‘lmasin tag‘in?

— ...

— To‘g‘risini ayt, Farida. Shuning uchun kelganmiding?

Yonimga yaqinlashgan edi. Qo‘llari bilan boshimni silagisi kelar, lekin hurkishimdan, yana oramizni buzadigan akslik qilishimdan qo‘rqar edi. Holbuki, men aksincha, unga ko‘nika boshlagan edim. Savolini yana bir marta qaytarib aytdi:

— Taxminim to‘g‘rimi, Farida?

Komronning nihoyatda xursand bo‘lganini sezib, “ha” ma’nosida boshimni silkitdim.

— Qanday yaxshi... Kechadan beri toleim shunchalik o‘zgardiki!

Qo‘llarini men o‘tirgan kursi suyanchiqlariga qo‘yib ustimga egildi. Bu vaziyatda to‘rt tomonidan qurshalgan edim. Menga qo‘l tegizmaslik uchun hiyla bilan topilgan usul o‘tirgan yerimda meni kirpitikon singari hurpaytirar, yelkalarimni ko‘tarib orqaga chekinar edim. Juda yaqin kelib qolgan yuziga boqmaslik uchun ro‘molchamni o‘ynab turib:

— Amaking nima taklif qilyapti? — deb so‘radim.

— Bo‘ladiganga o‘xshamaydi. Meni elchixona sekretari qilib olmoqchi. Aniq bir maslagi yoki amali bo‘lmagan erkakni erkak emas, deb hisoblaydi. Men, tabiiy, uning fikrini aytyapman. “Kelajakda bir elchixona amaldori bilan Yevropaga ketish balki Faridani ham xursand qilar”, deydi. Qaydam, shunga o‘xshash birtalay so‘zlar...

Suhbat jiddiy tus olgani uchun Komron meni qurshovidan chiqarib qaddini rostladi. Men ham darhol o‘rnimdan turdim.

Suhbatimiz uzilmadi.

— Bu taklifni nega “bo‘ladigan gap emas” deding? Yevropaga borsang xursand bo‘lmaysanmi?

— Bu tomonini aytayotganim yo‘q. Bundan keyin men ko‘ngliga nima yoqsa qilaveradigan kishi emasman. Hayotimga aloqasi bo‘lgan har bir narsani sen bilan maslahatlashishga majburman. Shunday emasmi?

— Unday bo‘lsa keta berasan.

— Demak, Istanbuldan ketishimga rozisan, a, Farida?

— Demak, erkak kishi uchun biron maslak zarur bo‘lsa...

— Mening o‘rnimda bo‘lsang sen ketarmiding?

— Ketardim deb o‘ylayman. Buning ustiga sen ham shunday qilishing kerak, deb o‘ylayman.

E’tirof qilishim kerakki, bu so‘zlarni yolg‘iz tilim aytar edi. Dilimda esa o‘sha dam butunlay boshqa narsani aytmoqda edim. Haqiqatda, meni ham tushunish kerak. “Seni tashlab ketaveraymi?” deguvchiga boshqacha javob berib bo‘ladimi?

Ikkinchidan, Komron ham bu ayriliqni shu qadar oson qabul qilganimga hayron edi. Menga qaramasdan uy ichida bir-ikki odim yurgandan so‘ng qayrilib, boyagi savolni yana qaytarib berdi:

— Demak, amakimning taklifini qabul qilsam, seningcha to‘g‘ri bo‘ladi?

— Ha.

Komron tin oldi:

— Ha, bo‘lmasa o‘ylab ko‘ramiz. Uzil-kesil bir qarorga kelish uchun hali vaqtimiz bor.

Yuragim yengilgina dukurladi. “O‘ylab ko‘ramiz” degandan keyin yana qanday gap bo‘lishi mumkin?

Odamlar har doim mendan talab qilgan bir og‘irlik bilan so‘z boshladim:

— Bu ishda yana o‘ylab ko‘radigan narsa borligini sezmayapman. Amakingning taklifi ham yomon bo‘lmaydi.

— Amal degan narsa qisqa bo‘ladimi, Farida?

— To‘g‘rirog‘i, uzoq ham bo‘lmaydi. Atigi bir, ikki, uch yo to‘rt yildir. Ko‘z ochib-yumguncha o‘tib ketadi. Innaykeyin, orada kelib turasan ham...

Bir, ikki, uch, to‘rt yilni barmoqlarim bilan shu qadar oson sanardimki...

* * *

Bir oydan so‘ng Komronni G‘alata limanida kemaga o‘tqazdik. Uni Yevropa sayohatiga tashviq etganim uchun qarindoshlarimning hammasi meni tabrik qildi. Faqat Mujgongina xursand bo‘lmadi. Taqirdog‘idan menga yozgan xatida: “Yaxshi ish qilmabsan, Farida. Rozi bo‘lmasliging kerak edi. Eng yaxshi vaqtlaringizni ayriliqda o‘tkazishdan nima ma’no bor? To‘rt yil darrov o‘tib ketadigan vaqtmi?” debdi.

Lekin bu to‘rt yil Mujgon qo‘rqqanidan ancha tez o‘tdi.

Komron pensiyaga chiqqan amakisi bilan Istanbulga butunlay qaytib kelganda, maktabni bitirib chiqqanimga bir oy bo‘lgan edi.

Maktabdan chiqish! Men u yerda yashab turgan paytlarimda bu olaqorong‘i binoga kaptarxona, deb ot qo‘ygan edim. Qo‘limda yaxshimi-yomonmi bir diplom bilan o‘zimni tashqariga otadigan kunimning men uchun qutulish bayrami bo‘lishini aytib yurardim. Lekin kunlarning birida kaptarxona eshigi ochilganda, o‘zimni, bo‘yimni birmuncha uzaytirgan qora chorshaf, baland poshna tuflilar bilan ko‘chaga chiqqanimda butunlay gangib qoldim. Buning ustiga xolam ham chorbog‘da to‘y taraddudini boshlab yubordi. Bu narsa meni tamoman shoshirib qo‘ydi.

Chorbog‘ bo‘yoqchilar, duradgorlar, bichiqchilar va uzoq yerlardan yotadigan bo‘lib kelgan qarindoshlar bilan goh to‘lib, goh bo‘shardi. Har kim o‘ziga yarasha biron ish bilan band edi. Ular hozirdan taklifnoma yozish, kam-u ko‘stlarni sotib olish uchun bozorga qatnash, kiyim tikish bilan mashg‘ul. Men shoshib qolganimdan ishbuzarmonlik qilardim. Biron ishga qo‘l urish u yoqda tursin, boshqalarning ishiga xalal beradigan har xil bemazagarchiliklar qilardim. Menda so‘nggi telbalik xuruji boshlangan edi. Burungiday mehmonlarning bolalarini tevaragimga to‘plab, chorbog‘ni boshimga ko‘tarardim.

Hamma yerdagi singari oshxonada ham remont, bo‘yoq ishlari borardi. Shuning uchun yangi oshpaz qozon-tovoqlarini hovlining to‘riga qurilgan chaylaga ko‘chirib, ovqatni ochiqda pishira boshlagan edi.

Bir kuni kechga yaqin oshpazning chayla oldida varaqi pishirayotganini ko‘rdim. Shu on miyamga bitta shaytonlik keldi.

— Bolalar, — dedim, — sizlar shu bostirmalarning orqasiga o‘tib, bekinib turinglar. Tovushlaringni chiqarmanglar. Men sizlarga varaqi o‘g‘irlab keltiraman.

Besh daqiqa ham o‘tar-o‘tmas qo‘limda bir tovoq varaqi bilan kichkina o‘rtoqlarim yoniga qaytib keldim.

Bolalarga tegishlarini berib, hammasini hovlining burchak-burchagiga tarqatib yuborganim va tovoqni bostirmaga berkitib qo‘yganim, xayriyatamki, yaxshi bo‘lgan ekan. Lekin bu narsaning oqibatini, oshpaz varaqilarni yo‘qolganini bilgandan so‘ng g‘azabi qaynab, zir yugurishini xayolimga keltirmagan edim.

Birozdan so‘ng oshxona chaylasi oldida qiyomat qo‘pti. Oshpaz: “Kim o‘g‘irlagan bo‘lsa ham jonini bo‘g‘izidan sug‘urib olaman!” — deb qichqira boshladi. Bolalarning yuragi chiqib ketdi. Ular mening so‘zimga ham quloq solishmay qochib berishdi. Qochib, shubhasiz, yaxshi qilishdi. Chunki birpasdan keyin oshpaz bizni bilib qoldi-yu, qo‘lidagi chovlisini tayoqday silkitib ustimizga bostirib kelaverdi.

Rasvo odam bolalar orasida kattasi men ekanimni ko‘rdi deguncha ularni qo‘yib, meni quvib ketdi. Yugurib kelayotib yo‘lda gursillab yiqilgandan so‘ng battar jahli chiqib ketdi.

Oshpaz yangi, meni tanimaydi, shuning uchun ahvolim mushkul edi. Qo‘lga tushguday bo‘lsam, o‘zimning kimligimni tu-shuntirguncha, hech bo‘lmasa ikki marta chovli zarbini yeyishim, sharmanda bo‘lishim turgan gap.

Chorbog‘ tomonga chap berishning iloji bo‘lmagandan keyin chor-nochor ko‘chaga qarab urib ketdim, yo‘l bo‘yi chirqirab, dod solib bordim.

Xudo o‘zi yorlaqadi-yu, ertalabdan beri ish bilan band bo‘lgan tikuvchi xonim shogirdi Dilbar xalfa[1] bilan hovliga dam olgani chiqib kelayotgan ekan. Yo‘l chetida ularga to‘qnash keldim-u “kelyapti!” deb bo‘yinlariga osildim, orqalariga yashirindim.

Dilbar xalfa oshpaz chovlisiga qo‘llarini ko‘tarib:

— Bu nimasi, oshpaz, jinni-minni bo‘ldingmi? Axir bu kelin xonim-ku! — deb o‘shqirdi.

Boshqa payt bo‘lsa, bu so‘z uchun Dilbar xalfani albatta yulib olardim. Lekin shu qadar qo‘rqib ketgan edimki, o‘zim ham bilmay unga qo‘shilib:

— Xudo haqqi, men kelin xonimman, oshpaz! — deya chinqirdim.

Men bu oshpaz singari jinni, g‘ayri odamni ko‘rgan emasman. Oshpaz Dilbar xalfa bilan tikuvchi xonimning so‘zlariga biroz ishonmay turdi. “Yo‘q, bunaqa bezori kelin bo‘lmaydi. Unday bo‘lsa, menga yangi shim olib berasan. Buni qara, shimning tizzasini yirtding!” dedi.

Bechora yiqilganda burnini ham yara qilib olibdi. Lekin, baraka topkur, burnimni ham to‘laysan, deb turib olmadi.

Yashirib ketishga qilgan harakatlarimga qaramay, bu komediya hammaning qulog‘iga yetdi va har gal ovqat ustida menga qarab-qarab qo‘yish odat tusiga kirdi.

* * *

To‘yga uch kun qolgan edi. Yana har kuni kechki payt o‘sha mash’um hovli eshigida, bolalar bilan arqondan sakrashib o‘ynab yurganimda yangi bir hujumga uchradim. Lekin bu safargi hujum meni oshpaz qo‘lidan qutqazishga harakat etgan tikuvchi xonimdan bo‘ldi.

O‘ttiz yilchadan beri chorbog‘da kiyim tikib kelgan bu fransuz xonim oltmish yoshli, ko‘zoynakli qari qiz edi. U dunyoning eng nozik, eng shirin muomalali ayollaridan bo‘lishiga qaramay, shu oqshom u ham menga olov purkadi:

[1] **Xalfa** — bu yerda shogird ma’nosida. Bundan tashqari, peshqadam oqsoch, xizmatkor ma’nolarida ham keladi. Erkak va ayollar ismiga qo‘shib aytiladi.

— Kechirasiz, mademuazel, bir necha kundan keyin sizni madam, deb atay boshlaymiz. Shu ishingiz to‘g‘rimi? Kiyimingizni oxirgi marta o‘lchab ko‘rish uchun sizni yarim soatdan beri axtaraman-a, — dedi.

Eng yomoni — Basima xolamning u bilan birga kelgani bo‘ldi. Xo‘mrayib turishidan, janjal chiqquday bo‘lsa tikuvchining yonini olishi aniq edi.

— Pardon, madmazel, shu yerda edim, ko‘p afsus, axtarganingizni bilmabman, — dedim.

Xolam indamay turolmadi. Meni yo‘lga solmoqchi bo‘lganda, har vaqt iyagimdan ushlab silar edi, hozir ham shunday qila turib:

— Aylanay bolam, hozir sening ovozingni, qahqahalaringni birov eshitmasligi kerak-ku, — dedi. — Uch kundan keyin ham chaqirgan mehmonlarimiz orasida yana shunday qilmasayding, deb qo‘rqaman.

Har vaqt bebosh, qo‘rs ko‘ringanimga qaramay, o‘sha kunlar qorishiq hayajonlar changalida talpingan va erkalanish, muloyim bo‘lish ehtiyoji bilan yurak-bag‘rim ezilib yurgan kunlarim edi.

Iyagimni xolamning qo‘lidan chiqarmay, etagimni barmoqlarim bilan ikki yonidan ushladim-da, yengilgina reverans qilib, tizzalarimni bukdim.

— Xafa bo‘lmang, xola, — dedim, — ko‘p emas, faqat uch kungina yana tishingizni tishingizga qo‘yib turing. Ana undan keyin siz menga xola emas, boshqa ismli, boshqa sifatli kishi bo‘lasiz. Choliqushi xolasiga qilgan sho‘xligini Farida u xonim afandiga qilolmaydi. Ha, bunga jur’at etolmaydi, ko‘nglingiz to‘q bo‘lsin.

Xolamning ko‘zlariga yosh chiqdi, betlarimdan cho‘lp-cho‘lp o‘pib:

— Hamisha onang o‘rnida edim, yana shunday bo‘lib qolaman, Faridam, — dedi.

Yurak to‘lqinim shu darajaga yetgan ediki, men ham uni biqinlaridan ushlab azot ko‘tardim, yana shu hayajon bilan betlaridan o‘pdim.

* * *

Mademuazel mayda ikir-chikirlaridan boshqa kamchiligi qolmagan oq ko‘ylagimni qo‘liga olganda, qip-qizarib ketganligimni

his etdim. Uydagilarni birma-bir silab o‘pmoqqa, yolvormoqqa boshladim:

— Nima bo‘ladi-ya, tashqariga chiqib tursalaringiz. Sizlarning oldingizda kiyolmayman. Choliqushini orqasidan uzun etakli ko‘ylakda tovusga o‘xshaganini ko‘z oldilaringizga bir keltiring. Voy, qanday kulgili-ya! O‘zim ham rosa kulaman-da, — shu narsa oddiy kiyimda bo‘la qolsin, deb har qancha yalinsam ham baribir dardimni hech kimga anglata olmadim.

Mademuazel qo‘lida ko‘ylak bilan oldimga kelganda, bamisoli birov meni tutmoqchi bo‘layotgandek, o‘zimni olib qochar, dir-dir titrar edim.

Tashqaridagilar to‘polon ko‘tarishar, kiramiz deb ichkariga su-qilishardi.

— Biroz kutinglar, iltimos qilaman, bir daqiqagina, keyin ham-mangizni chaqiraman, — deb yolvordim. Lekin ular gapimga ishonmasdilar.

— Aldaydi, yechib tashlagandan keyin chaqiradi, — deb eshik oldida baqirishardi.

Ana shundan keyin ikki tomon o‘rtasida hayajonli tortishuv ketdi.

Tashqarida bolalar ham, kattalar ham aralash qichqirishadi, eshikni itarishadi, men esam bor kuchim bilan eshikni ichkaridan tortib turdim.

Supada temir nag‘alli botinkalari bilan yer tepinib: “hujum... hujum... jang...” deb qichqirishgan bolalarning ovoziga butun chor-bog‘ yugurib keldi.

Mademuazel tevaragimda parvona bo‘lib:

— Voy, qo‘yinglar, Xudo haqqi, qo‘yinglar, ko‘ylak yirtila-di, — deb chinqirar, lekin ovozini hech kim eshitmasdi.

Nimayam bo‘ldi-yu, bir zumda to‘polon tiyildi. Eshikka oyoq dupuri yaqinlashib kelaverdi. Komronning:

— Och, Farida, menman. Mening kirishimga taqiq yo‘q, tabiiy. Ammo, senga yordam qilgani keldim, — deganini eshitdim-u, jah-lim chiqib gangib qoldim.

Bu safar:

— Hamma kirsin, mayli, lekin sen emas. Xudo haqqi, sen ket. Bo‘lmasa, Xudo ursin, yig‘lab yuboraman, — deb yolvora boshladim.

Lekin Komron yolvorishlarimga quloq solmadi, eshikni qattiq itarib, ikki qanotini lang ochib yubordi.

Men apil-tapil uyning bir burchiga qochdim-da, qo‘limga kir-gan bir paltoga chirmanib oldim.

Mademuazel yorilar darajada edi.

— Jonimni qoqay, ko‘ylak xarob bo‘ldi, — deb sochlarini yula boshladi.

Komron paltoni bir uchidan ushladi-da, kulib turib:

— Yengilganingga tan beraver endi, Farida. Och, ko‘ylagingni ko‘rayin, — dedi.

Menda na ovoz bor edi va na harakat.

Biroz kutgandan keyin yana o‘tina boshladi:

— Farida, hozir ko‘chadan keldim. Juda charchaganman. Meni ko‘p qiynama. Ko‘ylagingni shunchalar ko‘rgim keladiki, o‘jarlik qilaversang, zo‘rlik qilish majburiyatida qolaman. Menga qara, beshgacha sanayman: bir, ikki, uch, to‘rt, besh.

Komron iloji boricha kechiktirib aytgan ana shu “besh”dan so‘ng paltoni tortdi-da, yuzimni ko‘z yoshlari bilan yuvib o‘tirga-nimni ko‘rib, yomon ahvolga tushdi, keyin bolalarni itarib chiqarib, eshikni yopib qo‘ydi.

Mademuazel hayronlikdan lol bo‘lib qoldi. Komron ham qariyb shu ahvolda edi. Birozdan so‘ng uyatli, alamli bir tovush bilan:

— Kechir meni, Farida, — dedi. — Sen bilan shunchaki hazil-lashmoqchi edim. Haqqim bo‘lsa kerak, deb o‘ylovdim. Lekin hali ham yosh bola ekansan... Meni kechirasan-da, a?

Boshimni hamon palto ichida yashirib turib javob qildim:

— Xo‘p, lekin bu yerdan shu zamon chiqib ketasan.

— Bir shart bilan. Seni bog‘ to‘ridagi qoya oldida kutaman. Esingdami, to‘rt yil avval ikkalamiz o‘sha yerda yarashgan edik. Bugun ham shunday qilamiz. Xo‘pmi?

Biroz ikkilanib turganimdan keyin:

— Xo‘p, boraman, — dedim. — Lekin sen hoziroq chiqib ket.

Boyoqish mademuazelda ham bu g‘alati tabiat kelinchak bilan so‘zlashishga ortiq jasorat qolmagan edi. U og‘iz ochmay ko‘ylagimni yechirib olgandan so‘ng yana kalta ko‘ylagimni kiydim-u, ustidan qora rang maktab fartugimni ilib, Mujgonning ham yuziga qaramay, o‘z hujramga chopib kirib ketdim. U yerda ko‘zlarimdagi qizillik yo‘qolguncha sovuq suv bilan yuzimni toza yuvdim. Boqqa tushganimda qosh qoraya boshlagan edi. Endi hamma gap — o‘zimni hech kimga ko‘rsatmasdan, uning yoniga borib olishda qolgan edi.

O‘zimni aylanib yurgan kishiga solib, oshxona orqasida picha yurdim, oshpaz bilan bir-ikki og‘iz so‘zlashdim. Keyin sekin-sekin tashqari eshikka qarab yurdim. Maqsadim: izimni butunlay yo‘qotganimdan keyin devor tagidan o‘tib, uning yoniga tushish edi. Lekin...

Hamisha ochiq turadigan ko‘cha eshigining oldida qora chorshafli, uzun bo‘yli bir xotin kishini ko‘rib qoldim. Yuzi yopiq edi. Chorbog‘dan bir narsa so‘rash niyati bo‘lsa ham so‘rashga yuragi betlamay turgandek ko‘rindi.

Komron meni allamahaldan beri kutib turibdi. Chorshaf ichidan tanish yuz ko‘rinishidan va meni gapga tutib qolishidan qo‘rqib, yo‘limni o‘zgartirdim-da, daraxtlar orasiga o‘zimni urmoqchi bo‘ldim. Lekin u meni chaqirib qoldi.

— Oyimqiz afandim, biroz sabr qilishingiz mumkinmi?

Nochor qaytdim, eshikka qarab yurib bordim.

— Marhamat, xonim afandi, biron xizmat bormidi?

— Marhum Sayfuddin poshshoning chorbog‘i shumi?

— Shu, afandim.

— Shu chorbog‘da turasizmi, afandim?

— Ha.

— Unday bo‘lsa, sizga bir iltimosim bor.

— Buyuring, afandim.

— Men Farida xonim afandi bilan ko‘rishmoqchi edim.

Picha g‘alati bo‘lib ketdim. Kulib yubormaslik uchun darrov boshimni egdim. Men “xonim afandi” deyilganimni birinchi marta eshitganim uchun bu so‘z menga shunday g‘alati tuyuldiki...

“Farida xonim afandi” men ekanligimni aytib bo‘lmas, bunga yuragim betlamas edi. Lablarimni tishlab turib:

— Juda soz, xonim afandi, — dedim, — marhamat qilib ichkariga kirsangiz, chorbog‘dagilardan so‘rarsiz, sizga Farida xonimni chaqirib berishadi.

Qora chorshafli xotin eshikdan kirib, yonimga kelib olgan edi.

— Sizni uchratganim ko‘p yaxshi bo‘ldi, qo‘zim, — dedi. — Sizdan bitta yordam so‘rayman. Men Farida xonim afandi bilan xilvat qilib gaplashmoqchiman, shuni aytasiz. Iloji bo‘lsa, buni hech kim bilmasligi kerak

Ajablanib yuziga qaradim, ammo atrof qorong‘i bo‘lgani, chorshafini haligacha ochmagani uchun chehrasini farq etolmadim.

Bir oz ikkilanib turganimdan so‘ng:

— Xonim afandi, — dedim, — g‘alati ahvolda bo‘lganim uchun dabdurustdan to‘g‘risini aytolmadim. Farida men bo‘laman...

Xotin bir oz hayajonlandi:

— Komronbeyga tushayotgan Farida xonim sizmi?

— Chorbog‘da bittagina Farida bor, xonim afandi, — deb kulimsiradim.

Qora chorshafli xotin birdan to‘xtab qoldi. Birozgina avval o‘zini Farida bilan ko‘rishtirib qo‘yishimni sabrsizlik bilan istagan holda endi ro‘paramda haykalday qotib qolganiga qanday ma’no bersa bo‘lardi? Ajabo, Farida men ekanligimga hali ham ishonmayotganmikan? Yo boshqa biron siri bormidi? Qiziqsinayotganligimni yashirishga tirishib, yana gapirishga majbur bo‘ldim:

— Amringizga intizorman, xonim afandi.

Qiziq, chorshafli xotin hamon og‘iz ochmay turardi.

Salgina oldinda, daraxtlar orasida turgan bog‘ skameykasiga ko‘zim tushdi-yu:

— Xohlasangiz, o‘sha yerga boraylik, xonim afandi, — dedim. — Hech kim bizga xalaqit bermaydi, bahuzur gaplashamiz.

Xotinning sukuti biz skameykaga borib o‘tirganimizdan keyin ham davom etdi. Axiyri, qarorga kelgan bo‘lsa kerak, qo‘lini qattiq siltab, chorshafini ko‘tardi— o‘ttiz yoshlar chamasida aqlli, asabiy bir xotin chehrasi ochildi. Qorong‘i tushib qolganiga qaramay, yuzi qo‘rqinchli bir alfozda sarg‘ayib ketganligi ko‘rinib turardi.

— Farida xonim, — dedi u, — men bir eski dugonamning zo‘ri bilan elchi bo‘lib keldim. Lekin ustimga olgan vazifamning bu qadar og‘ir bo‘lishini bilmagan ekanman. Haligina sizni ko‘rishga uchib turganim holda, mana endi qochib ketsam deb o‘tiribman.

Vujudimga bir titroq yopishdi, yuragim qattiq dukurlay boshladi. Agar o‘zimni qo‘lga olmasam, u aytganini qilib qochib ketishligini sezib qoldim. O‘zimni iloji boricha xotirjam ko‘rsatishga tirishib:

— Vazifa bajarilishi kerak, xonim afandi, — dedim, — buning uchun dadil bo‘lish lozim. Dugonangiz meni taniydimi?

— Yo‘q. To‘g‘rirog‘i, o‘zingizni ko‘rmagan. Faqat Komronbeyga unashilganingizni biladi, xolos.

— Komronbeyni taniydimi?

— ...

Endi menda ham ortiq so‘rog‘-u savollarga mador qolmadi. Shu dam so‘roq aqlimni olar darajada meni zabun qilganiga qaramay, u chindan ketmoqchi bo‘lib qo‘zg‘alsa, yo‘lidan qaytarmas edim, deb o‘ylayman.

— Menga qarang, Farida xonim. Nega birdan ikkilanib qolganimga tushunmayapsiz. Men bu yerda bo‘yi yetgan bir qizga duch kelarman, deb o‘ylagan edim. Mana endi ko‘rsam ro‘paramda maktab yoshidagi qiz turibdi. Sizni yomon xafa qilib qo‘yarmikanman, deb qo‘rqdim. Ikkilanganimning sababi shu.

Begona xotin menga achinayotganday ko‘rindi. Bu hol nafsoniyatimga tegib, mador berdi.

O‘rnimdan turdim, skameyka ro‘parasidagi daraxtga orqamni suyadim, qo‘llarimni qovushtirib sokin, hatto mag‘rur bir tovush bilan:

— Bunday ahvolda ikkilanib o‘tirish to‘g‘ri kelmaydi, — dedim. — Ko‘rib turibman, gaplashadigan gapimiz muhim. Shuning uchun achinishni bir yoqqa yig‘ishtirib qo‘yib, ochiqchasiga gapirishsak yana ham yaxshiroq bo‘ladi.

Xotin mening dadilligimni ko‘rib o‘zini ancha o‘nglab oldi, keyin shunday bir savol berdi:

— Komronbeyni juda yaxshi ko‘rasizmi?

— Buning sizga nima aloqasi borligini ko‘rmayapman, xonim afandi.

— Balki bordir, Farida xonim.

— Ochiq gaplashmasak, hozir aytganimdek, bir yerda depsinib turaveramiz-u, murod hosil bo‘lmaydi, xonim afandi.

— Juda soz, shunday qilaylik. Sizga Komronbeyni boshqa birov ham yaxshi ko‘rishini aytishga majburman.

— Yaxshi ko‘rishi mumkin, xonim afandi. Komron yosh yigit, buning ustiga juda ko‘p fazilatlari bor. Boshqa birov uni ko‘z ostiga olgan bo‘lsa, bunga hayron bo‘ladigan joyi yo‘q.

Biror yaproq shitir etmagan bu sokin, go‘zal yoz oqshomida kutilmagan bo‘ron turganligini anglar, lekin o‘zimda paydo bo‘lgan qandaydir bir kuch bilan unga qarshi hamla tayyorlar edim.

Xotinga aytgan so‘nggi so‘zlarimda biroz istehzo ham bor edi. O‘rnidan turmasdanoq o‘zini to‘g‘rilashidan, asabiy harakat bilan chorshafining etaklarini tuzatib, skameyka taxtalarini ushlashidan uning ham gapga tezroq xotima berish qarorida ekanligini angladim. Mashina kabi tez, ifodasiz bir tovush bilan so‘zladi:

— Dastlab menga kichkina qizday ko‘ringan bo‘lsangiz ham, mana endi kamolot topgan, har jihatdan yetilgan qiz oldida o‘tirganimni tushunib turibman. Komronbey masalasiga kelsak, sizning qadringizga yetmagan ko‘rinadi. Yoxud, qaydam, yetgan bo‘lsa ham o‘tkinchi zaiflikka uchragan, gapning qisqasi, Komronbey ikki yil bundan avval dugonam bilan Yevropada tanishadi. Endi u yog‘ini aytsammi-yo‘qmi, bunisini bilmayman.

Boshimni silkitdim.

— So‘zlaringizning to‘g‘riligini isbot qilish uchun ham ayting.

— Dugonamning ismi Munavvar. Eski saroy arboblaridan birining qizi. Avval birovga ko‘ngil berib tekkan-u, lekin baxti ochilmagan. Keyin kasal bo‘lib qoldi. Doktorlar Yevropaga yuboringlar, deb maslahat berishdi. Batamom tuzalib, endi yurtiga qaytaman deb turganda boshiga shu savdo tushadi. Komronbey bir mahal Shveysariyaga yetib keladi. Uni izlab kelganmi, yo vazifa bilan-

mi, bunisini yaxshi bilmayman. O‘sha yerda uchrashishadi. Komronbey Shveysariyaga bir hafta turib qaytgani kelgan bo‘lsa ham u yerda yaqin ikki oylab qolib ketadi. Hatto buning uchun jazo ham olgan bo‘lsa kerak.

— Ijozatingiz bilan bitta savol, — dedim, — bularni menga ayttirishdan dugonangizning maqsadi nima ekan?

Begona xotin bu safar o‘rnidan turishga majbur bo‘ldi, qo‘lqopli qo‘llarini qovushtirib:

— Mana shuni aytish qiyin-da, — dedi. — Munavvar bugun sizning dushmaningiz hisoblanadi.

— Astag‘firullo!

— Shunday, Farida xonim. Lekin o‘zi yomon odammas. Juda ham rahmdil. Komronbey uning uchun shunchaki bir tasodif emas. U dugonamga uylanmoqchi edi. Agar bunda bir yomonlik bo‘lsa, hammasi Komronbeydan. Chunki boshqa birov bilan boshi bog‘li bo‘la turib shu ishni qilgan. Meni kasal yotgan ko‘ngilchan bir xotinning o‘lib-netib qolish xavfi qo‘rqitadi, uhdamga mana shunday yaramas vazifani olishga majbur qilgan sabab ham ana shu qo‘rquv bo‘ldi.

— Ya’ni, Komronbey unga uylanmasa demoqchimisiz?

— Yolg‘on gapirib nima qilaman, ha. Munavvar bu xabardan keyin hecham yashamaydi.

— Bechoraning peshonasi sho‘r ekan.

— To‘g‘risi, ikkalangizning ham peshonangiz sho‘r.

Ortiqcha mahovat qilib yuborganini bildirish uchun qo‘lim bilan ishora qilib kuldim.

— Meni aralashtirmang, siz hozircha faqat dugonangizni o‘ylashingiz mumkin.

— Nega endi, Farida xonim? To‘g‘ri, Munavvar mening shuncha yillik dugonam. Lekin siz ham juda yaxshisiz, innaykeyin, bu ishda sizning aybingiz, gunohingiz yo‘q, yosh qizsiz. Shuning uchun sizga ham achinaman.

Bu safar yana ham dag‘alroq muomala qildim. Mag‘rur qiyofada:

— Achinishingizga yo‘l qo‘ymayman! — dedim. — Fikrimcha, endi gaplashadigan gapimiz qolmadi.

Begona xotin bir narsa axtarayotganday qo‘l sumkasini ochib-yopayotganini ko‘rdim. Gapga xotima berish niyatida ekanligimni ko‘rib, bitta taxlog‘liq qog‘oz chiqardi.

— Farida xonim, so‘zlarimga balki ishonmassiz, deb Komronbeyning bitta xatini olib kelgan edim. Qaydam, ko‘rsangiz xafa bo‘lmasmikansiz?

Xatni avval qo‘lim bilan itarib tashlamoqchi bo‘ldim. Lekin xato ish qilib qo‘yishdan qo‘rqib, uni oldim.

— Xohlasangiz sizga tashlab ketay, keyin o‘qirsiz. Endi dugonamga keragi qolmadi.

Yelkalarimni qisib:

— Menga ham foydasi yo‘q, — dedim. — Dugonangizga xotira bo‘lib qolishi mumkin. O‘zida qolgani ma’qulroq. Faqat bir zumgina ijozat bersangiz, ko‘z yugurtirib chiqsam.

Qorong‘i quyuqlashib qolgan edi. Daraxtlar orasidan yo‘lga chiqib, xatni ko‘zlarimga yaqinlashtirdim, bu yozuvga o‘rganib qolganim uchun qiynalmay o‘qiy boshladim.

Xat “Mening sariq gulim”, deb boshlangan. Keyin bir qator tasvirlar.

Quyosh chiqishdan avval dunyoga bilinar-bilinmas bir yorug‘lik sochilgani singari, sariq gulni ko‘rishdan avval uning qalbiga ham shunday yorug‘lik yoyilganmish. “Ichimda anglashilmas bir quvonch bor. Men mutlaqo ajoyib narsaga yo‘liqaman” deyar edi. Nihoyat, u ajoyib narsaga yo‘liqibdi, bir kun kechqurun musofirxona bog‘ida chiroqlar yonadi-yu, qarshisida sariq gulni ko‘radi.

Maktubning u yog‘ini juda shoshib o‘qidim, tobora quyuqlashib borayotgan qorong‘ida ko‘zlarim satrlarni shu qadar yomon farq qilardiki, hech narsani esimda olib qololmadim, desam bo‘ladi. Negadir, maktubning bir necha bor takror o‘qigunim shu so‘nggi satrlarini hali ham ko‘zlarim o‘ngida ko‘rib turaman:

“Qalbim bo‘sh edi. Sevish ehtiyoji bilan yonardim. Sizning raso, nozik qomatingizni, binafsha ko‘zlaringizni ko‘rdim-u, hamma narsaning rangi o‘zgardi”.

Begona xotin og‘ir-og‘ir odimlar bilan yonimga kelib, titroq tovush bilan:

— Farida xonim, sizni xafa qildim. Lekin ishoning... — deb so‘z boshlagan edi, men birdan so‘zini cho‘rt kesdim. Maktubni uzatib:

— Nega endi, — dedim, — xafa qiladigan hech nima yo‘q-ku? Bu bo‘ladigan narsa. Aksincha, sizga tashakkur ham aytmoq-chiman. Mening ko‘zimni ochdingiz. Endi sizdan ijozat so‘-rayman.

Boshimni xiyol silkitib yurib ketdim. Lekin u orqamdan yana chaqirdi:

— Farida xonim, yana bir minutga ruxsat bersangiz. Dugo-namga nima deyin?

— Vazifangizni bajarganingizni ayting. U yog‘ini endi o‘zi bi-ladi, deyarsiz. Vassalom.

Begona xotin menga yana bir nima dedi, lekin men quloq sol-madim, shoshib daraxtlar ichiga kirib ketdim.

Komron ikkalamizning yana bir bor yarashishimizni ko‘rmay-digan qoya yonida u vafosiz meni qanchalar kutgan ekan — bil-mayman. Lekin kutishdan tolib uyiga kelganda, chiziqli mak-tab daftarining varag‘iga yozilib, stolga qo‘yilgan shu satrlarni ko‘rganda, har holda shoshib qolar:

“Komronbey afandi. “Sariq gul” romanini boshidan oxiriga-cha tushirdik. To o‘lgunimizcha bir-birimizni ko‘rish yo‘q. Sendan nafratlanaman.

FARIDA”.

IKKINCHI QISM

B..., 19... yil, sentabr.

— Kelgan kuningdan beri kechani kecha, kunduzni kunduz de-may yozganing yozgan. Hech bitmaydigan nima yozuv bu? Xatmi desam, xat daftarga yozilmaydi. Kitobmi desam, bilamiz, kitobni soch-soqoli bor odamlar yozadi. Sen bo‘lsang mushtumday bola-san. Mundog‘ gapirsang-chi, nima balo yozyapsan?

Menga bu savolni musofirxonaning qari xizmatkori Hoji xalfa berdi. U bir soatdan ortiqroq tashqarida o‘zicha ashula

aytib yurib pol artdi, endi charchab, men bilan picha valaqlash-gani kirdi.

Hoji xalfaning avzoyini ko‘rib o‘zimni tutolmadim, xaxolab kulib yubordim.

— Bu qanaqa kepata, Hoji xalfa?

Hamma vaqt oq fartug‘ tutib yuradigan Hoji xalfa bugun eski zamon xotinlar kiyimini kiyib olib, yalang oyoqlari bilan polni ish-qab tozalayotgan, yiqilib ketmaslik uchun qo‘lida kattakon tayoq ushlab olgan edi.

— Nachora, xotin kishining ishini qilganingdan keyin xotincha kiyinishing kerak-da, — dedi.

Men ahyon-ahyonda gaplashib turadigan kasalmand qo‘shnim-dan tashqari, nomerimga kirib-chiqib yuradigan birdan-bir kishi Hoji xalfa edi. Dastlabki kunlarda tortinardi. Bir ish bilan nome-rimga kiradigan bo‘lsa, eshikni taqillatib: “Boshingni berkit, otin qizim, men kiryapman”, — deyardi.

Men ham hazillashib:

— Kiravering, otajon, ishingiz bo‘lgandan keyin kirasiz-da. Yo oramizda takallufga ehtiyoj bormi? — deyardim.

U tirish yuzini yana beshbattar tirishtirib:

— O‘-o‘-o‘, ish sen bilganday oson emas, qizim. Islom “mu-hoddarotlari” yoniga bunday ochiq-sochiq kirib bo‘lmaydi, — deb meni koyir edi.

“Muhoddarot” degani har holda xotin-xalaj bo‘lsa kerak. Le-kin muallimalik g‘ururim ko‘tarmagani uchun buni Hoji xalfadan so‘ramas edim. Axiyri, hazil qila-qila, bu xil andishaning o‘rinsiz ekanligini Hoji xalfaga tushuntirdim. Endi esiga kelsa, eshikni ta-qillatadi-yu, tortinmasdan kirib kelaveradi.

Hoji xalfa kulgim hadeb tiyilavermaganiga avval qizishsa ham, keyin parvo qilmay qo‘ydi.

— Jo‘rttaga jahli chiqsin deb kulyapsan-da, foydasi yo‘q, — dedi. Keyin ko‘zlarida g‘alati bir mung bilan ilova qildi:

— Qafasdagi qush singari nomeringda yolg‘iz siqilib qolding, mayli, hazillash, kul, hechqisi yo‘q. Do‘stligimiz ortaversa, hali senga o‘yinga ham tushib beraman ko‘ngling ochilsin deb, uqding-mi, afandim?..

Nimalar yozayotganimni Hoji xalfaga aytib bo‘lmas edi.

— Xatim juda xunuk, mashq qilyapman, Hoji xalfa, — dedim. — Indinga ertalab dars boshlayman. Bolalar ayb qilib yurishmasin tag‘in.

Hoji xalfa suratga tushayotgan odamday tayog‘iga suyanib, ko‘zlarida shirin bir tabassum bilan javob berdi:

— Aldaysan, bola! Hoji xalfa ilonning yog‘ini yalagan, bilasanmi? Hali ular xushxat bo‘ldi-yu, sen badxatmi? Ularning yozganlari ikki chaqaga arzimaydi. Bilamiz: chumolining oyog‘iga o‘xshatib egri-bugri qilib yozishadi, nima qilishsa o‘shalar qilishadi. Biz mahkamalarda xo‘p pishgan odammiz, ne-ne amaldorlarni ko‘rganmiz, bildingmi? Bir darding bor sening, bor, ha! Ammo-lekin bilmay qolmasmiz. Ha, aytmoqchi, yozayotganingda barmoqlaringga siyoh tegmasin, shunga hazir bo‘l, bo‘lmasa bolalar oldida chindan ham uyatga qolasan. Ha, bo‘pti, sen yozuvingni yoz, men ham chiqib polimni tozalay.

Hoji xalfani kuzatganimdan so‘ng yana stol yoniga keldim. Lekin yozishga o‘tirmadim. Cholning ba’zi so‘zlari meni o‘yga soldi.

Boyoqish to‘g‘ri gapiradi. Haqiqatan ham, men kap-katta odamman, indinga ertalab ish boshlaydigan muallimaman. Bunday bo‘lgandan keyin o‘zimda bolaligimdan hech bir iz, hech bir asar qoldirmaslikka tirishishim kerak. Hoji xalfa hali lablarimdagi siyohni aytgani yo‘q, holbuki, bu siyoh, barmoqlarimdagi siyoh nimasi? Ha, daftarimni to‘ldirib o‘tirgan kechlarimda o‘zimni maktabda ko‘rishim, ortiq hech mahal ko‘rmaydigan odamlarimning tevaragimda parvona bo‘layotganday tuyulishi, ajabo, shu siyoh dog‘lari sababidan emasmikan?

Hoji xalfaning “Qafasdagi qush singari nomeringda yolg‘iz siqilib qolding” degan so‘zlari miyamdan hech ketmaydi.

Qafaslarning hammasidan qutulgan shu bugungi kunimda birovning meni qafasdagi qushga o‘xshatishi to‘g‘ri emas. Inaykeyin, qush so‘zida eski “Choliqushi”niki singari singan qanoti, yumilgan tumshug‘i bilan yiqilgan joyidan turish mayli ham bor. Hoji xalfa hadeb shu xilda gapiraversa, oramizning buzilib qolishidan qo‘rqaman.

Endi daftarimni chala qoldirib ketmaslik uchun yana bir marta g‘ayrat qilishim, orqada qolgan jirkanch dunyoga yana bir karra boqishim kerak.

O‘sha oqshom begona xotindan biladiganimni bilib, hujramga qaytib kelayotuvdim, tashqarida xolamga duch kelib qoldim. O‘zimni qorong‘i bir burchakka olmoqchi bo‘ldim. Lekin xolam meni ko‘rib:

— Kim u? — deb so‘radi. — Senmisan, Farida? Nega bekinyapsan?

Javob bermasdan oldida turar edim. Bir-birimizning yuzimizni ravshan ko‘rolmasdik.

— Nega boqqa bormayapsan?

— ...

— Hech shumliging qolmas ekan-da!

Ko‘rinmas bir qo‘l bo‘g‘zimni qisar, nafasim bo‘g‘ilib borar edi.

— Xola, — dedim.

Xolam shu dam menga bir og‘iz shirin so‘z aytsa, sekingina yonog‘imni ushlasa, sochlarimni silasa, yig‘lab qo‘llariga otilar, balki hamma narsani aytib bergan bo‘lardim.

Lekin u mening holimni sezmadi. “Yana nima darding bor, Farida?” — dedi. Xolamdan bir narsa so‘raganimda, u hamisha shunday deyar edi. Ammo shu kecha bu so‘zlar menga: “Qachon tiyilasan?” deyilayotganday eshitildi.

— Hech, xolajon, ijozat bersangiz, sizni bir o‘psam, — dedim.

Har nima bo‘lganda ham xolam onam o‘rnida edi. Uni so‘nggi marta o‘pmay ayrilib keta olmas edim. Javobini kutmay qo‘llarini ushladim, qorong‘ida ikki betidan, so‘ngra ko‘zlaridan o‘pdim.

* * *

Uyimda hamma narsa ostin-ustin bo‘lib ketdi. Kursilarga kiyimlar otib tashlandi. Komod tortmalaridan ko‘ylak-lozimlar osilib tushdi. Men jazm etgan narsani qiladigan kishi o‘z uyini darbadar maktab bolasi uyiday tashlab ketsa ayb bo‘ladi. Lekin nachora, vaqt juda ham ziq.

Derazada chiroq ko‘rinsa kirib qolishlaridan qo‘rqib, Komronga qoldiriladigan bir necha satrni qorong‘ida paypaslab yozdim.

Keyin javonimni ochdim. Qizil lenta bilan bog‘lab qo‘yilgan diplomimni, esdalik qilib saqlab kelgan bir necha narsamni, onamdan qolgan baldoqni, uzuk singari bir-ikkita faqirona bezaklarni maktab chamadonchasiga to‘ldirdim.

Uylaridan qochgan asrandi qizlarning ham shunday qilganlarini eslab, achchiq-achchiq kular edim.

Qayerga borishimni faqat ko‘chaga chiqqanimdan keyingina o‘yladim. Ha, qayerga boraman? Kunduz bo‘lsa ham koshki edi. Miyamda yaxshi hal etilmagan bir o‘y bor edi. Men shu kechani bir amallab o‘tkazish fikrida edim. Lekin shunday bemahalda qayerga sig‘inib bora olardim? Har bir ehtimolni nazarda tutganim holda, qo‘limda kichkina chamadoncha bilan dalada sarg‘ayib yurolmas edim. Birozdan so‘ng chorbog‘da qiyomat qo‘padi. Sharmandalikdan qo‘rqib, balki politsiyaga xabar qilishmas. Lekin tevarak-atrofga mutlaqo odam yugurtirishadi. Poyezd, kema u yoqda tursin, hatto aravada ketish ham xavfli. Darrov izimni topib olishadi. Lekin o‘z bilganicha yashashni istagan kishini zo‘rlik bilan chorboqqa qaytarib kela oladigan kuch yo‘q. Faqat qarorimni yosh bola jinniligi, injiq qiz nozi deb sanashadi, meni ham, o‘zlarini ham bekor xafa qilishadi.

Ularni bu fikrdan qaytarish, hatto otimni tilga olishga tavba qildirish uchun ertaga xolamga qanday xat yozishligimni bilardim. Lekin bu kechani qayerda o‘tkazaman?

Oldin shahar atrofidagi chorbog‘larda turadigan o‘rtoqlarim esimga keldi. Borsam boshlariga ko‘tarishlari turgan gap. Lekin bu ko‘p xunuk narsa. Shunday vaziyatda bir qizni, mayli, bir kechaga bo‘lsa ham uylariga kiritish balki o‘zlariga ham erish tuyular. Innaykeyin, bu ahvolni izoh qilish uchun ularga biron narsa deyish ham kerak. Yot-begona odamlarga hisob berish, ulardan nasihat eshitish o‘zimga ham og‘ir bo‘lishini sezar edim. Nihoyat, eng avval esimga keladigan ismlar, albatta, uydagilarning ham darrov eslariga tushadi, innaykeyin, ular xuddi o‘sha yerlarga borib qidirishadi. O‘rtoqlarimning ota-onalari yarim kechada meni so‘roqlab

kelgan qarindoshlarimga meni yuz-xotir qilib “bu yerda yo‘q” deyishga botina olisharmikan?

Stansiyaga boriladigan katta yo‘lni xavfli bilib, orqadagi Icharanko‘y yo‘liga tushdim. Qorong‘ilik dam sayin quyuqlashib borardi. Nima qilishimni bilmay yuragimga dukur tushgan, jasoratimni yo‘qotgan paytimda qo‘qqisdan esimga bir narsa keldi. Sakkiz-o‘n yilcha avval qarindoshlarimizdan birining uyida sut emizgan enaga bo‘lar edi. Bolqondan ko‘chirma bo‘lib kelgan shu xotin Sahroyijadidda turar, chorboqqa tez-tez kelib ketardi.

O‘tgan yil uzun oqshom sayridan qaytib kelayotib uning bog‘ida yarim soatcha dam olgan edik. Eskilarimni har doim unga berganim uchun menga juda yaxshi qarar edi. Kechasi shu xotinnikida yotib qolsam, hech kim mening u yerda ekanligimni gumon qilmas edi.

Ko‘chadan bitta arava o‘tib ketayotgan edi. Oldin uni to‘xtatmoqchi bo‘ldim, lekin aravaga tushishning keti xavfli ekanligini, yonimda mayda pulim ham yo‘qligini o‘ylab, to‘xtatmadim.

Chor-nochor Sahroyijadid tomonga piyoda yo‘l oldim. Qorong‘ida biron soya ko‘rgudek, yo oyoq dupuri eshitgudek bo‘lsam, titrab to‘xtab qolardim. Qorong‘i kechada, xilvat dala yo‘lida yolg‘iz ketayotgan xotindan kim shubha qilmas edi? Xayriyatki, atrof jimjit. Faqat bir bog‘ yonidan o‘tib ketayotganimda anchagina qo‘rqib oldim. Ro‘paramdan bir to‘da mast kishi ashula aytib kelaverdi. Bir sakrab bog‘ chetidagi pastak chetandan oshib o‘tdim-da, ular o‘tib ketgunlaricha o‘sha yerda pisib yotdim. Bog‘da it bo‘lsami, rosa bo‘lganimcha bo‘lardim.

Keyin Sahroyijadid ko‘chasida tayog‘ini horg‘in-tolg‘in sudrab yurgan qorovulga duch keldim. Xayriyatki, qorovul meni ko‘rmay yon ko‘chalardan biriga kirib ketdi.

Enaga bilan uning chol eri meni ko‘rib shoshib qolishdi. Yo‘lda bir yolg‘on to‘qib qo‘ygan edim. Shuni aytib berdim:

— Katta amakim bilan Uskudordan kelayotuvdik. Shu yerda aravamizning g‘ildiragi sinib qoldi. Bemahalda boshqa arava topolmadik. Chor-nochor piyoda yo‘lga tushdik. Bir mahal uzoqdan sizlarning chirog‘ingiz ko‘rinib qoldi. Amakim: “Bor, Farida, begona joy emas, bu kecha enagangnikida qo‘na qol. Men ham shu yerda, bir oshnamnikida qolaman”, — deb aytdi.

— Farida xonim, sizni xafa qildim. Lekin ishoning... — deb so‘z boshlagan edi, men birdan so‘zini cho‘rt kesdim. Maktubni uzatib:

— Nega endi, — dedim, — xafa qiladigan hech nima yo‘q-ku? Bu bo‘ladigan narsa. Aksincha, sizga tashakkur ham aytmoq-chiman. Mening ko‘zimni ochdingiz. Endi sizdan ijozat so‘-rayman.

Boshimni xiyol silkitib yurib ketdim. Lekin u orqamdan yana chaqirdi:

— Farida xonim, yana bir minutga ruxsat bersangiz. Dugo-namga nima deyin?

— Vazifangizni bajarganingizni ayting. U yog‘ini endi o‘zi bi-ladi, deyarsiz. Vassalom.

Begona xotin menga yana bir nima dedi, lekin men quloq sol-madim, shoshib daraxtlar ichiga kirib ketdim.

Komron ikkalamizning yana bir bor yarashishimizni ko‘rmay-digan qoya yonida u vafosiz meni qanchalar kutgan ekan — bil-mayman. Lekin kutishdan tolib uyiga kelganda, chiziqli mak-tab daftarining varag‘iga yozilib, stolga qo‘yilgan shu satrlarni ko‘rganda, har holda shoshib qolar:

“Komronbey afandi. “Sariq gul” romanini boshidan oxiriga-cha tushirdik. To o‘lgunimizcha bir-birimizni ko‘rish yo‘q. Sendan nafratlanaman.

FARIDA”.

IKKINCHI QISM

B..., 19... yil, sentabr.

— Kelgan kuningdan beri kechani kecha, kunduzni kunduz de-may yozganing yozgan. Hech bitmaydigan nima yozuv bu? Xatmi desam, xat daftarga yozilmaydi. Kitobmi desam, bilamiz, kitobni soch-soqoli bor odamlar yozadi. Sen bo‘lsang mushtumday bola-san. Mundog‘ gapirsang-chi, nima balo yozyapsan?

Menga bu savolni musofirxonaning qari xizmatkori Hoji xalfa berdi. U bir soatdan ortiqroq tashqarida o‘zicha ashula

aytib yurib pol artdi, endi charchab, men bilan picha valaqlash-gani kirdi.

Hoji xalfaning avzoyini ko‘rib o‘zimni tutolmadim, xaxolab kulib yubordim.

— Bu qanaqa kepata, Hoji xalfa?

Hamma vaqt oq fartug‘ tutib yuradigan Hoji xalfa bugun eski zamon xotinlar kiyimini kiyib olib, yalang oyoqlari bilan polni ish-qab tozalayotgan, yiqilib ketmaslik uchun qo‘lida kattakon tayoq ushlab olgan edi.

— Nachora, xotin kishining ishini qilganingdan keyin xotincha kiyinishing kerak-da, — dedi.

Men ahyon-ahyonda gaplashib turadigan kasalmand qo‘shnim-dan tashqari, nomerimga kirib-chiqib yuradigan birdan-bir kishi Hoji xalfa edi. Dastlabki kunlarda tortinardi. Bir ish bilan nome-rimga kiradigan bo‘lsa, eshikni taqillatib: “Boshingni berkit, otin qizim, men kiryapman”, — deyardi.

Men ham hazillashib:

— Kiravering, otajon, ishingiz bo‘lgandan keyin kirasiz-da. Yo oramizda takallufga ehtiyoj bormi? — deyardim.

U tirish yuzini yana beshbattar tirishtirib:

— O‘-o‘-o‘, ish sen bilganday oson emas, qizim. Islom “mu-hoddarotlari” yoniga bunday ochiq-sochiq kirib bo‘lmaydi, — deb meni koyir edi.

“Muhoddarot” degani har holda xotin-xalaj bo‘lsa kerak. Le-kin muallimalik g‘ururim ko‘tarmagani uchun buni Hoji xalfadan so‘ramas edim. Axiyri, hazil qila-qila, bu xil andishaning o‘rinsiz ekanligini Hoji xalfaga tushuntirdim. Endi esiga kelsa, eshikni ta-qillatadi-yu, tortinmasdan kirib kelaveradi.

Hoji xalfa kulgim hadeb tiyilavermaganiga avval qizishsa ham, keyin parvo qilmay qo‘ydi.

— Jo‘rttaga jahli chiqsin deb kulyapsan-da, foydasi yo‘q, — dedi. Keyin ko‘zlarida g‘alati bir mung bilan ilova qildi:

— Qafasdagi qush singari nomeringda yolg‘iz siqilib qolding, mayli, hazillash, kul, hechqisi yo‘q. Do‘stligimiz ortaversa, hali senga o‘yinga ham tushib beraman ko‘ngling ochilsin deb, uqding-mi, afandim?..

Endi daftarimni chala qoldirib ketmaslik uchun yana bir marta g'ayrat qilishim, orqada qolgan jirkanch dunyoga yana bir karra boqishim kerak.

O'sha oqshom begona xotindan biladiganimni bilib, hujramga qaytib kelayotuvdim, tashqarida xolamga duch kelib qoldim. O'zimni qorong'i bir burchakka olmoqchi bo'ldim. Lekin xolam meni ko'rib:

— Kim u? — deb so'radi. — Senmisan, Farida? Nega bekinyapsan?

Javob bermasdan oldida turar edim. Bir-birimizning yuzimizni ravshan ko'rolmasdik.

— Nega boqqa bormayapsan?

— ...

— Hech shumliging qolmas ekan-da!

Ko'rinmas bir qo'l bo'g'zimni qisar, nafasim bo'g'ilib borar edi.

— Xola, — dedim.

Xolam shu dam menga bir og'iz shirin so'z aytsa, sekingina yonog'imni ushlasa, sochlarimni silasa, yig'lab qo'llariga otilar, balki hamma narsani aytib bergan bo'lardim.

Lekin u mening holimni sezmadi. "Yana nima darding bor, Farida?" — dedi. Xolamdan bir narsa so'raganimda, u hamisha shunday deyar edi. Ammo shu kecha bu so'zlar menga: "Qachon tiyilasan?" deyilayotganday eshitildi.

— Hech, xolajon, ijozat bersangiz, sizni bir o'psam, — dedim.

Har nima bo'lganda ham xolam onam o'rnida edi. Uni so'nggi marta o'pmay ayrilib keta olmas edim. Javobini kutmay qo'llarini ushladim, qorong'ida ikki betidan, so'ngra ko'zlaridan o'pdim.

* * *

Uyimda hamma narsa ostin-ustin bo'lib ketdi. Kursilarga kiyimlar otib tashlandi. Komod tortmalaridan ko'ylak-lozimlar osilib tushdi. Men jazm etgan narsani qiladigan kishi o'z uyini darbadar maktab bolasi uyiday tashlab ketsa ayb bo'ladi. Lekin nachora, vaqt juda ham ziq.

Nimalar yozayotganimni Hoji xalfaga aytib bo'lmas edi.

— Xatim juda xunuk, mashq qilyapman, Hoji xalfa, — dedim. — Indinga ertalab dars boshlayman. Bolalar ayb qilib yurishmasin tag'in.

Hoji xalfa suratga tushayotgan odamday tayog'iga suyanib, ko'zlarida shirin bir tabassum bilan javob berdi:

— Aldaysan, bola! Hoji xalfa ilonning yog'ini yalagan, bilasanmi? Hali ular xushxat bo'ldi-yu, sen badxatmi? Ularning yozganlari ikki chaqaga arzimaydi. Bilamiz: chumolining oyog'iga o'xshatib egri-bugri qilib yozishadi, nima qilishsa o'shalar qilishadi. Biz mahkamalarda xo'p pishgan odammiz, ne-ne amaldorlarni ko'rganmiz, bildingmi? Bir darding bor sening, bor, ha! Ammo-lekin bilmay qolmasmiz. Ha, aytmoqchi, yozayotganingda barmoqlaringga siyoh tegmasin, shunga hazir bo'l, bo'lmasa bolalar oldida chindan ham uyatga qolasan. Ha, bo'pti, sen yozuvingni yoz, men ham chiqib polimni tozalay.

Hoji xalfani kuzatganimdan so'ng yana stol yoniga keldim. Lekin yozishga o'tirmadim. Cholning ba'zi so'zlari meni o'yga soldi.

Boyoqish to'g'ri gapiradi. Haqiqatan ham, men kap-katta odamman, indinga ertalab ish boshlaydigan muallimaman. Bunday bo'lgandan keyin o'zimda bolaligimdan hech bir iz, hech bir asar qoldirmaslikka tirishishim kerak. Hoji xalfa hali lablarimdagi siyohni aytgani yo'q, holbuki, bu siyoh, barmoqlarimdagi siyoh nimasi? Ha, daftarimni to'ldirib o'tirgan kechlarimda o'zimni maktabda ko'rishim, ortiq hech mahal ko'rmaydigan odamlarimning tevaragimda parvona bo'layotganday tuyulishi, ajabo, shu siyoh dog'lari sababidan emasmikan?

Hoji xalfaning "Qafasdagi qush singari nomeringda yolg'iz siqilib qolding" degan so'zlari miyamdan hech ketmaydi.

Qafaslarning hammasidan qutulgan shu bugungi kunimda birovning meni qafasdagi qushga o'xshatishi to'g'ri emas. Innaykeyin, qush so'zida eski "Choliqushi"niki singari singan qanoti, yumilgan tumshug'i bilan yiqilgan joyidan turish mayli ham bor. Hoji xalfa hadeb shu xilda gapiraversa, oramizning buzilib qolishidan qo'rqaman.

Derazada chiroq ko'rinsa kirib qolishlaridan qo'rqib, Komronga qoldiriladigan bir necha satrni qorong'ida paypaslab yozdim.

Keyin javonimni ochdim. Qizil lenta bilan bog'lab qo'yilgan diplomimni, esdalik qilib saqlab kelgan bir necha narsamni, onamdan qolgan baldoqni, uzuk singari bir-ikkita faqirona bezaklarni maktab chamadonchasiga to'ldirdim.

Uylaridan qochgan asrandi qizlarning ham shunday qilganlarini eslab, achchiq-achchiq kular edim.

Qayerga borishimni faqat ko'chaga chiqqanimdan keyingina o'yladim. Ha, qayerga boraman? Kunduz bo'lsa ham koshki edi. Miyamda yaxshi hal etilmagan bir o'y bor edi. Men shu kechani bir amallab o'tkazish fikrida edim. Lekin shunday bemahalda qayerga sig'inib bora olardim? Har bir ehtimolni nazarda tutganim holda, qo'limda kichkina chamadoncha bilan dalada sarg'ayib yurolmas edim. Birozdan so'ng chorbog'da qiyomat qo'padi. Sharmandalikdan qo'rqib, balki politsiyaga xabar qilishmas. Lekin tevarak-atrofga mutlaqo odam yugurtirishadi. Poyezd, kema u yoqda tursin, hatto aravada ketish ham xavfli. Darrov izimni topib olishadi. Lekin o'z bilganicha yashashni istagan kishini zo'rlik bilan chorboqqa qaytarib kela oladigan kuch yo'q. Faqat qarorimni yosh bola jinniligi, injiq qiz nozi deb sanashadi, meni ham, o'zlarini ham bekor xafa qilishadi.

Ularni bu fikrdan qaytarish, hatto otimni tilga olishga tavba qildirish uchun ertaga xolamga qanday xat yozishligimni bilardim. Lekin bu kechani qayerda o'tkazaman?

Oldin shahar atrofidagi chorbog'larda turadigan o'rtoqlarim esimga keldi. Borsam boshlariga ko'tarishlari turgan gap. Lekin bu ko'p xunuk narsa. Shunday vaziyatda bir qizni, mayli, bir kechaga bo'lsa ham uylariga kiritish balki o'zlariga ham erish tuyular. Innaykeyin, bu ahvolni izoh qilish uchun ularga biron narsa deyish ham kerak. Yot-begona odamlarga hisob berish, ulardan nasihat eshitish o'zimga ham og'ir bo'lishini sezar edim. Nihoyat, eng avval esimga keladigan ismlar, albatta, uydagilarning ham darrov eslariga tushadi, innaykeyin, ular xuddi o'sha yerlarga borib qidirishadi. O'rtoqlarimning ota-onalari yarim kechada meni so'roqlab

kelgan qarindoshlarimga meni yuz-xotir qilib "bu yerda yo'q" deyishga botina olisharmikan?

Stansiyaga boriladigan katta yo'lni xavfli bilib, orqadagi Icharanko'y yo'liga tushdim. Qorong'ilik dam sayin quyuqlashib borardi. Nima qilishimni bilmay yuragimga dukur tushgan, jasoratimni yo'qotgan paytimda qo'qqisdan esimga bir narsa keldi. Sakkiz-o'n yilcha avval qarindoshlarimizdan birining uyida sut emizgan enaga bo'lar edi. Bolqondan ko'chirma bo'lib kelgan shu xotin Sahroyijadidda turar, chorboqqa tez-tez kelib ketardi.

O'tgan yil uzun oqshom sayridan qaytib kelayotib uning bog'ida yarim soatcha dam olgan edik. Eskilarimni har doim unga berganim uchun menga juda yaxshi qarar edi. Kechasi shu xotinnikida yotib qolsam, hech kim mening u yerda ekanligimni gumon qilmas edi.

Ko'chadan bitta arava o'tib ketayotgan edi. Oldin uni to'xtatmoqchi bo'ldim, lekin aravaga tushishning keti xavfli ekanligini, yonimda mayda pulim ham yo'qligini o'ylab, to'xtatmadim.

Chor-nochor Sahroyijadid tomonga piyoda yo'l oldim. Qorong'ida biron soya ko'rgudek, yo oyoq dupuri eshitgudek bo'lsam, titrab to'xtab qolardim. Qorong'i kechada, xilvat dala yo'lida yolg'iz ketayotgan xotindan kim shubha qilmas edi? Xayriyatki, atrof jimjit. Faqat bir bog' yonidan o'tib ketayotganimda anchagina qo'rqib oldim. Ro'paramdan bir to'da mast kishi ashula aytib kelaverdi. Bir sakrab bog' chetidagi pastak chetandan oshib o'tdim-da, ular o'tib ketgunlaricha o'sha yerda pisib yotdim. Bog'da it bo'lsami, rosa bo'lganimcha bo'lardim.

Keyin Sahroyijadid ko'chasida tayog'ini horg'in-tolg'in sudrab yurgan qorovulga duch keldim. Xayriyatki, qorovul meni ko'rmay yon ko'chalardan biriga kirib ketdi.

Enaga bilan uning chol eri meni ko'rib shoshib qolishdi. Yo'lda bir yolg'on to'qib qo'ygan edim. Shuni aytib berdim:

— Katta amakim bilan Uskudordan kelayotuvdik. Shu yerda aravamizning g'ildiragi sinib qoldi. Bemahalda boshqa arava topolmadik. Chor-nochor piyoda yo'lga tushdik. Bir mahal uzoqdan sizlarning chirog'ingiz ko'rinib qoldi. Amakim: "Bor, Farida, begona joy emas, bu kecha enagangnikida qo'na qol. Men ham shu yerda, bir oshnamnikida qolaman", — deb aytdi.

To‘g‘risi, to‘qigan bahonam bu sof vijdonli kishilarni osongina ishontirib qo‘ya oladigan o‘tkir bahona ham emasdi. Lekin kichkina xonimni bir kecha mehmon qilish ular uchun shu qadar katta sharaf ediki, so‘zlarimdan gumonsirashmadi.

Bechora enagam menga solib bergan va ichlariga atir sepgan top-toza ko‘rpa-to‘shaklarini ertalab bo‘sh, buzilmagan holda ko‘rgan zamoni oyoqlaridan mador qochgandir. Hechqisi yo‘q, u zamon qush allaqachon uchib, karvon o‘tib ketgan edi.

* * *

O‘sha kecha, enagamning uyida chiroqni o‘chirib, qorong‘ida bir reja tayyorladim.

Javonimning burchagida qizil lentaga o‘ralgan holda sekin sekin sarg‘ayib, yo‘q bo‘lishdan boshqa bir narsaga yaramaydigan day ko‘ringan diplomim o‘sha zamon ko‘zimga issiq ko‘rinib ketdi. Odamlar ma’qullagan ana shu qog‘oz parchasiga umid ko‘zi bilan tikildim. Ana shu qog‘oz bilan Anatoliya viloyatlarining birida muallimalik qila olar, butun hayotimni bolalar orasida shod, baxtiyor o‘tkaza bilar edim.

Istanbuldan chiqib olgunimcha Ayyubsultondagi Gulmisol xalfaning uyida yashirinishga qaror berdim. Gulmisol xalfa onamning enagasi edi. Onam kuyovga chiqqanda, uni ham Ayyubda bir qari qorovulboshiga uzatishgan ekan.

Onamni juda yaxshi ko‘rgani holda xolalarim bilan chiqisha olmasdi. Katta buvim tirikligida ora-sira chorboqqa kelar, menga Ayyubdan rangli o‘yinchoqlar keltirar edi. Katta buvim o‘lgandan keyin esa xalfa butunlay kelmay qo‘ydi, xolalarim ham uni tilga olishmaydigan bo‘ldi. Sababini bilmayman, lekin oralarida biron gap o‘tgan bo‘lsa kerak.

Har holda, Istanbulda men uchun Gulmisol xalfaning uyidan xavfsizroq joy yo‘q edi.

Xolam miyamda shox otib borayotgan maktubimni olgandan so‘ng yig‘lashdan boshqa hech nima qilolmaydi. Nachora? Lekin razil o‘g‘li ham har holda inson edi. Izimni topganda ham yo‘limni to‘sishga botinolmaydi.

Ertalab borsam, xalfaning eshigi ochiq ekan. Xinaga bo‘yalgan sochlari ustidan ro‘mol o‘rab olib, yalang oyoqlarida yog‘och kavush bilan dahlizni yuvayotgan ekan.

Hech nima demasdan, eshik oldida uni ancha tomosha qilib turdim. Yuzim mahkam yopiq bo‘lgani uchun meni taniyolmadi, nursiz moviy ko‘zlarini tikib:

— Biron ishingiz bormidi, xonim? — deb so‘radi.

Bir-ikki marta yutinganimdan so‘ng:

— Enaga, meni tanimadingizmi? — dedim.

Ovozim unga g‘alati ta’sir qildi. Hurkkanday orqaga chekildi.

— Subhonollo! Subhonollo! — deb yubordi. — Yuzingni och-a, xonim!

Kichkina chamadonimni ho‘l toshga qo‘yib, chorshafimni ko‘tardim. Xalfa voylab yubordi:

— Voy, Guzida! Guzidam kelibdi! Oh, bolam!

Tomirlari o‘ynab chiqqan zaif qo‘llari bilan bo‘ynimga osildi, ko‘zlaridan selday yosh keldi.

— Voy, bolaginam! Voy, bolaginam! — deb chinqirar edi.

Men bunchalik katta hayajon sababini tushundim. Odamlar meni o‘sgan sarim onamga o‘xshab borayotganligimni aytishardi. Onamni hech vaqt esidan chiqarmagan bir dugonasi “Guzidaning xuddi yigirma yoshidagi yuzi, ovozi. Faridaning so‘zlarini yig‘lamasdan eshitolmayman”, deyar edi.

Gulmisol xalfa ham hozir shu ahvolda edi. Yig‘lashning yaxshi narsaligini bu keksa cherkas ayol ko‘zlarida yosh ko‘rmasdan avval tushunmagan edim.

Men onamni es-es bilaman. Tashlab ketilgan ba’zi uylarda chang-tuproqqa belanib, chiziq bo‘yoqlari o‘chib ketgan eski suratlar singari xiragina eslayman. Bu narsa hozirgacha menda na qayg‘u va na sevgi uyg‘otgan edi. Lekin Gulmisol xalfa qarib qolganligi uchun meni onamdan ajratolmay, “Guzidam!” deb qichqirganda, ichim g‘alati bo‘lib ketdi. Onam ko‘z o‘ngimga keldi, o‘limining otashi qalbimga ko‘chdi, men ham “Oyi, oyijonim!” deb hiq-hiq yig‘lay boshladim.

Bechora xalfa o‘z dardini unutib, menga parvona bo‘lar edi. Yig‘lab turib:

— Xalfa, onam menga juda ham o'xsharmidi? — deb so'radim.

— Juda ham, qizim. Seni ko'rib, aqlim shoshib qoldi, umi deb o'ylabman. Xudoyim senga yer-u ko'kday uzoq umr bersin.

Qari xalfa dahliz yonidagi uyda meni yosh boladay yechintirayotganda ham hamon hiqillab yig'lar edi.

Uning to'r pardali kichkina kulbasida o'tkazgan dastlabki soatlarimning mazasini aslo unutmayman. Meni yechintirgandan so'ng to'r choyshab yopilgan karavotiga yotqizdi, boshimni tizzasiga qo'ydi, peshonamni, sochlarimni silab turib onamdan gapirdi.

Tug'ilgan kuni yuzida moviy pardasi bilan birinchi marta quchog'iga olgan paytdan to ayrilgan kunigacha bo'lgan xotirotini bir-bir aytib berdi.

Navbat menga kelganda men ham boshimga tushgan narsalarni batafsil hikoya qilib berdim. Xalfa so'zlarimni bolalar ertagini eshitayotganday kulimsirab o'tirib eshitar, gohi mahallari: "voy, qo'zim-ey!" deb xo'rsinib qo'yar edi. Ammo kecha kechqurun chorbog'dan qanday bosh olib ketganimni, o'la-o'lgunimcha u yerga qaytmasligimni aytganimda, esxonasi chiqib ketdi.

— Farida, bolalik qilibsan. Komronbey adashibdi, tavba qiladi, ikkilamchi bunday qilmaydi.

Gulmisol xalfaga g'azabimni tushuntirishning iloji yo'q edi. Shuning uchun hikoyam oxirida:

— Gulmisol xalfa, oqargan boshingizni bekorga charchatmang. Men siznikida ikki-uch kun mehmon bo'laman-u, keyin boshqa yurtga ketaman. O'z mehnatim bilan kun ko'raman, — dedim.

Men shu so'zlarni aytib turganimda, boyoqish kampirning ko'zlari yoshga to'ldi, qo'llarimni silab betlariga, lablariga surtdi.

— Bu qo'llarni ko'zim qiyadimi, bolam! — deyardi.

Xalfani tizzalarim ustiga o'tqazdim-da, bu qo'llar uchun endi qo'rqinchli hech narsa yo'qligini, beboshlik qilgan bolalarning orasira quloqlarini cho'zib qo'yishdan boshqa ish qilmasligini aytdim. U so'zlarimni o'tirgan yerida sachrab, ajinli betlarini burishtirib eshitdi.

Anatoliyada qanday muallimalik qilishimni, qanday tadbirlar ko'rishimni shu qadar suyunib so'zladimki, oxirida u ham mening hayajonimga qo'shildi. Yashil lattaga o'ralgan kichkina Qur'onni

tokchadan oldi-da, uni o'rtaga qo'yib, bu yerdan ketgunimcha meni hech kimga aytmaslik to'g'risida qasam ichdi. U yoqdan meni axtarib kelguvchilar bo'lsa, eshikdan qaytaradigan bo'ldi.

O'sha kuni kechgacha Gulmisol xalfa bilan uy ishlarini qildik. Men hozirgacha faqat tayyor ovqat yeb kelardim. Shu vaqtgacha aqalli bitta tuxum ham pishirmagan edim. Endi odatlar o'zgarishi kerak. Oshpaz, xizmatchi qayda menga endi? Hozir Gulmisol xalfa yonimda ekan, undan ovqatni qanday pishirishni, kir va dog'larni yuvishni, aytishga uyat bo'lsa ham, yirtiq yamashni o'rganib olishim kerak.

Tuflilarimni, paypoqlarimni yecha solib, darhol ishga tushib ketdim. Xalfaning noroziligiga, oh-vohlariga quloq solmay, quduqdan chelak-chelak suv tortdim. Pollarni yuvdim, artdim.

Keyin yana quduq yoniga o'tirib, u bilan sabzavot tozalashdim.

Sabzavot tozalash deb qo'ya qolamiz-u, lekin u qanday mayda ish! Xalfa men archgan kartoshkalarni ko'rib, voylab yubordi:

— Qizim, kartoshkalarning yarmini po'choqqa chiqarib yuboryapsan!..

Men shukronalik bilan qaradim.

— Ming qatla rahmat, xalfa. Siz aytmaganingizda, ming zahmat bilan sotib olgan kartoshkalarimning yarmini po'choqqa chiqarardim-u, dunyodan buning farqiga bormay o'tib ketardim, — dedim.

Xalfadan o'rganadigan narsalarimni yozish uchun yonimga bitta daftarcha keltirib qo'ydim. Dam-badam:

— Enaga, kartoshkaning bir donasi necha qurush turadi? Po'chog'ini ko'p kesganda, necha santimetr kesish kerak? — deb so'rar, shu xil so'roqlarim bilan kampirni kuldirar edim. Keyin, enaga, polni yuvish uchun necha paqir suv kerak, degan edim, boyoqish yig'lab yubordi.

Bir johil cherkas xotinga yangi usul maktabni qanday tushuntirib bo'ladi? Uy ishlarini qilib turib suyunar, kechadan beri qalbimda qo'zg'algan zaif og'riqning to'xtaganini his etar edim.

Satillarni o'tga qo'yganimizdan keyin oshxonadagi pokiza bo'yraga o'tirdik.

— Voy, xalfa buvim-ey, kim biladi, boradigan joyim qanaqa ekan! — dedim. — Men Arabistonni es-es bilaman. Anatoliya har

holda undan chiroyliroqdir. U yerning odamlari bizlarga o'xshamas emish. O'zlari kambag'al emish-u, lekin ko'ngillari shuncha keng, shuncha boy emishki, hech kim o'ziga, qarindoshigagina emas, hatto dushmanlariga qilgan yaxshiliklarini ham yuziga solishday bag'ritoshlik qilishmas emish. Kichkina maktabim bo'ladi. Hamma yog'ini gullarga ko'maman. Bolalarim, bir talay bolam bo'ladi. O'zimni "opa" degizaman. Kambag'allariga o'z qo'lim bilan farqilmang. Buni ham o'rganib olaman, albatta.

Xalfa goh kular, goh ichi og'riyotganday ezilardi.

— Farida, bolaginam! Sen xato yo'lga kiryapsan, — deb xo'rsinardi.

— Kim xato yo'lga kirganini eson bo'lsak ko'rarmiz.

Bu ishlar tugagandan so'ng xolamga o'sha dahshatli xatni yozdim. Bir yerida shunday dedim: "Siz bilan ochiq gaplashaman, xolam. Komron hech qachon menga hech narsa aytgan emas, shuningdek, menda o'ziga bino qo'ygan qaysar, ma'nosiz, jonsiz, harakatsiz mehmon boladan boshqa taassurot ham qoldirgan emas. Zaif, kichkina, cho'p-xashakdan yasalgan odam. Yana sanaymi?

Men uni hech qachon na yoqtirdim, na xohladim va na unga nisbatan boshqa biron his bilan qaradim. "Shunday ekan, nechun unga rozi bo'lding?" deyarsiz. Choliqushining miyasi yo'qligi ma'lum. Bir jinnilik qilib qo'ydim-da. Xayriyatki, o'zimni vaqtida tutib oldim. O'g'lingiz to'g'risida shunday fikrlar yuritayotgan qizning baxtli xonadoningiz uchun qanchalik falokat bo'lishini tushunishingiz kerak. Shunday qilib, men bugun sizlardan ayrilish, oramizdagi hamma iplarni batamom uzish yo'li bilan ana shu falokatning oldini oldim. Necha yildan beri sizlardan ko'rgan yaxshiligimning bir ozini shu bilan qaytardim, deb o'ylayman.

Bu safsatalarimni eshitganingizdan keyin mening otimni tilga olishday past ishdan o'zingizni saqlashingizga aminman. Yana shuni ham bilib qo'yishingiz kerakki, og'izga olib bo'lmaydigan bu safsatalarni uyalmasdan, hayiqmasdan sizga yozayotgan nonko'r, tarbiyasiz qiz, agar unga ro'para kelguday bo'lsangiz, kirchi xotin janjalini qilishdan ham toymaydi. Buning uchun eng yaxshisi — bir-birimizning otimizni tilga olmaslikdir. Faraz qiling, Choliqushi

ham onasi singari allaqayerlarda o'lib ketdi. Xohlasangiz, bir-ikki tomchi ko'z yoshi to'king. Bunga aralashmayman. Faqat uzoqda ham hazir bo'ling, yordam qilayin deb yurmang, haqorat bilan rad etaman.

Men yigirma yoshida suvdan toymaydigan odamman. Ko'nglim xohlaganicha yashayman".

Bu odobsiz maktubni eslasam, har doim uyalib yig'layman. Ilojim yo'q edi. Xolamning meni izlashiga, balki yo'limni to'sishiga boshqacha qarshilik ko'rsatolmasdim. Kuysin, yonsin xolam, lekin meni sog'inmasin.

* * *

Ertasi kun maktubni o'z qo'lim bilan pochtaga topshirib, to'g'ri Maorif ministrligiga ketdim. Egnimda Gulmisol xalfaning uzun chorshafi, yuzimda peshasi. Shunday qilishga majbur edim. Chunki ko'chada o'zimni birovga tanitmasligim kerak. Bundan tashqari, ochiq-sochiq yuradigan muallimalarga Maorif ministrligida uncha ishonmasliklarini ham eshitgan edim.

Maorif ministrligining eshigiga yetguncha vaqtim ancha chog', o'zim dadil edim. Ishlarimning juda oson bitishidan umidvor edim. Xizmatchilardan biri meni Maorif ministrining yoniga boshlab kiradi. U ham diplomimni ko'rar-ko'rmas: "Xush kelding, oppoq qizim. Biz sizlardaqa odamlarga intizor edik", — deydi-yu, meni Anatoliyaning eng yashil o'lkalaridan biriga tayin etadi, deb o'ylar edim. Faqat eshikdan kirar-kirmas havo birdan o'zgardi: meni g'alati bir hayajon, qo'rquv chulg'ab oldi. Egri-bugri koridorlar, binoning pastki qatoridan ustki qavatigacha cho'zilgan ajoyib zinalar, bu koridorlar va zinalardagi talay odamlar. Birovdan bir nima so'rashga yuragim betlamay, tevaragimga jovdir-jovdir qarardim.

O'ng tomonimda bahaybat eshik ustiga "Ministrlik sekretariati" deb yozilgan lavhani ko'rib qoldim. Har holda, Maorif ministrining kabineti o'sha yerda bo'lishi kerak edi. Eshik yonida hammayog'i yirtilib, iplari osilib qolgan saxtiyon to'shakli eski kursida bir kerik xodim o'tiribdi. Uning dimog'i shunchalar baland ediki, ko'rgan kishi: "Ministr yo uning o'rinbosari shularmikan?" deb gumonsirasa o'rinli bo'lardi.

Men qo‘rqa-pisa yoniga keldim-da:

— Nozirbeyni[1] yo bo‘lmasa o‘rinbosarlarini ko‘rmoqchi edim, — dedim.

Xodim barmoqlariga tupurib, shopday mo‘ylovlarining uchini buradi, keyin shohona bir qarash bilan menga ko‘z yugurtirib, og‘ir-vazmin so‘radi:

— Nozirbeyda nima ishing bor?

— Muallimalikka olsa, deb so‘rab keluvdim.

U mo‘ylovlarining qay shaklga kirganini ko‘rish uchun lablarini yuqoriga burib turib javob qildi:

— Bunday narsalar bilan nozirbeyni bezovta qilmaydilar. Kadrlar bo‘limiga uchra.

“Kadrlar bo‘limiga uchra” degani nimaligini so‘ragan edim, u javob berishni ep ko‘rmay, yana boyagi mag‘rur shohona avzo bilan boshini teskari o‘girib oldi.

Chorshafim ichida o‘zimni ermak qilib tilimni chiqardim. “Xizmatkori shunchalik bo‘lgandan keyin xo‘jayini qanday ekan? Voy, sho‘rimga sho‘rva”, deb o‘yladim.

Zina panjarasi yoniga sakkiztami-o‘ntami chelak tizib qo‘yishibdi. Ustiga men chorbog‘da o‘ynab yurgan taxtalarga o‘xshash bitta uzun taxtani yotqizishib, skameyka qilishibdi. Unda bir to‘da erkak va xotin kishi o‘tiribdi.

Qora jun chodrasini iyagi tagidan to‘g‘nag‘ichlab olgan, ko‘zlari ko‘k shishaga o‘xshagan bir keksa xotinni ko‘rdim-u, yoniga borib, dardimni aytdim. Menga achinayotganday qarab:

— Bu ishda yangiligingiz ko‘rinib turibdi. Ministrlikda tanishingiz yo‘qmi? — dedi.

— Yo‘q. Balki bo‘lsa bordir, lekin bilmayman. Buning qanday ahamiyati bor? — deb so‘radim.

So‘zlariga qaraganda, tajribali muallima ekani bilinib turgan bu ko‘k ko‘zli xotin kulimsiradi.

— Buni keyinroq tushunib olasiz, qizim, — dedi. — Yuring, sizni boshlang‘ich maktablar bo‘limiga olib kiray. U yerda umumiy ta’lim bo‘limining mudiri bey afandi bilan ko‘rishishga harakat qiling.

[1] **Nozir** — ministr.

Mudir qora soqolli, yuzini chechak buzgan xumkalla, baroq qoshli, nihoyatda xunuk odam ekan. Kabinetiga kirganimda, stoli yonida tikka turgan ikki juvon bilan gaplashayotgan edi.

Ayollardan biri titrayotgani bilinib turgan qo‘llari bilan sumkasidan g‘ijim qog‘ozlarni chiqarib, bitta-bittalab stolga qo‘ydi.

Mudir qog‘ozlarni sinchiklab ko‘zdan kechirdi, imzolariga, muhriga qaradi, keyin:

— Boring, ismingizni sekretarga yozdiring, — dedi.

Xonimlar egilib-bukilib, ta’zim qilib chiqib ketishdi.

— Siz nima deysiz, xonim?

Bu savol menga taalluqli edi. Biroz o‘zimni yo‘qotib duduqlanib arzimni ayta boshladim.

Lekin u birdan so‘zimni kesdi. Dag‘al tovush bilan:

— Muallimalik qilmoqchimisiz? Istidongiz[1] bormi? — dedi.

Men o‘zimni yana beshbattar yo‘qotdim.

— Ya’ni diplom demoqchimisiz? — dedim.

Mudir asabiy bir harakat bilan lablarini burdi. Burchakda o‘tirgan ozg‘in kishiga boshini silkitdi.

— Ko‘ryapsizmi buni! Odam bo‘g‘ilmay bo‘ladimi! Istido bilan guvohnoma o‘rtasidagi tafovutni ham bilmaydilar. Yana muallima bo‘larmish! Keyin oylik oz, yuborayotgan joyingiz uzoq, deb dod solishadi.

Ko‘zlarim tindi, yer boshimda gir aylanardi, nima deyishimni bilmay tevarakka javdirar edim.

Mudir yana ham dag‘alroq tovush bilan:

— Yana nimani kutib turibsiz? — dedi. — Boring, bilmasangiz, bilgandan so‘rab oling. Istido yozing.

Men shoshib qoldim; hech nimaga qaramay, kabinetdan otilib chiqib ketmoqchi bo‘lib turganimda, burchakda o‘tirgan ozg‘in kishi o‘rtaga tushdi:

— Bey afandi hazratlari, ruxsat bersalar, bir og‘iz gapim bor edi, — dedi. — Xonim, sizga bitta xolis o‘gitim bor.

Yo Olloh, nimalar deydi-ya! Men singari xonimlar muallimalikdan ko‘ra hunarga havaslanishlari kerak emish. Bey afandi aytganlaridek, istido bilan guvohnoma orasidagi farqni haligacha bilma-

[1] **Istido** — ariza, iltimosnoma (*arabcha*).

ganim uchun muallimalikni eplab ketishim asosan shubhali emish. Agar harakat qilsam, masalan, tikuvchi bo‘lib bir kunimni ko‘rib ketsam bo‘lar emish.

Zinadan tushib kelayotganimda ko‘zlarimga atrof qop-qorong‘i ko‘rindi. Birov qo‘limdan ushladi. Xayolim shu qadar parishon ediki, dodlab yuborishimga oz qoldi.

— Ishing nima bo‘ldi, qizim?

Bu savolni yana boyagi ko‘k ko‘zli xonim bergan edi. Alamdan, umidsizlikdan yig‘lab yubormaslik uchun tishlarimni qisib turib voqeani so‘zlab berdim.

U shiringina kulimsirab:

— Tanishing bormi-yo‘qligini shu vajdan so‘ragan edim, qizim, — dedi. — Mayli, xafa bo‘lma. Boshqa chora topilib qolar. Yur, seni tanish bo‘lim mudirlaridan birining oldiga olib boray, baraka topsin, yomon odammas.

Yana zinadan yuqoriga chiqdik. Qari muallim bu safar meni kattakon kanselyariyadan xira oyna bilan ajratib qo‘yilgan kichkina hujraga olib kirdi. Bugun chindan ham omadim kelishmayotgan edi. Chunki u yerda ham umid bag‘ishlaydigan manzaraga duch kelmadim. Soqolining bir yog‘i qora, ikkinchi yog‘i oppoq bir afandi jig‘ibiyroni chiqib, og‘zidan o‘t purkar, ro‘parasida mening birozgina avvalgi holimga tushib dir-dir titrab turgan bir keksa xodimni urib yuboradiganday harakat qilardi.

Oldida turgan bir chashka qahvani yuvindi suvni to‘kayotganday derazadan ko‘chaga sochib yubordi, keyin xodimini eshikdan itni tepib chiqarganday chiqarib yubordi.

Yangi tanishimni sekingina etagidan tortdim.

— Voy o‘lay, tezroq qochaylik bu yerdan, — dedim.

Lekin qochishga ulgurmadik. Mudir bizni ko‘rib qoldi.

— Keling, Naima xo‘jonim[1], — dedi.

Jahldor odamning shuncha tez jahlidan tushishini umrim bino bo‘lib endi ko‘rishim edi. Qanday g‘alati fe’llari bor bu amaldorlarning, yo tavba!

Ko‘k ko‘z muallima bir necha og‘iz so‘z bilan ahvolimni anglatdi. Mudir shirin bir tabassum bilan menga:

[1] **Xo‘jonim** — muallima, ayol o‘qituvchi.

— Juda soz, qizim, juda soz. Kel, bu yoqqa o‘tir, ko‘ramiz, — dedi.

Bu qo‘yday beozor odamning shu topdagina ko‘chaga qahvasini sochgan, qari xodimni tut daraxtini silkitayotganday silkib-silkib tashqariga itarib chiqargan odam ekaniga ishontirish uchun mingta guvoh kerak edi.

— Yuzingni och, ko‘rayin-chi, qizim. O‘-o‘-o‘!.. Hali yosh bola ekansan-u. Nechaga kirding?

— Yaqinda yigirmaga to‘laman, afandim.

— Ajoyib. Har holda shunday. Lekin sen shahardan tashqariga ketolmaysan. Sen uchun ancha xavf bor.

— Nima uchun, afandim?

— Nima uchuni bormi, qizim? Sababi oshkor.

Mudir hadeb kular, qo‘li bilan yuzimni ko‘rsatib Naima xo‘jonimga ishoratlar qilar, ammo ochiq-oshkor ko‘rinib turgan sababini negadir so‘z bilan aytmas edi.

Nihoyat, ko‘k ko‘z xonimga ko‘zini qisib:

— Men boshqa hech narsa deyolmayman. O‘zing xotinlar tili bilan yaxshiroq tushuntirarsan, Naima xonim, — dedi.

Keyin soqolini ikki yoniga ayirib turib, o‘z-o‘ziga gapirayotganday ilova qildi:

— Ah, bilsayding, viloyatlarda qancha yaramas, ibni yaramaslar bor!

Men ham chin ko‘nglimdan ajablanib:

— Afandim, ibni yaramaslar deganingiz kimlar? Men bilmayman. Lekin siz ham menga ular yo‘q joydan dars berarsiz, — dedim.

Mudir bu safar qo‘llarini tizzalarining ko‘ziga urib, yana ham qattiqroq kuldi.

— E!.. Juda sodda ekansan-ku!

Men odamlarni bir ko‘rganimda yo yaxshi ko‘rib qolaman, yo yomon. Keyin bu ilk hissimning o‘zgarganini bilmayman.

Nima uchundir, bu kishi birdan ko‘nglimga xush kelib qoldi. Bir tomoni oq, ikkinchi tomoni qoraligicha turgan soqoli shu qadar qiziq ediki, yuzini o‘ng tomonga o‘girganda birdan yosh kishiga o‘xshar, chap tomonga o‘girsa, u odam g‘oyib bo‘lardi-yu, o‘rnida oq soqolli qari kishi kulimsiray boshlardi.

— Dorulmuallimotdan[1] shu yil chiqdingizmi, xonim qizim? — deb so‘radi u.

— Yo‘q, afandim, men dorulmuallimotdan chiqqan emasman. "Dames de Sion"[2] maktabini bitirganman.

— Qanday maktab edi u?

Mudirga uzundan-uzun izohot berganimdan keyin diplomimni uzatdim. U fransuzcha bilmaydiganga o‘xshaydi. Buni bildirmaslik uchun qog‘ozni u yog‘idan-bu yog‘idan qarar, qo‘lida aylantirib ko‘rar edi.

— Yaxshi. A’lo!..

Naima xonim:

— Jonim, bey afandi, siz yaxshilik qilishni sevasiz, shu qizni bo‘sh qaytarmang, — dedi takallufsiz qilib.

Mudir qoshlarini chimirib, soqolini titib turib o‘ylar edi.

— Juda soz, juda soz, — dedi. — Ammo biznikilar bu maktabning diplomini qabul qilisharmikan?

Esiga bir narsa tushganday, qo‘lini stolga urdi-yu:

— Qizim, Istanbul rushdiyalaridan[3] birida fransuz tili muallimaligini so‘rasang, qalay bo‘larkin? Bo‘ldi, u yog‘ini o‘zim o‘rgatib qo‘yaman. To‘g‘ri Istanbul Maorif mudirligiga borasan.

Men darrov uning so‘zini bo‘ldim:

— Istanbulda qola olmayman, iloji yo‘q, afandim, — dedim. — Albatta, viloyatlardan biriga ketishim kerak, majburman.

U shoshib qoldi.

— Kamol top! — dedi. — O‘z xohishi bilan Anatoliyaga ketmoqchi bo‘lgan muallimani birinchi marta uchratishim. Ofarin, biz muallimalarimizni Istanbuldan chiqarguncha qaro terga tushib ketamiz-u! Sen nima deysan, Naima xo‘jonim?

Mudir mendan gumonsirardi. Mug‘ambirlik bilan meni tekshirar, oilam haqida savollar berardi. Boyoqishni tinchitguncha jonim bo‘g‘zimga keldi.

[1] **Dorulmuallimot** — xotin-qizlar bilim yurti.

[2] **"Dames de Sion"** — 1843-yilda Alfons va Tador Ratistonlar tomonidan yahudiylarni katolikka aylantirish uchun tashkil qilingan qizlar diniy maktabi.

[3] **Rushdiya** — Turkiyada to‘rt sinfli boshlang‘ich maktab.

Mudir o‘tirgan yeridan: "Shahob afandi!" deb chaqirdi. Javon bilan kanselyariya o‘rtasidagi eshikda kichkina, chuvakkina bir yigit ko‘rindi.

— Menga qara, Shahob afandi, bu xonim qizni olib chiq, Anatoliyada muallimalik qilsam deydi, istido yozib kel, o‘zim ko‘raman.

Endi ishim bitganday quvonar, mudirning bo‘yniga osilib, soqolining oq tomonidan o‘pgim kelardi.

Shahob afandi meni kanselyariyada qog‘ozlar tiqilib yotgan bir stol yoniga o‘tqazdi, mudir tayinlagan iltimosnomani yozish uchun menga savollar berar, javoblarimni bir parcha qog‘ozga qayd qilib borardi. Bu kambag‘al qiyofa, kasal bashara ma’murda qo‘rqoq, hurkak bir holat bor edi. Savol bergani yuzimga qaraganda hadeb kipriklari pirillardi.

Deraza yonida turgan o‘rta yoshli ikkita sekretar bir-biri bilan hadeb pichirlashar, ora-sira bizga yer ostidan qarab qo‘yishardi. Biri:

— Shahob, sen bugun qattiq charchading, bo‘tam. Qo‘y, shu istidoni biz yozib bera qolaylik, — dedi.

Hali ko‘nglimda biroz shodlik bor, tilim ham tinch turmaydi. Hech qanday munosabati bo‘lmasa ham:

— Bu idorada o‘rtoqlar bir-birlariga muncha yaxshi g‘amxo‘rlik qilishar ekan! — dedim.

Shahob afandi qip-qizarib boshini egdi. Qaydam, biron noo‘rin narsa qilib qo‘ydimmi? Har holda shunga o‘xshaydi. Chunki narnarsa qilib qo‘ydimmi? Har holda shunga o‘xshaydi. Chunki yoqdagilar ham kulardilar. Nima deyishganini aniq bilolmadim, lekin bittasining "Muallima xonim ancha pishiq, quv" deganini uqib qoldim. Bu so‘zlarning ma’nosi nima ekan? U afandilar nima demoqchi edilar?

Istidoning qora teksti bir necha marta mudir yoniga borib-keldi. Qizil siyoh bilan chizilib, o‘chirilgandan so‘ng tozaga ko‘chirildi. Mudir:

— Bor endi, qizim. Olloh qo‘llasin. Men qo‘limdan kelganicha yordam qilaman, — dedi.

Yonida boshqa odamlar bo‘lgani uchun ortiq bir narsa deyishga botinmadim. Lekin bu qog‘ozni kimga yuborishimni, nima de-

yishimni bilmas edim. Zora Naima xonimni tag'in ko'rib qolsam, degan umid bilan tevaragimga qaragan edim, ko'zim Shahob afandiga tushdi.

Kichik kotib zinada birovni kutib turgan edi. Ko'zlarimiz to'qnash kelganda uyalinqirab boshini egdi. Bir narsa degisi kelsa ham yuragi dov bermayotgani sezilib turardi. Yonidan o'tib ketayotib to'xtadim.

— Bugun sizga ko'p zahmat yetkazdim, — dedim. — Endi buni qayerga olib borib berishimni ham lutfan aytib berolmaysizmi, afandim?

U hanuz ko'zlarini ko'tarmay turardi. Buyuk bir marhamat so'rab yolvorayotganday yumshoq, titroq tovush bilan:

— Arizaning orqasidan yurish qiyin narsa, hamshira[1] xonim, — dedi. — Ruxsat bersangiz, istidoingiz bilan kaminangiz mashg'ul bo'lsa. Siz bezovta bo'lmang. Faqat ora-sira kanselyariyaga uchrab tursangiz.

— Qachon kelay? — dedim.

— Ikki-uch kundan keyin.

Ishning ikki-uch kunga cho'zilishi ta'bimni xira qilgan edi. Lekin kelib-ketish rosa bir oyga cho'zildi. Bechora Shahob afandining g'ayrati bo'lmasa, balki yana ham cho'zilarmidi.

Unday-munday deyishadi-yu, lekin erkaklar orasida ham ancha odamoxunlar bor. Bu yigitchadan ko'rgan yaxshiligimni hech qachon unutmayman. Meni eshikdan ko'rgan soati chopib kelar, zina tepasida kutib turardi.

U qo'lida qog'ozlarim bilan xonadan xonaga qatnaganini ko'rib, uyalganimdan yerga kirib ketar, qanday minnatdorchilik bildirsam, deb qiynalar edim.

Bir kuni kichik kotib bo'ynini latta bilan bog'lab olgan edi. Bo'g'ilib yo'talar, gapirganda nafasi qisib qolardi.

— Kasalmisiz? Nega shu ahvolda idoraga keldingiz? — deb so'radim.

— Bugun javob bilish uchun kelishingizni bilardim, — dedi. Beixtiyor kuldim. Bu sabab bo'la olarmidi?

Shahob afandi bo'g'iq tovushi bilan davom etdi:

[1] **Hamshira** — opa yoki singil (*forscha*).

— Tabiiy, boshqa ishlar ham bor. Bilasiz, maktablar yangi ochilgan.

— Menga beradigan yaxshi javobingiz bormi?

— Bilmadim. Qog'ozlaringiz Xalq maorifi mudirida. Kelsalar o'zlari bilan gaplashaman, devdi.

Xalq maorifi mudiri xo'mraygan yuziga yana ham dahshat qo'shib turgan qora ko'zoynak taqib olib, oldida devalanib yotgan bir quchoq qog'ozni bitta-bitta imzolab yerga otar, oq mo'ylovli kotib xuddi namoz o'qiyotganday egilib-bukilib ularni yig'ardi.

Qo'rqa-pisa:

— Afandim, meni uchrasin degan ekansiz, — dedim.

Yuzimga qaramasdan dag'al tovush bilan:

— Sabr qil, xonim. Ko'rmayapsanmi? — dedi.

Oq mo'ylovli kotib ko'z-qoshlari bilan kutish imosini qildi. Ayb ish qilib qo'yganimni tushunib, bir necha qadam orqaga chekindim. Parda yonida kutib turdim.

Mudir qog'ozlarni tugatgandan so'ng ko'zoynagini oldi-da, ro'molcha bilan shishalarini artib turib:

— Istidoingiz rad qilindi, — dedi. — Zavjingizning xizmati o'ttiz yilga yetmapti.

— Mening istidoimmi, afandim? Bunda bir xato bo'lmasin, — dedim.

— Sen Xayriya xonim emasmisan?

— Yo'q, men Faridaman, afandim.

— Qaysi Farida? Ha, esimga tushdi. Ko'p afsus, sizniki ham shunday, maktabingizning Maorif ministrligida inobati yo'q ekan. Bu diplom bilan sizni ishga tayinlab bo'lmaydi.

— Xo'p, lekin mening taqdirim nima bo'ladi?

Bu ma'nosiz savol ixtiyorsiz lablarimdan uchdi. Mudir yana ko'zoynagini taqdi, keyin men bilan hazillashayotganday qilib:

— Endi u yog'ini, ijozatingiz bilan, o'zingiz bilasiz, — dedi. — Shuncha ishlar ustiga sizning ham taqdiringizni o'ylaydigan bo'lsak, holimizga voy.

Umrimda zahrini hech mahal unutmaydigan daqiqalarimdan biri shu edi. Hayhot, taqdirim nima bo'ladi?!

Yaxshimi-yomonmi, yillarcha zahmat chekdim. Shu yoshimda eng uzoq yerlarga otlangan edim. Shunday bo‘lgani holda meni quvmoqdalar. Endi men nima qilaman? Yana xolamning uyiga qaytganimdan ko‘ra o‘lganim yaxshi!

Chiqmagan jondan bir umid, deb narigi mudirning oldiga yugurdim. Yig‘lab yubormaslik uchun tishlarimni qisib turib:

— Bey afandim, mening diplomim yaramas emish, nima qilay endi? — dedim.

Shu so‘zlarni aytib turib o‘zimni anchagina yo‘qotib qo‘yibmanmi, boyoqish qattiq xafa bo‘ldi.

— Men nima qilay, qizim? Birovga birovning joni achimas ekan, — dedi.

Shu shafqat yuragimga ancha dalda bo‘ldi.

— Bey afandim, men albatta ish topishim kerak. Hech kim xohlamagan, eng uzoqdagi qishloq bo‘lsa ham mayli, jon-jon deb boraman, — dedim.

Mudir tuyqusdan esiga bir narsa tushganday:

— To‘xta, qizim, — dedi. — Yana bir tavakkal-da...

Burchakda, deraza yonida novcha, barvasta bir bey gazeta o‘qib o‘tirgan edi. Yuzi ko‘cha tomonga o‘giriklik bo‘lgani uchun endi oqara boshlagan sochlari bilan soqolining bir qisminigina ko‘rib turgan edim.

Mudir shu kishiga qarab:

— Bey afandim, bir zumgina ijozat beradilarmi? — dedi.

U hech nima demasdan o‘girildi, og‘ir-og‘ir odimlar bilan yonimizga keldi. Mudir qo‘li bilan meni ko‘rsatib:

— Bey afandim, siz savobni yaxshi ko‘rasiz. Bu qizcha frantsuz maktabini bitirib chiqqan ekan. Ahvolidan, so‘zlaridan kibor oila bolasi ekanligi bilinib turibdi. Lekin, bilasiz, sho‘r-u g‘avg‘oga uchramaydigan birgina Olloh. Ishlamasa bo‘lmas ekan. Eng uzoq qishloqqa bo‘lsa ham boraman, deydi. Bizning kattakonlarimizni o‘zingiz bilasiz-ku. Tavsifga nima hojat? “Bo‘lmaydi!” deyishadi-yu, bez bo‘lib turaverishadi. Siz ministr bey afandiga bir-ikki og‘iz shipshib qo‘yish marhamatida bo‘lsangiz olam guliston-da, jonim bey afandi, — dedi.

Mudir bu so‘zlarni gapira turib, uning bemavrid mehnat yuki ostida cho‘ka boshlagan yelkalarini silardi. Kiyinishidan, o‘zini tutishidan men tanigan odamlarning hammasidan boshqacha ekanligini tushundim. Mudirga quloq solib turib astagina egildi, yaxshiroq eshitish uchun qo‘lini qulog‘ining orqasiga qo‘ydi.

Biroz qonli, lekin yumshoq, mungli ko‘zlarini menga o‘girdi, bo‘g‘iq bir tovush bilan fransuzcha so‘zlay boshladi. Qaysi maktabdan chiqqanimga, qanday o‘qiganimga, nima qilmoqchi ekanimga oid savollar berdi. Qaytargan javoblarimdan xursand bo‘lgani sezilib turardi.

Biz so‘zlashib turganimizda bo‘lim mudiri nash’a qilib kulardi.

— Fransuzchani bulbulday sayraydi-ya, yo Olloh! Turk qizi uchun maqtovga sazovor bir fazilat, — deyardi.

Gulmisol xalfa har doim “Oyning o‘n beshi qorong‘i bo‘lsa, o‘n beshi yorug‘”, deyardi. Mana endi kattakon shoir ekanligini men keyincha bilib olgan o‘sha mehribon kishi menga qarab turganda men uchun ham oyning yorug‘ kunlari yaqinlashib kelayotganini seza boshladim. Bir oydan beri asta-sekin yo‘qota borgan xushvaqtligimni yana topib oldim.

U kishi menga shu damgacha hech kimdan eshitmagan chiroyli so‘zlarni so‘ylagandan so‘ng meni ministr kabinetiga yetaklab kirdi.

U o‘tib borganda xodimlar o‘rinlaridan turar, eshiklar esa go‘yo o‘z-o‘zidan ochilib ketardi.

Yarim soatdan so‘ng B. viloyatidagi markaziy rushdiyada bo‘sh bo‘lgan geografiya va rasm darsi muallimligi o‘rniga tayinlandim.

Choliqushi o‘sha oqshom Ayyubga qaytayotganida suyunchidan uchib borardi. Bundan buyon u ham o‘z nonini o‘zi topadigan inson edi. Endi hech kim unga nomi marhamat va himoyat deb atalgan shafqatsiz haqorat toshini ota olmaydi.

Uch kundan so‘ng butun rasmiyat tugalib, yo‘l xarajatlarini ham oldim.

Bir kuni saharlab Gulmisol xalfa meni kemaga olib chiqdi. Shahob afandi tongda limanga kelib, bizni kutib turgan ekan. Bu yigitchaning odamgarchiligini o‘la-o‘lgunimcha unutmayman.

Hamma ishimni bartaraf qilibdi, boradigan yerimdagi musofirxona adresigacha, hech bir narsani esidan chiqarmabdi. Hozir ham bog‘liq bo‘yniga zarar qilishi aniq bo‘lgan liman shamoliga, nam havosiga qaramay, menga oq yo‘l tilagani keldi.

Chamadonimni va yo‘l hadyasi qilib keltirgan kichkina qutichasini kayutaga o‘z qo‘li bilan joylashtirdi. Keyin necha qayta pastga tushib chiqib, kayuta xodimlariga bir nimalar tayinladi.

Kema langardan bo‘shaguncha palubaning bir chetida o‘tirdik. Odam ayriliq soatida tinmay gaplashishi, bor gapini aytib olishi kerak emasmi? Holbuki, shu bir soat ichida Gulmisol xalfa ikkalamiz juda borsa o‘n og‘iz so‘z aytgandirmiz. U xira ko‘k ko‘zlari bilan dengizni tomosha qilar, qo‘llarimni o‘ynab o‘tirardi. Lekin kema langardan bo‘shayotganda ortiq chidab turolmadi: “Onangni ham shu yerda kemaga o‘tqazganman, Farida. Ammo u senga o‘xshash yolg‘iz emasdi. Xudo xohlasa, seni mana shunday yana quchog‘imga olaman”, — dedi. Keyin ho‘ngrab yig‘lay boshladi.

Shahob afandining yonimizda ekaniga qaramay, men ham o‘zimni tutolmaydigan bir alfozda edim. Lekin shu dam birdan suron ko‘tarildi: “Tush, xonim, hozir zina olinadi!” — deyishdi-yu, boyoqish xalfamni yelkalaridan ushlab tortisha-tortisha zinadan tushirib yuborishdi.

Kichik kotib hamon yonimda turardi. Rahmat aytish uchun qo‘limni uzatganimda, yuzi sap-sarg‘ayib, ko‘zlari to‘lib turganini ko‘rdim. Birinchi marta yuzimga dadil qarab, otimni so‘rashga jur’at etdi. Keyin:

— Farida xonim, butunlay ketyapsiz, shundaymi? — dedi.

Ayriliq damlarining tegirmon toshiday ustimga tushgan og‘irligiga qaramay, kulgidan o‘zimni tutolmadim.

— Yana qanday shubha bo‘lishi mumkin? — dedim.

U ortiq hech nima demadi, qo‘lini qo‘limdan chiqarib, yuguranicha zinadan tushib ketdi.

* * *

Dengiz safarini juda yaxshi ko‘raman. Olti-etti yoshlarda, kichkina bolaligimda otamning askarlari bilan birga qilgan sayohatimning gashti hali ham dilimda yashaydi. Kema, undagi odamlar, hatto Husayn ham esimdan chiqqan-u, lekin katta dengizdan uchib o‘tgan bir qushning esida nimaiki qolishi mumkin bo‘lsa, menda ham juda borsa o‘shanchalik narsa qolgan. Har tarafi oqar chiroqlar bilan to‘lgan moviy bo‘shliqda uchish gashti! Dengizning mendagi keng og‘ush ta’siriga qaramay, palubada turolmadim; kemaning tumshuq tomonidan aylanib o‘tib kayutamga tushib ketdim. Shahob afandi keltirgan quticha chamadonimning ustida turgan edi. Nimaligini bilgim qistab ochdim. Bir quti fondan[1]. Men dunyoda eng yaxshi ko‘rgan narsa!

Kichik kotibning hadyalaridan birini olib lablarimga keltirdim. Lekin shu dam birdaniga ko‘zlarimga yosh chiqdi. Nega bunday yig‘ladim, bilmayman! O‘zimni tutishga intilgan sarim ko‘z yoshlarim ortar, ko‘ksimda bir narsa tiqilib turardi. Sababsiz iztirobim mana shu bechora konfetdan kelayotganday, uni beixtiyor joyiga soldim-u, qutini kayutamning kichkina derazasidan dengizga uloqtirdim.

Ha, dunyoda ko‘z yoshlaridan ham bema’ni narsa bo‘lmaydi. Buni tushunaman. Shunday bo‘lsa ham, mana hozir, shu satrlarni yozib turganimda ham kipriklarimdan yoshlar quyilib, oldimdagi daftar varag‘ini qabartirmoqda.

Yo bu tashqarida sharpasiz yog‘ib turgan yomg‘ir ta’sirimikan? Hozir Istanbul qalay ekan? U yerda ham shunday yomg‘ir yog‘yaptimikan? Yoki Qo‘zyotog‘idagi bog‘ hozir oy yog‘dusida porillab yonyaptimikan?

Komron, yolg‘iz sendangina emas, sen bor yerlardan ham naf ratlanaman!

* * *

Bugun ertalab uyg‘onganimda, necha kundan beri davom etgan yomg‘ir tingan edi. Bulutlar tarqalibdi. Derazamning ro‘parasidagi yuksak tog‘lar tepasida tumanning nafis pardalari tortilibdi.

Kechasi yotayotib derazani yopib qo‘yish esimdan chiqqan ekan. Yengil tong shabadasi karavotim yopiqlariga, to‘zg‘igan

[1] **Fondan** — ichiga likyor joylangan shokoladli konfet.

sochlarimga tushib turgan quyosh nurlarini sariq iplar singari hil-pillatar, goho uzib tashlar edi.

Musofirxonaning mana shu kichkina nomerida besh kundan beri asablarim ziyodasi bilan buzildi. Kechasi birdan uyg'onib ketdim, qarasam, betlarim qirov tushgan yaproqlar singari ivibdi. Bolishim ham ho'l. Demak, uyquda yig'laganman. Mana endi bir parcha quyosh ko'nglimga nur sochib, umidimni yana jonlantirayotir, menga maktab yotoqxonasida kutib olganim bahor sabohlarining hafifligini baxsh etayotir.

Bugungi kun menga xushxabar keltirishi kerak. Endi qo'rqadigan joyim qolmagan edi. Suyunib, o'rnimdan sakrab turdim. Eski bichim umivalnik oldida turib yuvina boshladim.

Toza buloq suviga boshchalarini cho'kirib olgan qushlar singari, men ham suvni atrofimga, ro'paradagi oynaga sachratar edim. Eshik sekin taqilladi, keyin Hoji xalfaning:

— Sabohi shariflari xayrli bo'lsin, otin qizim. Bugun yana erta turibsan-da? — degan ovozi eshitildi. Sho'x bir tovush bilan:

— Bonjur, Hoji xalfa, — dedim. — Shunaqa bo'ldi. Uyg'onganimni qayerdan bildingiz?

Hoji xalfa kuldi.

— Hayronman, qushga o'xshash chirqillab turasan. Haqiqatan, qushga o'xshashligim borligiga o'zimda ham ishonch paydo bo'la boshlagan edi.

— Nonushtangni olib kelaymi?

— Bugun nonushta qilmay qo'ya qolsam bo'lmaydimi?

Ovoz bu safar jahl qildi:

— Yo'q, bo'lmaydi! Menga bunaqa gapingni qo'y. Ko'chaga chiqish yo'q, ko'ngil ochish yo'q, qamoqdagi odamday xonaga tiqilding-qolding. Endi ovqat ham yemaydigan bo'lsang, ro'parangdagi qo'shningga o'xshaysan-qolasan.

Hoji xalfa keyingi jumlani narigi nomerdagi qo'shniga eshitirmaslik uchun og'zini qulf teshigiga qo'yib, ovozini pasaytirib aytdi.

Hoji xalfa bilan juda ham do'stlashib ketgan edik. Birinchi kuni saharda uyg'ondim-u, darhol kiyinib, portfelimni qo'ltiqqa urdim-da, musofirxona zinasidan pastga sakrab-sakrab tusha boshladim. Hoji xalfa yana o'sha oq fartug'ini tutib olib, kichikkina hovuz labida nargila[1] tozalayotgan ekan.

Meni ko'rishi bilan qirq yillik do'stlarday:

— Ana xolos, Farida xonim, nega muncha barvaqt uyg'onding-a? Yo'ldan charchab kelgan, hali tushgacha uxlaydi, deb o'ylovdim, — dedi.

Men kulib:

— Voy, tushgacha uxlab bo'ladimi? Ishga kelgan muallima tushgacha qanday yotadi? — dedim.

Hoji xalfa nargilasini bir yoqqa qo'yib, qo'llarini beliga tiradi.

— Muni qara! O'zi yosh bola, ko'cha changitib maktab qatnaydigan zing'archa-yu, yana bu kishi o'qitgani borarmish! — deb kula boshladi.

Maorif ministrligidan tayin qog'ozimni olgan daqiqamdan boshlab sho'xliklarni yig'ishtirishga majbur edim. Lekin Hoji xalfaning meni yosh bola o'rnida ko'rganiga chidab turolmay, yana sho'xligim qo'zidi, portfelimni to'pday otib, yana tutib oldim.

Bu harakatim Hoji xalfaning kayfini chog' qildi, chapak chalib yubordi.

— Yolg'on aytmabmanmi! Mana, hali ham yosh bolasan, — dedi qahqaha urib.

Musofirxona xizmatkori bilan shunchalik maymana bo'lish qanchalik to'g'ri ekan, bunisini bilmadim. Lekin men ham unga qo'shilib kuldim, keyin u yoq-bu yoqdan ancha gaplashdik.

Hoji xalfa: "Nonushta qilmay maktabga ketmaysan", — deb oyog'ini tirab turib oldi.

— U qaroqchilar orasida kechga dovur och yurib bo'ladimi axir, o'ylasang-chi, xo'jonim? Hozir senga pishloq, sut opkelib beraman. Innaykeyin, afandim, bugun birinchi kun, shuning uchun uncha shoshmasang ham bo'ladi, — deb meni qo'yarda-qo'ymay hovuz labiga o'tqazdi.

Vaqt erta bo'lgani uchun musofirxona hovlisida hali hech kim yo'q edi. Hoji xalfa ro'paradagi do'konlardan biriga qarab:

— Mulla, bizning muallimamizga Istanbul teshikkulchalari bilan sut olib kel, — dedi-yu, keyin men tomonga o'girilib, uni

[1] **Nagila** — qalyon, chilimning bir turi.

maqtadi: — Mullaning suti sutjon-da! Sizlarning Istanbulingizdagi sutni bunikining oldida chilim suvi deyaver.

Hoji xalfaning rivoyatiga ko'ra Mulla sigirlarini yozin-qishin nok bilan boqar, shuning uchun sutidan nok hidi kelib turar emish.

Qari armani bu sirni aytib turib, menga sekin ko'zini qisib qo'ydi, keyin:

— Lekigin Mullaning o'zidan ham andakkina nok hidi kelib turadi, — deb hazillashdi.

Men hovuz bo'yida nonushta qilib turgunimcha, Hoji xalfa, bir yoqdan chilimni chayar, ikkinchi yoqdan shaharning bitmas-tuganmas g'iybatlarini aytib, meni kuldirardi. Yo Xudo, bu odam bilmaydigan nima bor ekan? U maktab muallimalarining xatti-harakatlarini, hatto ulardan har birining qanday, qancha kiyimi borligini ham mukammal bilardi.

Nonushta qilib bo'lib o'rnimdan turgan edim:

— Shoshmay tur, o'zim boshlab boraman. Maktab-ku yaqin-a, lekin yo'li qurg'ur chatoq, adashib qolasan, — dedi-da, oqsoq oyog'i bilan oldimda likonglab borib, meni markaziy rushdiyaning yashil bo'yoqli yog'och darvozasi oldidan olib chiqdi. U bo'lmasa, bu qing'ir-qiyshiq ko'chalarda adashib qolishim turgan gap ekan.

Tashqarisidan qanchalik xarob ko'rinmasin, baribir, ko'ngil qo'yish niyati bilan kirgan maktabimda meni qanday falokat qarshilaganini batafsil so'zlab berishim kerak.

Qorovulxonada hech kim yo'q edi. Bog'dan o'tib ketayotib, qo'lida eski charm portfel bilan chiqib kelayotgan bir xotinga duch keldim. Egnida katak matodan qilingan chorshaf, betidan mahkam yopilgan ikki qavat parda bor edi. Meni ko'rib to'xtadi, sinchiklab qaradi.

— Nima ishingiz bor edi, xonim?

— Mudira xonimni ko'rmoqchiman.

— Biror ishingiz bormi? Mudira menman.

— Shundaymi, afandim, — dedim. — Men geografiya va rasm darslariga tayinlangan yangi muallimangiz Faridaman. Kecha Istanbuldan keldim.

Katak chorshafli mudira yuzini ochdi. Meni yuqoridan pastgacha ko'zi bilan suzib chiqdi, keyin taraddudlanib gapirdi:

— Bu yerda biron xato bo'lmasin tag'in, qizim. To'g'ri, bizda geografiya va rasm muallimasining o'rni bo'sh edi. Lekin bir hafta burun Gelibo'li maktabidan bitta muallima yuborishdi.

Men o'zimni tamom yo'qotib qo'ydim.

— Bunday bo'lishiga hech aqlim yetmaydi, afandim, — dedim. — Axir meni Maorif ministrligidan yuborishdi-ku! Buyruq portfelimda.

Mudira tor, cho'kik peshonasiga chiqib ketgan qoshlarini ko'tardi-da, yuzimga hayrat bilan qarab:

— Voy Xudo, voy Xudo! Qani, bering-chi, buyrug'ingizni bir ko'ray, — dedi.

Boyoqish xotin qog'ozni bir necha marta o'qidi, tarixiga qaradi, keyin boshini liqillatib:

— Bunaqa xatolar bo'lib turadi, — dedi. — Bilmasdan ikkalangizni ham bir o'ringa tayinlashibdi. Voy, bechora Huriya xonim-ey!

— Huriya xonim kim, afandim?

— Gelibo'lidan kelgan haligi muallima. O'zi yaxshigina juvon. U yerning havosi mijoziga to'g'ri kelmay, shu yoqqa kelgan. Obbo, bechoraning boshida ko'rgilik bor ekan-da.

— Faqat u emas, men ham yomon ahvoldaman, afandim, — dedim.

— Ha, bunisi ham to'g'ri. Masala bir yoqlik bo'lguncha u bechorani dilgir qilmay turaylik. Men hozir bir ish bilan maorif bo'limiga ketyapman. Yuring, birga bora qolaylik. Zora biron yo'lini topsak.

Maorif bo'limining mudiri ish bilan kelgan odamlarga uxlab qolganday ko'zlarini yumib o'tirib muomala qiladigan, so'zlarini uyqusirayotganday bo'lib-kesib gapiradigan, tepsa-tebranmas, og'ir tabiatli kishi ekan. U bizning gapimizni yuragi siqilib o'tirib eshitgandan so'ng salmoqlanib gapirdi:

— Men nima qilay? O'zlari shunday qilishganki, shunday bo'lgan-da, Istanbulga yozaylik-chi, ko'ramiz, qanday javob kelar ekan.

Gapga baland bo‘yli bir kishi aralashdi. Men buni kalta nimchasi ostidan chiqib turgan qizil belbog‘iga qarab aravakash bo‘lsa kerak, deb o‘ylagan edim. Keyin bilsam, bo‘lim kotibi ekan.

— Tarixiga qaralsa, bu xonim to‘g‘risida berilgan buyruq yangi, — dedi kotib, — shuning uchun bu kishini maqbul bo‘lgan, haqli deb hisoblash kerak.

Mudir mudrab o‘tirib xayol surayotganday o‘ylanib qoldi, keyin:

— Yo‘q, garchi bu to‘g‘ri bo‘lsa ham, lekin unisini ishdan chetlatish to‘g‘risida buyruq yo‘q. Ministrlikdan so‘rab aniqlaylik. Sakkiz-o‘n kun ichida javob olamiz. Siz ham, mudira xonim, ungacha sabr qilib turasiz, — dedi.

Katak chorshafli mudira orqasidan yana o‘sha qing‘ir-qiyshiq ko‘chalar bilan maktabga sudralib keldim. Koshki edi, to‘g‘ri musofirxonaga keta qolgan bo‘lsam!

Huriya xonim qirq besh yoshlarda, qoracha, past bo‘y, tajang xotin ekan. Voqeadan xabardor bo‘lar-bo‘lmas yuzi battar qorayib, ko‘zlari olaydi, ingichka bo‘ynining ikki tomonidagi tomirlari bo‘rtib chiqdi. Keyin bolalar bayramida shishirib chiyillatadigan pufak singari ovoz chiqarib faryod ko‘tardi:

— E Xudo, bu nima degan gap, do‘stlar! Bu qanday sho‘rlik!

Huriya xonim yerga yiqilib, hushidan ketdi.

Muallimlar xonasida to‘polon ko‘tarildi. Ko‘zoynak taqib olgan bir qari muallima eshikka to‘plangan o‘quvchilarni haydar, ularni zo‘rg‘a to‘sib turardi.

O‘qituvchilar Huriya xo‘jonimni divanga yotqizishdi, yuziga suv sepishdi, nashatir hidlatib, ko‘ylagining yoqalarini yechishdi, burga talagan ko‘kragini ishqashdi.

Men butunlay o‘zimni yo‘qotib qo‘ydim, qo‘limda portfel, nima qilishimni bilmay burchakda jim turdim.

Hali eshikdagi o‘quvchilarni quvib chiqargan muallima ko‘zoynagi ustidan menga xo‘mrayib qaradi.

— Qizim, odamgarchiligingga hayron bo‘lib qoldim! Buning ustiga yana kulib o‘tiribsan, — dedi.

Ta’na qilishga haqqi bor edi. Afsuski, o‘zimni tutolmay kulimsirayotgan edim. Huriya xonimdan emas, o‘zimni yo‘qotib qo‘yganimdan kulayotganimni u boyoqish qayerdan bilsin?

Lekin kulgan bir mengina emas edim. Uzun bo‘yli, tim qora ko‘zli bir yosh juvon ham piqillab kulayotgan edi. U yonimga kelib, qulog‘imga shivirladi:

— Bilmaganlar bu xotinning eri ustiga xotin olipti, uyiga kundosh olib kelipti, deb o‘ylaydi. O‘lay agar, shaytonlagani yo‘q, alamidan qilyapti.

Huriya xonim ko‘zlarini ochdi; burnidan, betlaridan suv oqar edi. Qornida bomba portlaganday gurillatib kekirar, boshini likillatib chinqirardi:

— Voy do‘stlarim, menga nima bo‘ldi? Shuncha yoshga kirganimda hali boshimda shu savdolar ham bor ekanmi?!

“Bulbulning sho‘ri — tilidan” deyishadi, to‘g‘ri gap. Men yana bir ehtiyotsizlik qildim. Qaysi go‘rdan ham hol so‘rab qoldim!

— Biroz yaxshi bo‘ldingiz shekillik? Xudoga shukur, — debman.

Ajab bo‘ldi, o‘zimga o‘zim qildim. Huriya xonim biram shanqib berdiki, buni so‘z bilan aytib berolmayman. Voy sho‘rim, nimalar demadi-ya! Joniga qasd qilishga qilib qo‘yib, keyin hol so‘raganmishman. Dunyoda bundan ortiq yuzsizlik, hayosizlik, tarbiyasizlik bo‘lmasmish!

Bir burchakka tiqilib, uyalganimdan ko‘zlarimni yumib oldim. Muallimalar Huriya xonimni hech tinchita olishmas edi. Ovozini pardama-parda ko‘tarib borar, shunday so‘zlar aytardiki, markaziy rushdiyada emas, ko‘chada ham bunday so‘zlar og‘izga olinmasdi. Qanday narsa ekanligim yuzimdan ko‘rinib turgan emish. Uning og‘zidagi oshini olish uchun kim biladi, ministrlikda necha kishiga...

Burchakda turibman, ko‘z oldimni qorong‘ilik bosar, vujudim muzlab borar, tishlarim takirlardi. Eng dahshatlisi shu ediki, boshqa muallimalar ham uning gapini ma’qullashayotganday bir avzoda edilar.

Birdaniga allakim o‘rtadagi stolga bir musht tushirdi. Stakanlar bilan grafinlar jiringlab ketdi.

Musht tushirgan kishi haligina men bilan birga kulishgan tim qora ko‘zli yosh juvon edi. U hozir qoplonga aylangan edi. Ko‘tarilgan sari jahlga aylanib borgan bir tovush bilan qichqirdi:

— Mudira xonim, bu qanaqa mudiralik? Bu xotinning boshqa bir muallima nomusiga til tegizishiga nima uchun yo'l qo'yasiz? Biz axir qayerdamiz? Agar yana bir og'iz so'z aytishiga yo'l qo'ysangiz, uni emas, sizni sudga tortaman. Bu xotin o'zining qayerdaligini esidan chiqarib qo'yyapti!

Qora ko'z muallima bu gal ham yer tepinib, narigi xo'jonimlarga hujum qila ketdi.

— Ofarin, sizlarga, dugonalar! Juda xursand qildinglar! Maktab ichida o'z kasbdoshimizning haqorat qilinishiga shunday xotirjam qarab tursanglar-a!..

Oraga bir zumda jimlik cho'kdi. Huriya xonim yolg'iz qolayotganini bilib yana yig'lashga, jazava boshlashga tutindi. Yaxshiyamki, birdan darsga qo'ng'iroq chalinib qoldi. Muallimalar daftarlarini, kitoblarini, tikish-bichish savatlarini ko'tarib tarqala boshladilar.

Mudira xonim:

— Sizni kabinetimda kutaman, qizim, — dedi-yu, u ham chiqib ketdi.

Birozdan so'ng boya meni himoya qilgan yosh juvon ikkalamiz qoldik.

Unga minnatdorchilik bildirish niyatida:

— Qarang, meni deb siz ham ancha ovora bo'ldingiz, — dedim.

U "ahamiyati yo'q" demoqchi bo'lganday yelkalarini uchirib kuldi.

— Jo'rttaga shunday qildim. Bundaylarning ana shunaqa ta'zirini berib qo'ymasa bo'lmaydi. Odamning boshiga chiqib olishadi. Undan keyin sho'ringiz quriydi. Darsdan keyin ko'risharmiz, a?

Mudiraning kabinetiga borishga bordim-u, lekin eshikni ochib kirishga yuragim betlamadi. Yana shu haqda gap ochilishini o'ylab ko'nglim behuzur bo'ldi. Oyoq-qo'lim bo'shashdi, portfelim og'irlashdi, hech kimga ko'rinmay maktabdan chiqib musofirxonaga qaytdim.

* * *

Hoji xalfa meni ko'rar-ko'rmas qo'llarini silkib yozdi, kuyunib gapira ketdi.

— Voy xo'jonim, sen bechoraning boshingga nimalar solishmabdi-ya!

Tavba, butun voqeadan xabardor ekan. Darrov qayerdan ham bilib olganiga hayronman.

— Hazir bo'l, qizim, ko'zingni katta och endi. Istanbulga yozamiz, deb seni yana laqillatib yurishmasin. Maorif ministrligida tanishing bo'lsa darrov xat yozaylik, — dedi.

Meni ministrga tavsiya qilgan keksa shoirdan bo'lak tanishim yo'qligini aytdim. Hoji xalfa uning otini eshitib, yosh boladay suyunib ketdi.

— Voy, u mening valiulne'matim-ku![1] — deb yubordi. — U bir vaqtlar bu yerda idodiya[2] mudiri edi. Farishtaning o'zi u, bolam! Yoz, qizim, darrov yoz! Menga hurmating bo'lsa, mendan ham duo ayt. "Qulingiz Hoji xalfa muborak qo'lingizni ko'zlariga surtadi", degin.

* * *

Bechora Hoji xalfa oqsoq oyog'ini sudrab tez-tez tepaga chiqar, "prokurorbey qo'rqmasin, maorif bo'limining mudirini qattiq sishtirsin, haqqi bor", deyar, yo bo'lmasa: "Baladiya injeneri ertaga Istanbulga ketayotipti. Maorif ministrligiga uchrayman deb va'da qildi", degan gaplarini topib kelardi.

Bu qanday taajjub o'lka! Boshimga tushgan savdoni bir soat ichida hamma bilib olipti. Musofirxona qahvaxonasida, hammaning og'zida shu gap!

— Hoji xalfa, bu qanday gap, bu yerda hamma bir-birini bilar ekan! — dedim.

Chol ensasini qashib turib:

— E, bu yer kichkina hovuchday joy qizim, — dedi. — Bu yer qayerda-yu, toshidan, tuprog'idan o'rgilay Istanbul qayerda! Bunday gap u yerda bo'lsami, hech kim bilmaydi, yopig'liq qozon yopig'ligicha ketaveradi. Bu yerning g'iybati ko'p. Sen buni bilib qo'yishing kerak. Mendan senga bir nasihat: aqlli-hushli bo'l,

[1] **Valiul-ne'mat** — ne'matini beruvchi *(arabcha)*.

[2] **Idodiya** — Otaturk islohotigacha Turkiyada mavjud bo'lgan yuqori sinfli maktab.

odobli bo‘l. Do‘konlarda, bozorlarda yuzingni ochib yurma. Hada! (Voy Xudo, bu “ha-da” so‘zini shunaqa ham g‘alati qilib aytardiki!) Xudo nasib buyursa, sening ham omading kelar. Bu yerda bir muallima bor edi. Orifa xo‘jonim. Sud raisi o‘shanga uylandi. Mana endi yegani oldida, yemagani ortida. Senga ham Xudo shunday baxt bersin. Nima, sen uni chiroyli xotindir deysanmi? Chiroy yo‘l bo‘lsin! Faqat iffatli, og‘ir-vazmin xotin edi. Hozir dunyoda odam uchun nomusdan qimmatli narsa yo‘q!

Hoji xalfaning menga ishonchi, husni tavajjuhi kun sayin ortib bordi. Har kuni uyidan mayda-chuyda narsalar: choynak o‘rab qo‘yiladigan to‘r yopiq, kashtali sochiq, yog‘ochdan qilingan suratli yelpig‘ich va shularga o‘xshagan buyumlar keltirib, uyimni bezar edi.

Gohi mahallar gaplashib o‘tirganimizda, pastdan xirqi tovush eshitiladi:

— Hoji xalfa, yana qaysi jahannamga gumdon bo‘lding?

Bu Hoji xalfaning xo‘jayini, musofirxona egasi edi. Shunday paytlarda bu qari chol xuddi ashula aytayotganday past, muloyim, maqomli tovush bilan:

— Ha, ovozing o‘chkur, ha! Hoji xalfaning boshiga bitgan balo bo‘lding sen, ha! — deydi, keyin ovozini ko‘tarib javob qiladi: — Hozir, hozir!.. Ozroq yumush bor edi.

* * *

Musofirxonada Hoji xalfadan bo‘lak yana bitta do‘stim ham bor edi. U o‘ttiz besh-qirq yoshlarga yetib qolgan bir mushtipar xotin. Monastir degan joydan kelgan.

U bilan qanday do‘stlashib qolganimizni hozir aytib beraman. Musofirxonaga kelgan kunim kechqurun nomerimda narsalarimni joylashtirayotgan edim. Birdan eshik sekin g‘itilladi. Qayrilib qaradim: eshikdan sariq chit ko‘ylakli, yashil ro‘molli bir xotin kirib kelyapti. U ichkariga kirib so‘rashdi:

— Yaxshimisiz? Xush kelibsiz, xonim qizim.

Upa-elik chaplab tashlangan ozg‘in yuzi shuvog‘i ko‘chgan yerlariga ohak surtib qo‘yilgan vayrona devorni eslatadi; surmali qoshlari, tishqoli surtilgan qora tishlari basharasini murdanikiga o‘xshatadi.

Men xiyol sarosimalanib:

— Xush kelibsiz, afandim, — dedim.

— Volidalari qayerda?

— Qanaqa volida, xonim afandi?

— Muallima... Siz muallimaning qizi emasmisiz?

Men o‘zimni tutolmay kulib yubordim.

— Men muallimaning qizi emas, o‘ziman, afandim!

U yerga cho‘kkalamoqchi bo‘layotgandek, qo‘llarini tizzalariga urdi.

— Voy! Muallima hali sizmisiz? Umrim bino bo‘lib sizdaqa mushtumday muallimani hech ko‘rmagan edim. Men sizni yoshi anchaga borib qolgan og‘ir-vazmin muallimadirsiz, deb o‘ylabman.

— Hozir shunaqasi ham uchrab qoladi, afandim, — dedim.

— Ha, uchraydi... Bu dunyoda nimalar bo‘lmaydi! Biz ham shu yerda, ro‘parangizdagi nomerda turamiz. Bolalarni uxlatib, siz bilan so‘rashib chiqay deb kiruvdim... Xudo kam qilmasin, kunduzlari bolalarning g‘ovg‘asidan qo‘lim bo‘shamaydi. Lekin kech kirib, bolalar uxladi deguncha, yuragim biram siqiladiki, asti so‘ramang. Yolg‘izlik faqat Xudoning o‘zigagina yarashadi, shunday emasmi, singiljon? O‘ylaysan-o‘ylaysan, o‘yingning tagiga yetolmay chekasan, yana chekasan. Kechalari ana shunday tong ottiraman. Xudo yetkazdi sizni, aylanay singlim. Mundog‘ o‘tirib hasratlashsak, ko‘nglimiz yengil tortar.

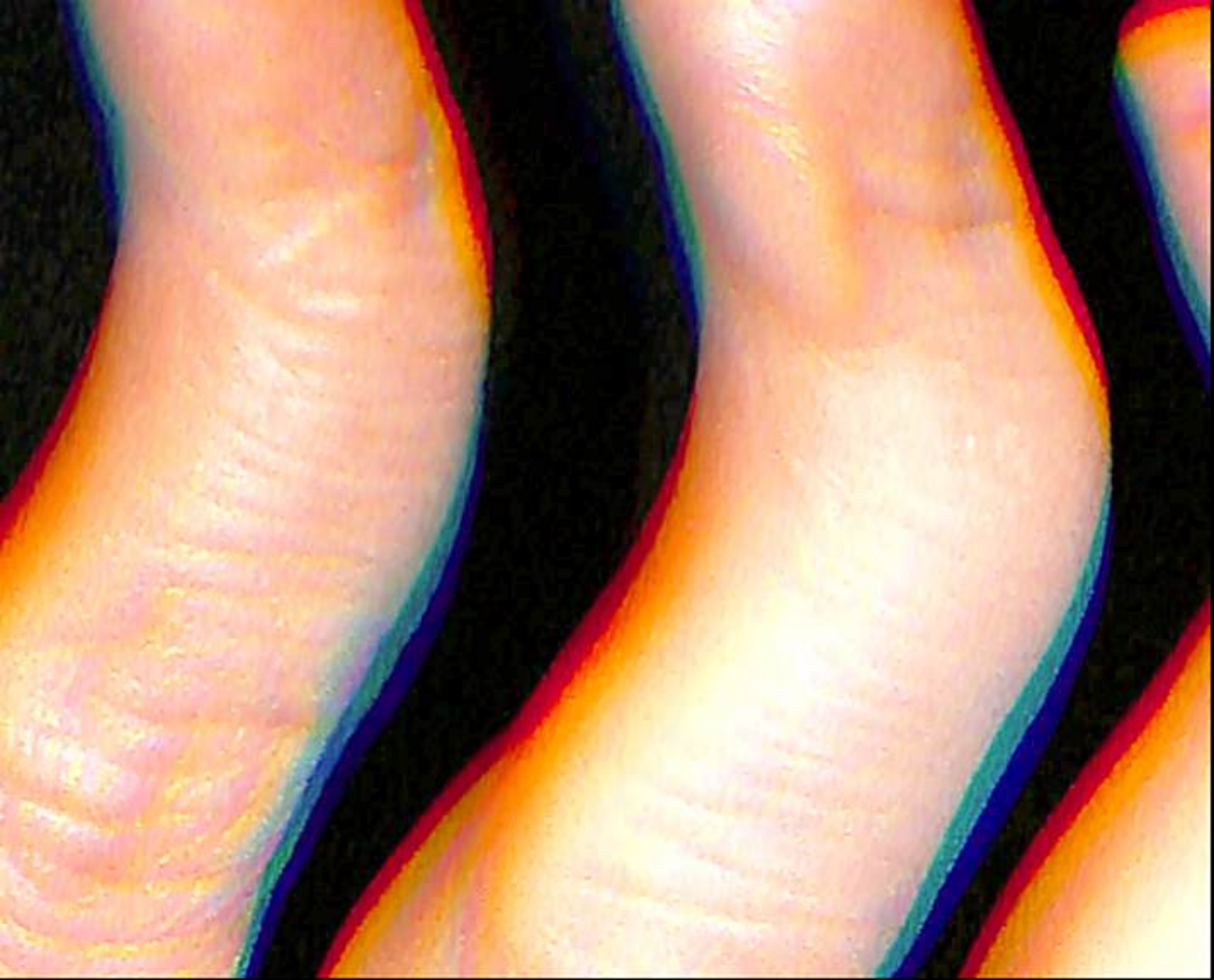
U bechora avval meni “xonim qizim” deb gap boshladi-yu, keyin, mening muallimaligimni bilgandan so‘ng bu so‘zini o‘zgartirib, “singlim” deya boshladi.

Men unga stulni ko‘rsatib:

— Marhamat, o‘tiring, — dedim, o‘zim esam karavotning chetiga o‘tirib, oyoqlarimni o‘ynata boshladim. Monastirdan kelgan xotin:

— Men stulda o‘tirolmayman, singlim, — dedi.

Keyin g‘alati bir alfozda yerga, oyoqlarimning tagginasiga o‘tirib, tizzalarini cho‘nqaytirdi-da, ko‘ylagining cho‘ntagidan

odobli bo‘l. Do‘konlarda, bozorlarda yuzingni ochib yurma. Ha-da! (Voy Xudo, bu “ha-da” so‘zini shunaqa ham g‘alati qilib aytardiki!) Xudo nasib buyursa, sening ham omading kelar. Bu yerda bir muallima bor edi. Orifa xo‘jonim. Sud raisi o‘shanga uylandi. Mana endi yegani oldida, yemagani ortida. Senga ham Xudo shunday baxt bersin. Nima, sen uni chiroyli xotindir deysanmi? Chiroy yo‘l bo‘lsin! Faqat iffatli, og‘ir-vazmin xotin edi. Hozir dunyoda odam uchun nomusdan qimmatli narsa yo‘q!

Hoji xalfaning menga ishonchi, husni tavajjuhi kun sayin ortib bordi. Har kuni uyidan mayda-chuyda narsalar: choynak o‘rab qo‘yiladigan to‘r yopiq, kashtali sochiq, yog‘ochdan qilingan suratli yelpig‘ich va shularga o‘xshagan buyumlar keltirib, uyimni bezar edi.

Gohi mahallar gaplashib o‘tirganimizda, pastdan xirqi tovush eshitiladi:

— Hoji xalfa, yana qaysi jahannamga gumdon bo‘lding?

Bu Hoji xalfaning xo‘jayini, musofirxona egasi edi. Shunday paytlarda bu qari chol xuddi ashula aytayotganday past, muloyim, maqomli tovush bilan:

— Ha, ovozing o‘chkur, ha! Hoji xalfaning boshiga bitgan balo bo‘lding sen, ha! — deydi, keyin ovozini ko‘tarib javob qiladi: — Hozir, hozir!.. Ozroq yumush bor edi.

* * *

Musofirxonada Hoji xalfadan bo‘lak yana bitta do‘stim ham bor edi. U o‘ttiz besh-qirq yoshlarga yetib qolgan bir mushtipar xotin. Monastir degan joydan kelgan.

U bilan qanday do‘stlashib qolganimizni hozir aytib beraman. Musofirxonaga kelgan kunim kechqurun nomerimda narsalarimni joylashtirayotgan edim. Birdan eshik sekin g‘itilladi. Qayrilib qaradim: eshikdan sariq chit ko‘ylakli, yashil ro‘molli bir xotin kirib kelyapti. U ichkariga kirib so‘rashdi:

— Yaxshimisiz? Xush kelibsiz, xonim qizim.

Upa-elik chaplab tashlangan ozg‘in yuzi shuvog‘i ko‘chgan yerlariga ohak surtib qo‘yilgan vayrona devorni eslatadi; surmali qoshlari, tishqoli surtilgan qora tishlari basharasini murdanikiga o‘xshatadi.

Men xiyol sarosimalanib:

— Xush kelibsiz, afandim, — dedim.

— Volidalari qayerda?

— Qanaqa volida, xonim afandi?

— Muallima... Siz muallimaning qizi emasmisiz?

Men o‘zimni tutolmay kulib yubordim.

— Men muallimaning qizi emas, o‘ziman, afandim!

U yerga cho‘kkalamoqchi bo‘layotgandek, qo‘llarini tizzalariga urdi.

— Voy! Muallima hali sizmisiz? Umrim bino bo‘lib sizdaqa mushtumday muallimani hech ko‘rmagan edim. Men sizni yoshi anchaga borib qolgan og‘ir-vazmin muallimadirsiz, deb o‘ylabman.

— Hozir shunaqasi ham uchrab qoladi, afandim, — dedim.

— Ha, uchraydi... Bu dunyoda nimalar bo‘lmaydi! Biz ham shu yerda, ro‘parangizdagi nomerda turamiz. Bolalarni uxlatib, siz bilan so‘rashib chiqay deb kiruvdim... Xudo kam qilmasin, kunduzlari bolalarning g‘ovg‘asidan qo‘lim bo‘shamaydi. Lekin kech kirib, bolalar uxladi deguncha, yuragim biram siqiladiki, asti so‘ramang. Yolg‘izlik faqat Xudoning o‘zigagina yarashadi, shunday emasmi, singiljon? O‘ylaysan-o‘ylaysan, o‘yingning tagiga yetolmay chekasan, yana chekasan. Kechalari ana shunday tong ottiraman. Xudo yetkazdi sizni, aylanay singlim. Mundog‘ o‘tirib hasratlashsak, ko‘nglimiz yengil tortar.

U bechora avval meni “xonim qizim” deb gap boshladi-yu, keyin, mening muallimaligimni bilgandan so‘ng bu so‘zini o‘zgartirib, “singlim” deya boshladi.

Men unga stulni ko‘rsatib:

— Marhamat, o‘tiring, — dedim, o‘zim esam karavotning chetiga o‘tirib, oyoqlarimni o‘ynata boshladim. Monastirdan kelgan xotin:

— Men stulda o‘tirolmayman, singlim, — dedi.

Keyin g‘alati bir alfozda yerga, oyoqlarimning tagginasiga o‘tirib, tizzalarini cho‘nqaytirdi-da, ko‘ylagining cho‘ntagidan

tunuka tamakidonini olib, ikkita yo‘g‘on-yo‘g‘on sigarka o‘radi. Shulardan bittasini menga in’om qildi.

— Rahmat, men chekmayman, afandim, — dedim.

— Men ham burun chekmasdim, — dedi u xotin. — Lekin g‘am-u hasrat qo‘ymadi.

Qo‘shnim haqiqatan ham baxtsiz edi. So‘zlariga qaraganda, Monastirda tuppa-tuzuk odamning qizi ekan. Bog‘lari, uzumzorlari, ho‘kiz-sigirlari bor ekan. Otasining hovlisida hamisha to‘rt-beshta kambag‘al kun ko‘rib kelarkan. Monastirning obro‘li beylaridan ko‘pginasi unga og‘iz solishgan bo‘lsa ham, bu johillik qilibmi: “Yo‘q, qilich taqqan ofitserdan boshqasini xohlamayman”, deb turib olibdi. Koshkiydi o‘shanda onasi rosa kaltaklab, beylardan birontasiga berib yuborgan bo‘lsa emish. Lekin u bechora xotin ham boshiga qanday savdolar tushishini qayerdan bilibdi! Kelib-kelib bitta-yu bitta qizini belidagi qilichidan bo‘lak mol-u mulki yo‘q bir leytenantga beribdi. Hurriyatgacha[1] bir nav turishibdi. Keyin 31 martda eri harakatdagi qo‘shin bilan Istanbulga ketibdi. Shu ketgancha hech daragi bo‘lmabdi. Na biron marta kelibdi va na ikki enlik xat yozib yuboribdi. Oxiri, kunlarning birida, Istanbuldan kelgan bir dugonasidan erining B... da ekanligini va o‘sha yerda boshqa bir xotinga uylanganini eshitibdi. Nachora, shunday ham bo‘ladi: shariatimiz to‘rttagacha xotin olishga ruxsat beradi! Boyoqish qo‘shnim bir oz yig‘lab-siqtagandan so‘ng uch bolasini olib, shu yerga yetib kelibdi. Kelishga kelibdi-ku, lekin eriga manzur bo‘lmabdi. Bir mahallar yalina-yolvora zo‘rg‘a olgan katta xotininigina emas, hatto jigarpora bolalarini ham ko‘rgisi kelmay, ularni tez Monastirga qaytaring, deb qistayotgan emish. “Shuncha yillik erimsiz, menga jabr qilmang!” deb oyoqlariga o‘zini tashlasa ham, itday suykanib yalinsa ham zolim eri olib qolishga ko‘nmayotgan emish.

Bu uzun hikoyani eshitib, chidab turolmadim:

[1] Bu yerda yosh turklarning 1908-yilgi inqilobi nazarda tutilayotgan bo‘lsa kerak. Shu inqilobda Turkiya konstitutsiyali monarxiya deb e’lon qilingan va 1876-yildagi konstitutsiya qaytadan tiklangan edi.

— Voy aylanay, xonim, sizni yomon ko‘rgan odam oldida nega o‘zingizni shuncha xor qilasiz? U sizni ursa, siz ham uring, alamdan chiqasiz, — dedim.

Monastirlik xotin mening johilligimga achinayotganday kulimsirab turib:

— Aylanay singlim, axir u ko‘z ochib ko‘rganim-a! Shuncha yil bir yostiqqa bosh qo‘yib keldik. Erdan ayrilish osonmi, aylanay! — dedi-da, titroq tovush bilan bir bayt o‘qidi: “Onadan kechilar, yordan kechilmas”.

Mening jahlim chiqib ketdi.

— Seni aldagan erkakni qanday qilib sevib bo‘ladi! Men bunga hech tushuna olmayman, — dedim.

U qora tishlarini ko‘rsatib achchiqqina kuldi.

— Hali juda ham yoshsiz, singlim. Ishq o‘tida yonmagansiz-da, bilmaysiz. Xudo boshingizga solmasin, — dedi.

— Men bir qizni bilaman: to‘yiga ikki kun qolganda, unashib qo‘yilgan kishisi boshqa bir xotin bilan yurib aldaganini bilib qolgan-u, unashilganda taqqan uzugini o‘sha hayosizning yuziga otib urib, begona yurtlarga boshini olib ketib qolgan.

— Keyin pushaymon bo‘lgandir u qiz, singlim, bechora? So‘g‘inib-sarg‘ayib, yuraklari qon bo‘lgandir. Urushda o‘q yeganlarni hech eshitmaganmisiz, singlim? Ba’zilari o‘q yeganlarini bilmay qolishadi, yana uch-to‘rt qadam ilgari ham bosishadi. Yara yangiligida og‘rimaydi, singiljon. Biroz sovisin, innaykeyin ko‘rasan. Boyoqish qiz xo‘p kuyib-yonadi, qiynaladi.

Birdaniga karavotdan sakrab tushdim, jinnilarday uyda u yoq-bu yoq yura boshladim. Yomg‘ir derazalarni qamchilar, ko‘chadan itning xirillab hurgani eshitilardi.

Monastirdan kelgan xotin ichidan xo‘rsinib olib, so‘zini davom qildi:

— G‘urbat eldaman. Qanotlarim siniq. Qo‘limda kuch-quvvat, tanimda mador yo‘q. Monastirda bo‘lganimda hash-pash deguncha erimni bu manjalaqining qo‘lidan tortib olardim-a!

Hayronlikdan ko‘zlarimni katta ochib:

— Qanday qilardingiz? — dedim.

— Kundoshim bu yerda erimni sehrlab, boshini bog'lab qo'ygan. Bechoraning tilini, og'zini bog'lab qo'ygan. Lekin Monastir jodugarlari bu yernikidan kuchli, amali zo'r. Ko'p emas, uch majidiya[1] bersam bas, erimni o'sha alvastining qo'lidan qutqazib, o'zimga qaytarib berishardi.

Ana shundan keyin qo'shnim rumelilik[2] jodugarlar to'g'risida uzundan-uzoq izohlar bera boshladi:

— Bizda Orif Xo'ja degan bir alban bor. Shu kishi duo o'qib, to'ng'izning qulog'ini durbinga aylantirib yuborgan. Har qanday xotin ana shu durbinni ko'ziga tutib eriga bir qarasa bo'ldi: eri har qancha buzuq bo'lsa ham darrov tuzuk bo'lib qoladi. Nimaga desang, boshqa xotinlar unga to'ng'izday ko'rinib qolar ekan. Innaykeyin, Orif Xo'ja gohi mahallar sovundan jindek kesib olar ekan-u, igna sanchib, duo o'qigandan so'ng yerga ko'mib qo'yar ekan. Sovun tuproqda erigan sayin odamning dushmani ham turgan yerida erib, ignaday ingichka bo'lib qolar ekan.

Boyoqish xotin jodugarlar haqida shu xil hikoyalar qilib o'tirib, tunuka tamakidonini qo'ldan tushirmas, ustma-ust sigarkalar o'rab chekar edi.

Naqadar bema'ni, ayanch so'zlar! Ayniqsa, sovigandan so'ng og'riy boshlaydigan yara haqidagi gaplari! Ajabo, shunday bo'lishi mumkinmi? Men u zolimni hech sog'inib, sarg'ayyapmanmi? Uni hech o'ylayapmanmi?

Monastirlik qo'shnim yuziga chaplab tashlangan bo'yoqlari, satil soplariga o'xshagan qoshlari, cho'kik ko'zlari atrofida qo'r-qinchli bir halqa tashkil etgan surmalari oldin menda jirkanch hissi uyg'otgan edi. Lekin bular erini qaytarib keltirish uchun qilingan hiyla, vosita ekanini sezganimdan keyin yuragim achishib ketdi. Bechora xotin hamon:

— Erginamning ko'ziga issiq ko'rinish uchun, hatto bolalarim rizqini kesib elik, xina, surma sotib olsam, kelinchakday yasanib-tusansam ham bo'lmayapti. Hali aytdim-u, jodu qilib qo'yish-gan, — derdi.

[1] **Majidiya** — yigirma qurushli tanga.

[2] **Rumeli** — Usmonli Turkiyaning Yevropa qismi.

O'sha kundan beri eshigim g'itillab ochildi deguncha, kirib kelayotgan qo'shnim ekanini qayrilib qaramasdanoq bilib turaman. Kiradi-yu:

— Bo'shmisan, singiljon? Picha o'tiray, maylimi? — deydi.

Yolg'izlik shunchalar jonimga tegdiki, uning ovozini eshitsam, suyunib ketadigan bo'lib qoldim. Qalamimni uloqtiraman-da, toliqqan barmoqlarimni bir necha bor ochib-yumaman, keyin qo'shnimning menga allaqachon yod bo'lib qolgan badbaxt ishqi hikoyasini zavq bilan eshitishga tayyorlanaman.

* * *

Derazamdan baland qir ko'rinib turadi; dastlabki kunlar uning manzarasi bahrimni ochar edi. Endi bu ham me'damga tega boshladi. Agar odam bu tumanli yonbag'irlar shabadasida sochlarini to'zg'itib yurmasa, etaklarini shamol uchirmasa, tik qoyalarda uloqday sakrab yayramasa, uning nima keragi bor?

Oh, uydan boshimni olib chiqib ketib, dalalarda soatlarcha kezgan, bog' tevaragidan panjaraga kaltak urib, daraxt shoxlariga tosh otib qushlarni cho'chitgan kunlarim qani, qayerda? Holbuki, Anatoliyaga kelishimdan maqsad ham shu edi!

Qizaloqligimdan beri rasm chizishni juda yaxshi ko'raman. Maktabda hamisha to'la baho olib kelgan darsim shu edi. Chor-bog'da top-toza uy devorlariga, maktabdagi haykallarning marmar supalariga oddiy yo rangli qalamlar bilan chizgan rasmlarim uchun qanchalar ozor ko'rgan, jazolar tortgan edim. Istanbuldan jo'nayotganimda chamadonimga birtalay rasm qog'ozi bilan rangli qalamlar solib olgan edim.

Musofirxonadagi yolg'izlik kunlarimda yozuv-chizuvdan siqilsam rasm solardim, bu mening uchun yaxshigina tasalli bo'lardi. Hatto Hoji xalfaning bitta qora qalam, yana bitta suv bo'yoqli ikkita rasmini solishga harakat qilib ko'rdim.

Bu suratlarning qanchalik o'xshaganini bilmayman. Lekin u o'zini burnining qo'yilishidan, ko'zlarining tuzilishidan bo'lmaganda ham, har holda taqir boshidan, shopday mo'ylovlaridan va oq fartug'idan tanib, ustaligimga qoyil qoldi.

Boyoqish erinmasdan bozor aylanib, suratiga rom qildirish uchun qiziga arzon atlas, baxmal, ipak, rangli munchoqlar sotib olib berardi.

Axiyri, qattiq zerikayotganimni ko‘rib, Hoji xalfa meni uyiga taklif qiladigan bo‘ldi. U xotinining epchilligi, ro‘zg‘orini tejam bilan tutganligi sababli qutiday chiroyli uy solib, bo‘sh vaqtlarida bolalarining yordami bilan ko‘k bo‘yoqqa bo‘yatib olibdi.

Uyi bir jarlik yoqasida edi. Jar shu qadar chuqurki, hovlining chirmov qoplab yotgan yog‘och panjarasiga qo‘lingizni qo‘yib pastga qarasangiz, boshingiz aylanib ketadi. Men ana shu bog‘da Hoji xalfaning oilasi bilan qanchalik baxtli soatlar kechirdim!

Nevrik xonim samatiyalik[1] ekan. Eri singari, u ham sodda, mehribon, oqko‘ngil xotin ekan. Meni ko‘rishi bilan: “Istanbul hidini olib kelding, kichkina xonim!” deb o‘zini bo‘ynimga otdi.

Istanbul tilga olinganda hamisha ko‘zlariga yosh chiqar, zabardast ko‘ksi hasrat ohidan temirchi bosqoniday shishib tushar edi.

Hoji xalfaning o‘n ikkiga kirgan Mirat nomli bir o‘g‘li bilan Hoyg‘onush degan o‘n to‘rt yoshli bir qizi bor edi. Hoyg‘onush, hamma yog‘iga suv chechagi toshib ketganga o‘xshash porsilloqlar bilan to‘liq betlari lavlagi singari qip-qizil, qoshlari qalin, uyatchan, beso‘naqaygina qiz.

Mirat esa bo‘liq, etdor opasining teskarisi, u baliq qoqisiday quruq, rangsiz, kichkina bola.

Hoji xalfa savodsiz, avom odam bo‘lsa ham, ilmning qadr-u qiymatiga yetar, uni hurmat qilardi. Inson hamma narsani bilishi kerak, sirasini aytganda, kissavurlik ham bir kun emas, bir kun asqatib qoladi, deydi. Mirat ikki yil armani maktabida o‘qibdi, mana endi ikki yildan beri usmonli maktabida o‘qiyotgan emish. Hoji xalfaning programmasiga binoan, bu bola har ikki yilda maktabini o‘zgartirib turishi, natijada, yigirma yoshida fransuz, nemis, ingliz va italyan tillarini mukkammal bilgan odam bo‘lib yetilishi kerak emish. Albatta, bu nimjon bola ungacha shuncha ilmlar yuki ostida ezilib o‘lib ketmasa!

[1] **Samatiya** — Istanbul tumani.

Hoji xalfa bir kun o‘g‘li to‘g‘risida gapirib turib mendan:

— O‘g‘limning oti Mirat ekanligiga diqqat qildingmi? — deb so‘radi. — Juda dono ism. Buni topguncha rosa bir hafta kallamni kavlashtirdim. Ikki tilga ham to‘g‘ri kela beradi: armanchasiga Mirat, turkchasiga Murod.

Keyin nihoyatda dono bir gap aytmoqchi ekanligini ishorat qilib bir ko‘zini qisdi-da, qo‘shib qo‘ydi:

— Mirat yaramas bir ish qilib, jahlimni chiqarguday bo‘lsa, men unga sen Mirat ham emassan, Murod ham, bor-yo‘g‘i meretsan[1], deyman.

Bir kuni ularnikida edim. Nima ham bo‘ldi-yu, qora armaning jahli chiqib ketdi. Juda ham kulgili bo‘ldi-da! Bolaning gunohi onasi pishirgan ovqatni yoqtirmagani bo‘ldi.

— Mana bu muttahamga qarang! Mushtumdek bo‘yi bor, turli-tuman fe’l-xo‘yi bor. Tilanchiga bodring berishsa yoqmabdi: qiyshiq ekan, deb ko‘chaga otib yuboribdi. Eshak kompotning nimaligini qayerdan bilsin? Nasihatlarimni qulog‘ingga quyib ol. Yo‘qsa, o‘git-nasihatlarga bo‘ysunmaganlarning boshida tayoq sinadi. Sen o‘zing kimsanki, Xudoning non-nasibasini yoqtirmaysan!

Sen seni bil, sen seni,
Sen seni bil, sen seni.
Sen seni bilmas esang,
Majaqlashar ensangni!

Hoyg‘onushga kelsak, qiz bo‘lishiga qaramay, uning o‘qishiga ham Miratnikidan kam ahamiyat berilmasdi.

Hoyg‘onush armani-katolik maktabida o‘qirdi. Hoji xalfa bir kuni qo‘shnilaridan hilvirab qolgan bir shol-u qora shalvar kiygan bir xotin oldida qizini sinab ko‘rishimni iltimos qildi.

Dunyoda bundan ham kulgiliroq narsa bo‘lmas. Hoji xalfa qizchasining kitoblarini, daftarlarini zo‘rlik bilan tizzasiga qo‘yib:

— Qani, ko‘raylik-chi, Hoyg‘onush, xo‘jonim oldida yuzimni qora qilsang, yedirgan nonim, ichirgan namagimni burningdan chiqarib olaman, — dedi.

[1] **Meret** — lapashang, anqov *(turkcha)*.

Qizdan bir-ikki ko'paytirish va bo'lish masalalaridan so'rab bo'lgach, "Payg'ambarlar tarixi" deb atalgan bir rasmli kitobni ochdim. Ko'zim Iso va cho'qintirishga doir parchaga tushdi. Bechora qiz cho'qintirish to'g'risida gapirib turib, ancha bema'ni narsalar so'zladi. Maktabda qulog'imga yaxshigina quyilib qolgani uchun qizning xatosini tuzatib, cho'qintirishga doir ba'zi sodda ma'lumotlar berdim.

Hoji xalfa so'zlarimni eshitib ko'zlari olaydi, boshida sochi bo'lmagani uchun qoshlarining tuki dikkaydi. Xristian dini haqidagi bilimim unga mo'jizaday tuyuldi. "Bu qanday ish-a! Bir musulmon qizi mening dinimni poplarimizdan ham yaxshiroq bilsa-ya! Men seni shunchaki bir muallima deb yurgan ekanman, sen esang aslida mo''tabar olima ekansan!" deb tahsinlar o'qidi.

Hoji xalfa, o'rnidan qimirlashi solning limandan jilishidan ham qiyinroq bo'lgan semiz xotinining o'mganidan ushlab men tomonga tortdi. "Shu qizaloqni mening nomimdan peshonasining qoq o'rtasidan o'p, tushundingmi?" deb ustimga itardi.

Bechora Hoji xalfa o'zini erkak deb hisoblagani uchun xotiniga o'ptirgan edi.

Qari musofirxona xodimi o'sha kundan boshlab ro'para kelgan har bir kishiga meni, mening chuqur ilmimni maqtaydigan bo'ldi. Shunday bo'ldiki, musofirxonaga kirib chiqqan vaqtlarimda qahvaxonada bekor o'tirgan kishilar meni ko'rish uchun basharalarini deraza oynalariga yopishtirib qarardilar.

Men "Hoji xalfa, Xudo haqqi, bunday qilmang, bunday narsalarning nima keragi bor?" deb qizishib gapirganimda, u hatto isyon ko'tarar, "jo'rttaga qilyapman, shu gaplarim kattalarning qulog'iga yetsa, senga qilgan muomalalaridan uyalishsin deyman-da", deyardi.

Hoji xalfaning oilasi bilan tanishganim menga boshqa bir masalada ham foydali bo'ldi. Samatiyalik xonim juda shirin murabbolar pishirar, mevalarni shakarlashni yaxshi bilardi. Bu narsa mening "Payg'ambarlar tarixi" haqidagi bilimimdan har holda anchagina foydali ilm edi.

Nevrik xonimdan murabbo pishirishning oson, qulay yo'llarini o'rganib, Gulmisol xalfaning ovqat pishirish usullarini yozib

qo'ygan daftarimga bularni ham yaxshilab ko'chirdim. Bundan so'ngra shirinlik gadosi Choliqushining g'amini biz yemasak, kim yeydi?

Xudo xohlab ishlarim yurishib ketsa, mening ham tepamda boshpanam bo'lsa, o'z-o'zimga murabbolar uchun maxsus bufet sotib olaman. Hoji xalfaning uyidagi singari, raflarini jimjimador qog'ozlar bilan bezayman, bu raflarga yoqut, qahrabo, sadaf kabi porlab turadigan rang-barang qadahlar teraman. Shunisi yaxshiki, bularni yegim kelganda birovdan ruxsat so'rab yoki qo'li egrilik qilib o'tirmayman! Xudo xohlasa, qancha yesam ham, hech kasal bo'lmayman.

Ha, qizil, sariq, oq murabbo idishlari terilib turadi. Bular orasida faqat yashil rangdagisi bo'lmaydi!

Endi hech mahal esimga kelmaydigan Komronning men nafrat bilan qaraydigan ko'zlari yashil rangni menga xunuk ko'rsatib qo'ydi.

Mana endi u ko'zlarni yaxshi xotirlayman. Komron, ilgarilari ham, hozirda sendan nafratlanib yurgan kezlarimdagi singari, ko'zlaringni yoqtirmas edim. Bu nafrat boshlanganda men hali o'n ikki yoshga kirmagan edim. O'zing ham, albatta, unutmagan bo'lsang kerak. Har dam hovuchlarimga tuproq to'ldirib yuzingga sochardim. Ajabo, bu faqat bolalik sho'xligidanmi? Yo'q, quyosh nurlari aks urib turgan yo'sinli dengiz kabi ichlarida hiyla uchqunlari chaqnagan ko'zlaringga azob berish uchun sochar edim.

* * *

Yana gapimdan adashdim. Holbuki, maqsadim faqat bugungi voqealarnigina yozib qo'yishdan iborat edi. Qayerda to'xtab edim? Ha, Hoji xalfa bir necha kundan buyon endi mo'ralagan quyosh tufayli bolalarcha zavqlanganimni ko'rdi-yu, biron yerdan yaxshi xabar eshitibdi, deb o'ylab, mendan surishtira boshladi. Menga tegishli biron xabarning undan avval qulog'imga yetishi mumkinmi axir? Qayerda och qolishimni ham, qachon uyqum kelishini ham bu g'alati musofirxona xizmatkoridan so'rab yurmasam, deb o'ylayman!

Hoji xalfa:

— Ko‘p noz qilaverma, ayt. Bunday piqirlab kulishingning boisi yo‘q emas. Xudo biladi, biron xushxabar eshitgan ko‘rinasan, — dedi.

Undan ham qulog‘i dingroq ko‘rinish negadir ko‘nglimni ko‘tarar, yarim hazil, yarim jiddiy bir alfozda ma’noli qilib kular, ko‘zlarimni qisar edim.

— Kim bilsin, balki aytib bo‘lmaydigan biron sirdir, — dedim.

Quyosh shu qadar chiroyli ediki, uning g‘oyib bo‘lishidan qo‘rqib, musofirxonaning narirog‘idagi ko‘prikka chiqdim. Ro‘paramdagi tik tepalikka qarab yurdim, so‘ngra botqoqlik orqasidagi bir chakalakdan o‘tib, yana bir ko‘prikdan chiqdim. Hali anchagina aylanishim mumkin edi, lekin yo‘lni adashtirib qo‘yishdan ham qo‘rqinchliroq narsaga duch keldim. Savlatli chodram va mahkam to‘silgan yuz pardam bo‘lishiga qaramay, bir necha shubhali erkak orqamdan tushib so‘z ota boshladi.

Hoji xalfaning nasihatlari esimga tushdi-yu, qo‘rqib, darrov orqamga qaytdim.

Maorif bo‘limidagi qizil ko‘ylakli sarkotibning: “Hali ham Istanbuldan hech qanday xat-xabar kelgani yo‘q, hamshira xonim!” deb javob berishiga ishonardim. Lekin ko‘chaga chiqqandan keyin u yerga ham bir uchrab kelish lozim.

Mudirning xizmatchisi meni zinada ko‘rib:

— Yaxshi kelding, xo‘jonim, bey seni yo‘qlayotgan edi. Oz bo‘lmasa seni qidirib musofirxonaga borardim, — dedi.

Bey degani maorif mudiri edi. Qiziq! Mudir yangi qizil movut yopilgan yozuv stoli orqasida doimiy horg‘inligini qondirish uchun ko‘zlarini yumib jim o‘tirar edi. Qo‘llari yonlariga tushgan, yoqalari yechilgan, ko‘zlari yarim yumuq holda o‘yga botboshladi:

— Xonim qizim, Maorif ministrligidan haligicha javob olganimiz yo‘q. Xohishlari qanday bo‘lishini bilmayman. Lekin Huriya xonim tajribali muallima bo‘lgani uchun uni olib qolishsa kerak, deb o‘ylayman. Masala sizning foydangizga hal bo‘lmagan taqdirda mushkul ahvolga tushib qolishingiz turgan gap. Miyamga bir

fikr keldi. Bu yerdan atigi ikki soatlik bir masofada Zaynilar degan qishloq bor. Havosi, suvi yaxshi, tabiati nihoyatda go‘zal, aholisi axloqli, vijdonli, gapning qisqasi, jannatday bir joy. U yerda bitta vaqf maktabi bor edi. Bultur shu maktabni ancha ovora bo‘lib remont qildik, yaxshiladik. Ko‘pgina maktab qurollari sotib oldik. Maktab ichida muallimalar turadigan maxsus uy ham bor. Endi biron yosh muallimaning himmatiga, jonbozligiga muhtojmiz. U yerga sizdek pokiza bir xonimning borishini juda-juda istar edik. Haqiqatan ham yaxshi joy. Xo‘p desangiz, vataningizga juda katta xizmat qilgan bo‘lardingiz. To‘g‘ri, u yerdagi oylik bu yernikidan birmuncha kamroq. Lekin buning evaziga u yerda go‘sht, sut, tuxum va boshqa ovqatlar narxi bu yerdagi bilan solishtirib bo‘lmaydigan darajada arzon. Xohlasangiz, u yerdan ancha-muncha pul ham orttirib olasiz. Albatta, imkon tug‘ildi deguncha, oyligingizni orttiraman, bu yerdagi oylik bilan baravar bo‘lib qoladi. U holda maoshingiz bu yerdagi idodiy maktabining mudirasinikidan ham ortiqroq bo‘ladi.

Bu taklifga nima deb javob berishni bilmay qoldim.

Maorif mudiri so‘zini davom ettirdi:

— Maktabda bitta qari xotin bor. U ham dars beradi, ham maktab ishlarini qiladi. Aslida namozini ham, niyozini ham kanda qilmaydigan bir xotin. Faqat yangicha o‘qitish usullarini bilmaydi, xolos. Xohlasangiz, siz uni ham tarbiya qilasiz. Mabodo, Zaynilar yoqmaydigan bo‘lsa, menga ikki enlik xat yozib yuborsangiz, sizni darhol bu yerga, o‘zingizbop joyga chaqirib olaman. Shoshmay turing, hali u yerni ko‘rgandan keyin markazga tayinlashsa ham “bormayman” deb oyog‘ingizni tirab olasiz.

* * *

Havo yaxshi, manzara yaxshi, yegulik-ichkulik arzon, odamlari soz. Qisqasi, Shveysariya qishloqlaridan biri. Shunday bo‘lgandan keyin odam bolasi Xudodan yana nimalar tilashi mumkin?

Ko‘zimning oldiga quyoshli yo‘llar, salqin bog‘lar, dalalar, o‘rmonlar kelar, yuragim dukillab urardi. Shunday bo‘lsa ham birdaniga “xo‘p” deyishga yuragim botinmasdi. Hech bo‘lmasa, bu narsani Hoji xalfadan so‘ramay hal qilolmas edim.

— Endi ruxsat bersangiz, ikki soatdan keyin kelib, javobini bersam, afandim, — dedim.

Mudirbeyga biroz jon kirgandek bo‘ldi.

— Lekin, qizim, bu ish juda shoshilinch. Boshqa talabgorlar ham bor. Qo‘ldan chiqarsang, keyin aralashmayman.

— Unday bo‘lsa, loaqal bir soatga javob bersangiz, bey afandim, — dedim.

Maorif mudirining yonidan chiqa solib dahlizda raqibam Huriya xonimga ro‘para kelib qolsam bo‘ladimi! B...da bizga ikki raqiba degan nom qo‘yganlarini bir necha kun avval yana o‘sha Hoji xalfadan eshitgan edim. Bu xotindan shunchalik yurak oldirgan edimki, yuzini ko‘rib qo‘rqib ketdim. O‘zimni ko‘rmaslikka solib yonidan tez o‘tib ketmoqchi bo‘ldim. Lekin yo‘limni to‘sdi, sulloh tilanchiday chodramni baridan ushlab menga gapira boshladi.

— Xonim afandi qizim, qaysi kuni sizga nisbatan yomon odobsizlik qildim. Xudo xayringizni bersin, mening gunohimni kechiring. Asab yomon narsa. Yomon xafa bo‘luvdim-da... Oh, qizim, mening boshimga tushgan savdolarni bilsangiz, ahvolimga achinardingiz. Har holda, odobsizlik qilganim uchun kechiring.

Men qo‘rqib:

— Hechqisi yo‘q, afandim, — dedim-da, o‘tib ketmoqchi bo‘ldim.

Lekin u negadir meni qo‘yib yuborishni istamas edi. Avvalo, ahvolidan shikoyat qildi, qo‘lida besh jon bilan ko‘chada qolishini, tilanchilik qilishga majbur bo‘lishini aytdi.

Huriya xonim borgan sari qaynar, ovozini pardama-parda ko‘tarib, jirkanch bir tarzda yolvorardi. Men nima deyishimni, nima qilishimni bilmay shoshib qoldim.

Hammasidan ham yomoni bu ayanch komediyani ko‘rish uchun atrofimizga mahkama xodimlari, kotiblari, qahva va sharbat tashiydigan yugurdak bolalardan iborat kattakon olomon to‘plandi.

Yuzim, qo‘llarim o‘tdek yona boshladi. Uyalganimdan yerga kirib borardim.

Endi men yalina boshladim:

— Iltimos qilaman, xo‘jonim, sekinroq gapiring. Hamma bizga qarab turibdi.

Lekin u yana battar avj qila boshladi. Endi sochlarini yulib, yoqasining tugmalarini uzib yig‘lar, qo‘llarimni, tizzalarimni o‘pgani yopishar edi.

Atrofimizdagi olomonning hamon ko‘payib borayotganligini ko‘rib, dahshatga tushdim. Istanbulda ko‘cha o‘rtasida tish tuzatadigan, kiyimlardan dog‘ ketkazadigan, sovun, sirli dori-darmon sotadigan baqiroq chayqovchining atrofiga odamlar qanday to‘planishsa, biz ham xuddi shunday odamlar o‘rtasida qolgan edik...

Atrofdan “Bechoraga jabr bo‘libdi, yig‘latma sho‘rlikni, kichik xonim!” qabilida so‘zlar ham eshitila boshladi. Birdan tepamda paydo bo‘lgan yashil sallali, yo‘g‘on gavdali, oppoq soqol mulla to‘ppa-to‘g‘ri menga xitob qildi:

— Qizim, keksa odamlarga hurmat, iltifot bir vazifayi diniya va insoniyadir, — dedi. — Qo‘y, shu bechora xotinning rizqiga chang solma. Xudoni ham, payg‘ambarni ham xushnud qil. Janobi Haq razzoqi olamdir. Albatta, senga ham g‘ayb xazinasidan boshqa bir eshik ochib berur.

Chodra ichida bir yoqdan titrar, ikkinchi yoqdan sira tinmay ter to‘kardim. Qo‘lidagi qisqichni betinim shiqirlatayotgan bir qahvachi:

— Shunday bo‘lsin, ha, shunday bo‘lsin, — deb baqirardi. — Olloh qayerdaki bo‘lsa, sen ham noningni o‘sha yerdan topib olasan.

Olomon ichida qahqaha ko‘tarildi. Shu asnoda qizil ko‘ylakli kotib ham birdan sahnada paydo bo‘ldi. Qahvachini yoqasidan bo‘g‘ib, zinadan pastga qarab uloqtirdi.

— Beadab! Hozir og‘zingni dabdala qilaman! — deb baqirdi.

Odamlar nega kulishdi ekan! Qahvachining so‘zlari ham mulla aytgan so‘zlarning o‘zginasi edi-ku!

Huriya xonim shunday yig‘ladi, sharmandalik shu qadar kuchaydiki, bu masxarabozlikdan qutulish uchun jonimni ham berishga tayyor edim. Men nihoyat:

— Xo‘p, xo‘p, xohlaganingiz bo‘lsin. Lekin Xudo haqqi, meni qo‘yib yuboring, — dedim-u, yerga yotib olib o‘pmoqchi bo‘lgan tizzalarimni zo‘rg‘a qutqarib maorif mudirining kabinetiga qaytib kirib ketdim.

Birozdan so‘ng menga markaziy rushdiyadagi darslarimdan o‘z ixtiyorim bilan voz kechganim va Zaynilar maktabi mualliligini tanlaganim haqida bir qog‘ozga qo‘l qo‘ydirib oldilar.

Bir soat ichida butun rasmiyat bitdi. Joyidan qimirlay olmaydigan mudroq maorif mudiri esa izvoshda hokim uyiga borib, buyruqqa qo‘l qo‘ydirib keldi. Ba’zan oylar bo‘yicha stolma-stol sarson bo‘lgan ishlar, agar xohish bo‘lsa, mana shunday oson hal bo‘lar ekan...

Musofirxonaga qaytganimda, Hoji xalfa meni eshikda kutib oldi. U ham ranjigan, ham suyungan bir alfozda:

— Sen yashirding-u, men bilmay qoldim, shunday-da? Xudo muborak qilsin, — dedi.

— Nimani bildingiz?

— Buyrug‘ing kelganini, jonim...

— Qanday buyruq, Hoji xalfa?

— Qo‘zim, seni markaziy rushdiyada olib qolishibdi, Huriya xonimning pasportini qo‘liga berishibdi.

— Yanglish, Hoji xalfa. Men hozir maorif mudirining oldidan kelyapman. Unday gap yo‘q.

Chol mening yuzimga shubhalanib qaradi:

— Yo‘q, buyruq kecha kechqurun kelibdi. Ishonchli joydan eshitdim. Bundan chiqdi, mudir sendan yashiribdi-da. Hali bu yerda biron lo‘ttibozlik bo‘lmasin tag‘in? Gapir, tushuntir.

Hoji xalfaning soddaligidan, gumonsirayotganidan kula-kula voqeani so‘zlab berdim, keyin portfelimdan buyruqni olib qo‘limda silkitdim:

— Maza qildik, Hoji xalfa! Shveysariyadek bir joyga ketyapmiz.

Hoji xalfaning mening gapimni eshitib kattakon burni xo‘roz tojisidek qizarib ketdi.

Qo‘llarini bir-biriga urib, jahl bilan gapirdi:

— Nima qilib qo‘yding, johil bola, nima qilib qo‘yding? Axiyri seni tuzoqqa tushirishibdi-da! Chop tez, borib mudirning yoqasidan ol!

Yana yelkamni qisdim:

— Bo‘lmaydi, Hoji xalfa. Siz bunaqa xafa bo‘lmang, og‘ribnetib qolsangiz, biz nima qilamiz?

Bechoraning men tufayli qizishishiga, jahli chiqishiga haqqi bor ekan. Kechqurun butun masala oydin bo‘ldi. Maorif mudiri Huriya xonimning tarafini olibdi. Maorif ministrligiga yozgan xatida Huriya xonimning tajribali muallima ekanligini vaj qilib, mening boshqa yerga yuborilishimni iltimos qilibdi. Lekin ministrlik, nima uchundir, meni bu yerda qoldirib, raqibamni yaqinda ochiladigan boshqa bir maktabga yuborishni muvofiq ko‘ribdi.

Kecha kechqurun kelgan buyruq munosabati bilan maorif mudiri, rushdiya mudirasi va Huriya xonimning Rumelidan kelgan hamshahri moliya mudiri kechasi to‘planishib, meni bir qishloqqa daf qilish, o‘rnimga Huriya xonimni olib qolish uchun reja tuzishibdi.

Huriya xonimning maorif bo‘limi yo‘lagida men bilan to‘qnash kelishi ham avvaldan tuzilgan rejaga muvofiq yuz beribdi. Hatto o‘sha mo‘ysafid mullani ham maxsus chaqirtirishgan ekan.

Men maorif mudirining so‘zlaridan keyin ajoyib Yevropa qishloqlaridan biriga intilayotgandek shoshib turganim Zaynilar qishlog‘iga kelsak, bu tog‘lar orasida qush uchmas, karvon o‘tmas bir yer ekan! Bir yildan beri bo‘sh turgan o‘ringa eng xarob muallimlar ham borishga ko‘nmay kelayotgan ekan.

Men bu narsalarni eshitib, tamom hayratda qoldim. Soch-soqoliga oq kirgan kattakon bir amaldorning bu qadar pastkashlik bilan meni aldaganini hech aqlga sig‘dira olmas edim.

Hoji xalfa asabi buzilib boshini tebratar:

— Sen bilmaysan u mudroq ilonni! Mudrab o‘tiradi-yu, odamga shunday tashlanadiki, qayerdan kelganini bilmay qolasan, uqdingmi, afandim? — derdi.

— Bas, mayli! Insonni eng yaqin qarindoshlari bag‘ritoshlik bilan chaqqanlaridan so‘ng begonalarning chaqqani qayerga borardi? Men Zaynilarda ham baxtimni topib ketaman. Qo‘ya bering, ko‘ngillari to‘q bo‘lsin!

* * *

Zaynilar, 28-oktabr

Bugun kechqurun Zaynilar qishlog‘iga aravada yetib keldim. Maorif mudiri yo‘lni poyezd tezligida o‘lchanadigan yo‘l bilan hisoblagan bo‘lsa kerak. Chunki “atigi ikki soatlik” degan yo‘li sahardan to tunga qadar cho‘zildi. U tabarruk odam sho‘rlik nima ham qilsin. Ayb unda emas, ayb goh tog‘ cho‘qqilariga tirmashib chiqqan, goh qurigan soylar o‘zaniga tushgan Zaynilar yo‘liga temir yo‘l yotqizmaganlarda... Hoji xalfaning oilasi meni shahardan yarim soatlik uzoqda bo‘lgan bir buloqqacha uzatib keldi. Butun oila to‘yga, yana ham to‘g‘rirog‘i, janozaga ketayotganday kiyingan edi.

Arava tayyor bo‘lganligini aytgani kelgan Hoji xalfani tanimay qolishimga oz qoldi. U oq fartug‘ini, tosh yotqizilgan sahnda, dahlizda va zinapoyalarda o‘ziga xos bir ohangda shaloplatib sudraydigan kavushlarini yechib tashlab, egniga rangi o‘chgan movutdan tikilgan, yoqasi yopiq uzun chakmon, oyoqlariga imomlar kiyadigan chuqur kalish kiyib olibdi. Aziziya bichimidagi kattakon hoji do‘ppisi sochsiz boshini quloqlariga qadar yopib turibdi. Nevrik xonim, Hoyg‘onush va Miratlarning bezaklari ham unikidan qolishmaydi.

Ichida boshimdan ko‘p achchiq soatlar kechirganimga qaramay, kichkina nomerimdan qayg‘u-hasrat bilan ayrildim. Maktabda bizga bir she’r yod oldirishgan edi: odam yashagan yerlarida birga bo‘lgan odamlarga ko‘zga ko‘rinmaydigan nozik iplar bilan bog‘lanib qolar emish; ayriliq soatlarida bu bog‘lar cho‘zilar va g‘ijjak torlari singari mungli sado bilan uzilar, har bir tor uzilganda odamning yuragi ayriliq dardi bilan ezilar emish. Buni yozgan shoir naqadar haqli ekan.

G‘alati bir tasodif bilan monastirlik qo‘shnim ham xuddi shu kuni B... dan jo‘nadi. Lekin u har holda mendan ko‘proq achinarli bir vaziyatda jo‘nadi.

Kecha kechqurun kiyim-kechaklarimni yig‘ishtirib qo‘yib yotdim. Uyqumda ora-sira baqirgan tovushlar eshitdim-u, lekin hech uyg‘ona olmadim.

Birdaniga ko‘tarilgan qattiq taraqa-turuq meni o‘rnimdan turg‘izib yubordi. Koridorda allanarsalar yerga tushib sinar, kecha jimjitligida bolalarning chinqirishi, kaltak va tarsaki ovozi eshitilardi. Uyqusiraganimdan musofirxonaga o‘t tushibdi, deb o‘ylabman. Lekin yong‘inga uchraganlar bir-birlarini urmasalar kerak.

Sochlarim to‘zg‘igan, oyoqlarim yalang holda nomerdan yugurib chiqdim-u, dahshatli bir manzarani ko‘rdim. Devsifat, shopmo‘ylov bir ofitser monastirlik qo‘shnimni yerga sudrab, etiklari bilan tepayotgan edi. Bolalar esa:

— Onajon! Dod! Otam onamizni o‘ldiryapti! — deb chinqirishardi.

Bechora xotin har tepkidan ilon singari chinqirib, tushayotgan har qamchidan faryod ko‘tarib, pol ustida sudralar, lekin odam ishonib bo‘lmaydigan bir chaqqonlik bilan yerdan turib ofitser tizzalariga yopishardi:

— Cho‘ring bo‘lay, qurboning bo‘lay, jon er, o‘ldirsang o‘ldir, lekin meni tashlab ketma, qo‘yma!..

Yarim yalang‘och bo‘lganim uchun yana nomerimga qaytib kirdim. Asli, kirmasam ham qo‘limdan nima kelardi?

Pastki qavatdagilar ham uyg‘ongan bo‘lsalar kerak. U yerdagi koridordan oyoq dupurlari, g‘ala-g‘ovur ovozlar eshitila boshladi.

Koridor shiftida yorug‘lik ko‘rindi, zinapoyada esa Hoji xalfaning taqir boshi yarqirab ketdi. Bechora chol to‘polonni eshitib uyg‘ongan, moychiroqni ko‘tarib, ichki ko‘ylak bilan tashqariga chopib chiqqan edi. U:

— Uyat emasmi? Bu qanday sharmandagarchilik! Musofirxonada ham shunaqa janjal qiladilarmi! — deb baqira-baqira o‘rtaga tushdi.

Lekin ofitser Hoji xalfaning qorniga shu qadar zarb bilan tepdiki, bechora kattakon futbol to‘piday havoga irg‘ib, qiya ochiq turgan eshikdan nomerimga gursillab kelib tushdi, yalang oyoqlari yuqoriga ko‘tarilib ketdi. Xayriyatki, men yetib kelib bechoraning boshini ushlab qoldim. Bo‘lmasa, yalang‘och boshi polga urilib, oshqovoqday yorilib ketardi.

Uyqusirashlik, qo‘rquv, vahm, so‘ngra Hoji xalfaning mojarosi asab tomirlarimni buzib yubordi.

Qari chol:

— Voy Xudo! Voy sho‘rim! Voy, la’nati zolim! — deb so‘kina-so‘kina o‘rnidan turdi.

Lekin shu dam men karavotga o‘zimni tashladim. Umrimda boshimga kelmagan bir qahqaha jazavasi ichida xirillar, bo‘g‘ilar, qo‘llarim bilan ko‘rpani g‘ijimlab to‘lg‘anar edim. Ortiq tashqarida nimalar bo‘layotganini bilish holida emas edim.

Ovozlar, shovqin-suronlar butunlay tinib, musofirxonaga sukunat cho‘kkunga qadar o‘zimga kelolmadim.

Voqeani menga keyin aytib berishdi: monastirlik xonimning hayosiz muhabbati oxiri erining me’dasiga tegibdi, ofitser nima qilib bo‘lsa ham xotinini bolalari bilan yurtiga yuborishga qaror qilibdi. Shu kecha biletlarni olganligini, ertasiga ertalab o‘zi kelib jo‘natmoqchi ekanligini aytgani kelibdi.

Lekin monastirlik xonim uni osonlik bilan qo‘yib yuborarmidi? Tabiiy, yolvora, surkana boshlagan. O‘rtalarida, kim bilsin, qanday so‘zlar, qanday mojarolar o‘tgandan so‘ng bu qo‘rqinchli kaltak fasli boshlangan.

Ikki soatchadan so‘ng endi uxlayman deb turganimda Hoji xalfa eshigimni qoqib qoldi.

— Menga qara, xo‘jonim. Musofirxonada sendan boshqa xotin kishi yo‘q. Bechora hushidan ketib yotibdi. Faqat kulish kerak emas. Bor, Xudo xayringni bersin, holidan xabar ol. Bizning otimiz erkak ekan... yoniga kirib bo‘lmaydi. O‘lib-netib qolsa bormi, boshim naq baloga qoladi-ya! — dedi.

Hoji xalfaning yuzini qiya ochilgan eshikdan ko‘rdim-u, meni yana kulgi oldi. Holini so‘ramoqchi bo‘ldim, lekin og‘zimga hech qanday so‘z kelmadi.

Hoji xalfa yuzimga xo‘mrayib qaradi-da, yarim mungli bir alfozda bosh tebratib:

— Kulasan-da! Topib olganing nuqul hiqir-hiqir! Yomon shumsan-da! Buni qaranglar endi! — dedi.

“Kulasan-da” so‘zini shunday g‘alati qilib aytdiki, yana o‘zimni kulgidan to‘xtata olmadim.

Bechora qo‘shnim oldida bir soatcha ovora bo‘ldim. Boyoqishning badani ko‘karib, hammayog‘i momataloq bo‘lib ketibdi. Tez-tez hushidan ketar, ko‘zlarining qorasi yumilib, jag‘lari qaltirardi.

Men hayotimda birinchi marta shunday betobga uchrashim edi. Nima qilishimni bilmay qoldim. Lekin boshga tushganni ko‘z ko‘rar, deydilar, shunday paytlarda uning ham yo‘li topilar ekan...

Har biri eng kami besh daqiqa davom etgan bu shaytonlash paytlarida bechoraning bilaklarini, badanlarini uqalar, qiziga grafindan suv quydirib, yuziga sochar edim. Peshonasi, betlari, lablarining bir qancha yeri yorilgan. Bu yoriqlardan tizg‘ib chiqayotgan qonlar eliklarga, surmalarga qorishib, ko‘ksiga loyqa suvdek oqib tushar edi. Voy Xudo, muncha ko‘p bo‘yoq bor ekan bu yuzda!.. Yuziga qancha suv sepsam ham, hech yuvilib tugamasdi.

Bugun ertalab uyg‘onsam ro‘paramdagi nomer bo‘shab qolibdi. Ofitser ertalab kelib uni bolalari bilan aravaga solib olib ketibdi. Qo‘shnim ketishdan avval meni ko‘rish, xayrlashish uchun uyimga kiribdi, lekin kecha o‘zi tufayli uyqusiz qolganimni bilgani uchun, uyg‘otishga ko‘zi qiymabdi. Hoji xalfaga salomini topshirib, ko‘zlarimdan qayta-qayta o‘pib qolibdi.

* * *

Aravada ko‘zim Hoji xalfaning yuziga tushdi deguncha o‘zimni tuta olmay kulardim. U bu o‘rinsiz vaqti-chog‘ligimning sababini bilar, g‘amgin bir kulimsirash bilan boshini tebratib:

— Kulasan-da! Topib olganing nuqul hiqir-hiqir! — deb menga to‘ng‘illar edi.

Keyin kechqurungi tepkining dahshatini eslab:

— La’nati zolim meni shunday tepdiki, bilasanmi, afandim, qornimning ichini aralash-quralash qilib yubordi. Mirat, mendan senga otalik nasihati: o‘ng quloq-so‘l qulog‘ingda bo‘lsin, zinhor er-xotinning o‘rtasiga tushma. Er-xotin ipakdir, oraga tushgan ko‘ppakdir, degan gap bor, — deyardi.

Nihoyat, shahar tashqarisidagi buloqqa yetib keldik. Biz shu yerda ayrilishimiz kerak. Hoji xalfa ichiga to‘ldirib kelgan ikki

shishadagi suvlarni to‘kib tashlab, buloq suvidan oldi-da, qari aravakashga uzundan-uzoq yo‘l-yo‘riqlar berdi. Nevrik xonim kecha mening uchun yopgan nonlarini ko‘zlaridan duv-duv yosh to‘kib turib savatlarimga joyladi.

Menga tamomila parvosizdek ko‘ringan yovvoyi Hoyg‘onush bir yerida qo‘qqisdan og‘riq turganday birdan yig‘lab yubordi. Yana qanday yig‘ladi deng! Qulog‘imda ikkita inju baldoq bor edi.

Shularni chiqarib, Hoyg‘onushning qulog‘iga taqib qo‘ydim. Hoji xalfa hadyamdan xijolat bo‘ldi.

— Yo‘q, xo‘jonim, hadya degan narsa pulga olinadigan bo‘lmasligi kerak. Bular qimmatbaho injular, — dedi.

Men kulimsiradim. Qizning men uchun ko‘zdan to‘kkan injulari yonida bu baldoqlar ikki chaqa ham turmasligini qanday qilib anglatib bo‘ladi bu sof vijdonli kishiga?

Hoji xalfa, meni aravaga mindirgandan so‘ng yana chuqur tin oldi, keyin qo‘lini ko‘kragiga urib:

— O‘lay agar, sendan ayrilib qolayotganim kecha yegan tepkimdan og‘irroq bo‘lyapti, — dedi.

Kechagi hangomani xotirlagan bu so‘zlardan men yana bir marta kulib yubordim. Arava yura boshlagan edi. U hamon orqamdan barmog‘ini bigiz qilib:

— Kulasan-da, shayton qiz, kulasan-da! — deyardi.

Oh, oraliq shu paytdan tez uzaymasa-yu, ko‘zlarimni ko‘ra bilsang, bu so‘zlarni aytmas eding, Hoji xalfa!

* * *

Arava o‘ydim-chuqur tog‘ yo‘liga tushdi. Goh suvi qurib qolgan tog‘ soylarining o‘zanidan o‘tar, goh ekinsiz dalalar, buzilgan bog‘lar yonida yurib borardi.

Ba’zan yakka-dukka dehqonlar, charchoqdan ingrayotganga o‘xshab ovoz chiqargan aravalar, o‘tin orqalab ketayotgan yalang goyoq ayollar uchrab qolardi.

Yolg‘izoyoq bog‘ yo‘lidan uzun mo‘ylovli, qaroqchilarga o‘xshash vahimali ikkita jandarma chiqib keldi. Yonimizdan o‘tib ketayotib aravakashga:

— Assalomu alaykum! — deyishdi-yu, menga tikilib qarashdi.

Hoji xalfa: “Yo‘llar, Xudoga shukur, tinch, shunday bo‘lsa hamki, yuzingni berkitib yur. Sening surating hamma yerda ochsa bo‘ladigan suratlardan emas. Fahmladingmi, afandim”, — degan edi.

Uzoqdan birovning kelayotganini ko‘rdim deguncha Hoji xalfaning ta’kidini eslab, darrov yuzimni to‘sib olardim.

Soatlar o‘tgan sayin yo‘llar jimib, g‘amgin tus olib borardi. Qishloq aravalarining ingichka, chinqiroq tovush chiqarib g‘ijillaydigan fazilati bor. Buni o‘ylab chiqarganlar xo‘p yaxshi ish qilishgan-da! Jarlarda, daralarda g‘ildiraklar g‘ijillab chiqargan aks-sadolar odamga xuddi tasalli beruvchi ovozday eshitiladi. Tog‘ oralig‘idan o‘tib ketayotganimizda menga shunday tuyuldiki, uzoqlarda, shu kuyganday ko‘ringan qora toshlar orqasida ko‘z ilg‘amas bir yo‘l bor-u, ingichka ovozli bir xotin mungli tovush bilan yig‘lab-siqtab ketimizdan yugurib kelayotganga o‘xshaydi.

Kech kirib kelmoqda. Quyosh tepalar orqasiga sekin-sekin o‘tar, jarlarga qorong‘ilik cho‘kar edi.

Yo‘lning hali oxiri ko‘rinmaydi. Hatto biror qishloq, biror tup daraxt ko‘rinmaydi...

Yuragimda sekin-sekin qo‘rquv uyg‘ona boshladi. Kechasigacha Zaynilar qishlog‘iga yetib ololmasak nima bo‘ladi? Birdan mana shu tog‘lar orasida yolg‘iz tunashga majbur bo‘lsak-a?

Aravakash ora-sira to‘xtab otlariga dam berar, ular bilan bamisoli odamlar bilan gaplashayotgandek gaplashardi.

Toshlar orasida yana shunday to‘xtab, otlariga dam bera boshlaganda, men paytdan foydalanib:

— Hali uzoqmi? — deb so‘radim.

Aravakash boshini og‘ir-og‘ir tebratib javob berdi:

— Yo‘q, keldik.

Bu kishi yoshi anchaga yetib qolgan odam bo‘lmaganda, men bilan hazillashyapti, deb o‘ylar edim.

— Qanday bo‘ldi? Na uzoq ko‘rinadi va na qishloq, — dedim hayron bo‘lib.

Chol aravadan yuklarimni tushirayotib javob berdi:

— Mana shu so‘qmoqdan tushamiz. Zaynilar bu yerdan besh daqiqalik yo‘l. U yoqqa arava bormaydi.

Biz toshlar orasidan minora zinapoyasidek tik so‘qmoq bilan pastga tusha boshladik. Pastda, oqshom olaqorong‘iligi ichida qop-qora sarv daraxtzori, atrofi chetan bilan to‘silgan yalang‘och bog‘lar orasida yakkam-dukkam kulbalar, yog‘och uylar borligini ko‘rdim.

Bir qarashda Zaynilar menga u yer-bu yerida hali tutunlari burqsib turgan bir yong‘in xarobasiga o‘xshab ko‘rindi.

Qishloq deyilganda ko‘z oldimga Bosfordagi ko‘m-ko‘k daraxtlar ichiga ko‘milgan qadimiy chorbog‘larning kaptarxonalariga o‘xshagan dilbar, yoqimli kulbalari kelardi. Zaynilar uylari esa yiqilaman deb turgan qora vayronalarga o‘xshaydi.

Bir yiqiq tegirmon oldida abo[1] kiyib, salla o‘rab olgan cholga duch keldik. U qovurg‘alari terisidan o‘ynab chiqqan ozg‘in bir sigirni arqonidan tortib, shu uylarning biriga qarab sudrayotgan edi. Bizni ko‘rib to‘xtadi-da, tikilib qarab qoldi. Bu chol Zaynilar qishlog‘ining oqsoqoli ekan. Aravakash uni tanir ekan. Bir necha og‘iz so‘z bilan u mening kimligimni tushuntirdi.

Beli burma, qop-qora chodram va mahkam yopilgan yuz pardam ichida mening yoshgina qizligimni bilib bo‘lmas edi. Shunga qaramasdan, oqsoqol afandi meni juda yasangan-tusangan deb o‘yladi shekilli, men tomonga taajjublanib qaradi. Keyin sigirini yalangoyoq bir bolaga topshirib, bizni qishloqning tor ko‘chalari bilan ergashtirib ketdi. Endi uylarni yaxshiroq ko‘ra boshladim. Bosforda, Qovoq qishlog‘i tevaragida, oldiga to‘rlar yoyib qo‘yilgan vayrona baliqchi kulbalari bo‘lardi. Kulbalar dengiz shamolining zarbalari bilan qiyshaygan, yomg‘ir ostida chirib, qoraxotirlatdi.

Ostilarida to‘rt ustunli molxona, ustilarida osma shoti bilan chiqiladigan bir-ikki xona. Har holda, Zaynilar shu damgacha men eshitgan, suratlarini men ko‘rgan qishloqlarning hech biriga o‘xshamas edi.

Atrofi baland taxtalar bilan o‘rab olingan bir bog‘ning qizil eshigi oldida to‘xtadik. Barglariga qadar qop-qora ko‘ringan bu qishloqda qizil rangni endi ko‘ryapman.

[1] **Abo** — dag‘al mato yoki kigizdan tikilgan uzun kiyim, chopon.

Oqsoqol eshikni musht urib taqillata boshladi. Har urganda eshik yiqilib ketay-yiqilib ketay deb larzanglar edi.

Birinchi marta og‘iz ochishga jur’at etdim.

— Ichkarida hech kim yo‘qqa o‘xshaydi, — dedim.

Oqsoqol bosh tebratib javob qildi:

— Xaticha xonim shom namozini o‘qiyotgan bo‘lsa kerak, biroz kutamiz.

Aravakashning kutishga vaqti yo‘q edi, yuklarimni eshik yonida qoldirib, biz bilan xayrlashib ketdi.

Oqsoqol abosining etaklarini yig‘ishtirib yerga o‘tirdi. Men chamadonimning bir chekkasiga omonatgina o‘tirdim. Ikkovimiz gaplasha boshladik.

Uning gapidan ma’lum bo‘lishicha, Xaticha xonim degani xudojo‘y xotin bo‘lib, allaqanday tariqatga mansub ekan. Qishloqda o‘lganga ham, tirikka ham shu qarar emish. Mavlud o‘qirmish, kelinlarning yuzini ocharmish, o‘lim to‘shagida yotgan kasallar og‘ziga zam-zam tomizarmish, o‘lgan xotinlarni yuvib, kafanga o‘rarmish.

Qishloq oqsoqoli har holda madrasa ko‘rgan odamga o‘xshar edi. Fursatdan foydalanib, nasihat qilmoqchi bo‘lganligini fahmladim. Yangi usul ta’limiga qarshi bo‘lmasa ham, lekin yangi maktablarning din darslarini esdan chiqarib qo‘yayotganliklaridan shikoyat qila boshladi.

Uning so‘ziga qaraganda, shu vaqtga qadar Zaynilar maktabiga bir qancha muallima kelib ketibdi, lekin afsuski, hech biri Qur’oni karimni, ilm-u holni yetarlik darajada bilmas ekan.

Oqsoqol afandi Xaticha xonimdan mamnun ekanligini so‘zladi. Men bu diniy darslarni yana shu soliha, oqila, obida xotinga havola qilib, o‘zim boshqa darslarni o‘qitsam, qishloqni haddan ziyod xursand qilgan bo‘larmishman.

Men bu nasihatlarni eshitib o‘tirganimda, ichkaridan yog‘och kavushning taraqlab kelayotgani eshitildi. Oqsoqol afandi ikkalamiz o‘rnimizdan turdik. Eshik orqasida temir tamba shiqirladi, keyin dag‘al bir ovoz:

— Kim u? — deb baqirdi.

— Biz, Xaticha xonim. B... dan bir xo‘jonim kelibdi.

Xaticha xonim baland bo‘yli, yuzi yapaloq, yetmish yoshli kampir ekan. Xinaga bo‘yalgan sochlari ustidan yashil ro‘mol o‘rab olibdi. Xiyol bukri egnida xudojo‘y xotinlar kiyadigan qoramtir chopon bor. Yo‘nilgan toshdek qattiq, bug‘doyrang yuzida odam ishonmaydigan darajada yosh ko‘zlari porillab, oppoq tishlari yiltillab turardi. U chodra tagidan yuzimni ko‘rishga tirishib:

— Xush kelibsan, xo‘jonim, kira qol! — dedi.

Ko‘chaga chiqish taqiq qilingandek, bir qo‘li bilan eshikka tiranib, ikkinchi qo‘li bilan yuklarimni oldi. Keyin eshikni yana tambalab, meni ichkariga boshlab kirib ketdi.

U oldinda, men orqada bog‘chadan o‘tdik, maorif mudirining zo‘r fidokorliklar bilan yangidan barpo qilgan maktab binosi ham narigi yoqda ko‘rgan uylarimning xuddi o‘zginasi edi. Faqat pastki qavatdagi ustunlar atrofiga qoqilgan va hali qorayib ulgurmagan taxtalar bu yerni sinf qilgan edi.

Eshikdan kirayotganimda Xaticha xonim meni qo‘limdan ushlab to‘xtatdi.

— To‘xta, qizim, — dedi.

Men qo‘qqisdan cho‘chib ketdim. U lablarini pichirlatib duo o‘qigandan so‘ng:

— Yur, qizim, bismillo deb o‘ng oyog‘ing bilan kir, — dedi.

Pastki qavat zindon singari qop-qorong‘i edi. Kampir meni qo‘limdan ushlab, bir torgina sahndan olib o‘tdi. Eskirganidan pog‘onalari liqillab turgan qorong‘i bir zinapoyadan olib chiqdi. Yuqori qavat bir vayrona dahlizdan va deraza eshiklari mahkam yopilgan kattakon xonadan iborat edi. Maorif mudiri maqtagan muallimalar yotog‘i shu ekan.

Xaticha xonim yukni yerga qo‘ydi-da, uyning bir burchagida javonlik vazifasini o‘tovchi eski o‘choq ichidan bitta chiroq olib yoqdi.

— Bu yil uyda hech kim turmagani uchun chang bosib yotibdi. Xudo xohlasa, ertalab turib tozalayman.

Bu bechora xotin maktabning eski muallimasi emish. Maorif bo‘limi maktabni bu ab[illegible]

xonim men nimani xohlasam, shuni qilishga tayyor ekanligini aytdi.

Boyoqish xotinning mendan qo‘rqayotganligini sezdim. Har nima bo‘lganda ham uning boshlig‘i hisoblanaman. Men birovga yomonlikni ravo ko‘radigan qiz emasligimni bir necha og‘iz so‘z bilan tushuntirganimdan so‘ng xonani ko‘zdan kechira boshladim.

Eskirganidan ilma-teshik bo‘lib ketgan mog‘or devor qog‘ozlari, yomg‘irdan, zaxdan chirib, taxtalari qop-qorayib ketgan shift, bir burchakda yiqilib vayron bo‘lib yotgan o‘choq yonida qiyshiq bir karavot. Demak, bundan so‘ng hayotim mana shu xonada o‘tadi!

Havosiz bir yerto‘laga tushib qolgandek nafasim bo‘g‘ilar, qo‘llarim, oyoqlarim muzlar edi.

— Aylanay Xaticha xonim, qarashib yuboring, shu derazalardan birini ochaylik. O‘zim yolg‘iz ocha olmasam kerak, — dedim.

Kampir mening ishga qo‘l urishimni xohlamayotgandek ko‘rinar edi. U tirishib-tirmashib derazalardan birini ochdi. Derazadan qaradim-u, esim chiqib ketayozdi.

Deraza orqasi go‘riston edi. Uchlaridan hali oqshom yorug‘i arimagan sarv daraxtlari, har yer-har yerda mozor toshlari, bulardan pastroqda, qamishlar orasida suvlari yiltirab turgan botqoqlar.

Kampir chuqur tin olgandan so‘ng:

— Odam bu narsalarga ko‘zi tirikligida ko‘nikishi kerak, qizim, hammamizning boradigan yerimiz shu, — dedi.

Bu og‘izdan chiqib ketgan shunchaki bir so‘zmidi yoki o‘zim ham bilmasdan bu manzara qarshisida qo‘rqib, sarosimaga tushganmidim? Bilmayman. Har holda o‘zimni qo‘lga olishga harakat qildim. Dadil bo‘lish kerak edi, shuning uchun xushchaqchaqlik bilan:

— Demak, bu yerda go‘riston bor ekan-da? Men bilmabman ham, — dedim.

— Ha, qizim, Zaynilar qabristoni shu yerda. Eski zamonlardan qolgan. Hozir o‘liklarni boshqa yerga qo‘yishadi, bu yer tarixiy joy [illegible] qabriga chiroq yo-

— Xudo rahmat qilsin, tabarruk kishi. Hu, anovi sarvi daraxtining tagida yotadi.

Xaticha xonim pichirlab duo o‘qib, gapdan so‘ng zinaga qarab yurdi. Men bunday narsalardan shu vaqtgacha qo‘rqmas edim. Mana hozir esa sarv hidlari bilan to‘liq bir qorong‘i xonada yolg‘iz qolish menda vahima uyg‘otdi.

Kampirning orqasidan yugurdim.

— Men ham birga boraymi? — deb so‘radim.

— Yuraqol, qizim, borsang yana yaxshi bo‘ladi. Kela solib Zayni otani ziyorat qilib qo‘ysang yaxshi bo‘ladi.

Maktabning orqa eshigidan o‘tib qabristonga chiqdik. Toshlar orasi bilan yurib ketdik.

Ba’zan ramazon va hayit arafalarida xolalarim meni Ayyubdagi xilxonamizga olib borishar edi. Lekin men o‘lim naqadar qayg‘uli, dahshatli bir narsa ekanligini birinchi marotaba mana shu qorong‘i Zaynilar mozoridagina his etdim.

Qabrlar ustidagi toshlar men ko‘rgan mozor lavhalaridan butunlay boshqa shaklda edi. Bular soldatlar singari saf tortib turibdi: baland, to‘g‘ri, tepalari tekis, yalpoq, ranglari qop-qora. Yozuvlarini o‘qishning iloji yo‘q edi. Faqat ustlarida katta harf bilan “Yo Rabbiy” deb yozilgan so‘zlarnigina ajrata olardim.

Yosh bolaligimda bir ertak eshitganman. Bilmayman, qaysi bir yosh sultonni olib qochish uchun uzoq tog‘ orqasidan bir lashkar yo‘lga chiqibdi. Askarlar kunduzlari g‘orlarga kirib yashirinar, kechalari yo‘l yurar ekanlar. Qorong‘ida birov ko‘rib qolmasin, deb egnilariga qora kafan kiyib olisharkan. Shu taxlit oylarcha yo‘l yurishgandan keyin shaharni bosmoqchi bo‘lib turishgan kechada yosh sultonga Xudoning rahmi kelibdi-yu, qorong‘ilikda yashirinib, pusib kelayotgan bu qora kafanli tun qo‘shinini toshga aylantirib yuboribdi.

Mozordagi ana shu qator yotgan qora toshlarni ko‘rib, o‘sha ertakni esladim. Miyamga “Ajabo, bu o‘sha qo‘rqinchli o‘lim askarlari toshga aylangan ertakdagi mamlakat shu bo‘lmasin!” degan fikr keldi.

— Zaynilar aslida kimlar ekan, Xaticha xonim? — deb so‘radim.

— Men ham bilmayman, qizim, bu qishloq azaldan o‘shalarniki emish. Hozir minoralaridan boshqa hech narsa qolmagan. Xudo rahmat qilsin ularni. Zayni ota ularning ulug‘i ekan. Hech kim tuzata olmagan kasallarni shu yerga keltirishadi. Men bu yerga bitta shol xotinni ko‘tarib kelganlarini bilaman. Qaytishda o‘z oyog‘i bilan yurib ketdi.

Zayni otaning sag‘anasi qabristonning etagida, kattakon bir sarv daraxtining tagida ekan. Xaticha xonim har kuni kechasi sag‘anaga kirib, uchta chiroq yoqib chiqar ekan: birini daraxtning tagiga, ikkinchisini eshikning ichkari tomoniga, uchinchisini esa qabrning bosh tomoniga qo‘yar ekan.

Sag‘ana tuproq to‘ldirilgan chuqurga o‘xshaydi. Zayni ota mana shu chuqurda yetti yilgacha quyosh yuzini ko‘rmay yotibdi. O‘lgandan keyin tabarruk jasadiga hech kim qo‘l tekkizmabdi. Ustiga sandiq to‘ntarib qo‘yishibdi.

Xaticha xonim chiroqlardan ikkitasini yoqqandan so‘ng sag‘anaga tushiladigan bir necha pog‘onali zinani ko‘rsatib:

— Yur, qizim, ichkari kiraylik, — dedi.

Men bu pog‘onalardan pastga tushishga jur’at qilolmay turdim. Xaticha xonim orqasiga o‘girilib:

— Yur, qizim, shu yerga kelgandan keyin kirmay ketsang gunoh bo‘ladi. Ko‘nglingda nima tilaging bo‘lsa, Zayni otadan tilagin, — dedi.

Yuragim daraxt yaprog‘iday titrab zinadan tushdim. Qabrga qo‘yilayotgan o‘liklarda sezgi qobiliyati bo‘lsa edi, men shu daqiqada his etgan narsalarimni, albatta, sezgan bo‘lardilar. Dimog‘imga zax, sovuq tuproq hidi urildi. Zayni otaning tobuti yashil rangga bo‘yalgan ruh tunukasi bilan qoplangan edi. Keyinchalik Xaticha xonimdan eshitishimga qaraganda, butun umrini qanoat va muhtojlikda o‘tkazgan Zayni ota o‘lgandan keyin tobutning chiroyli hashamatli narsalar bilan yopilishini xohlamabdi. Goho u yoqbu yoqdan keltirib yopiladigan narsalar bir hafta turmasdan parcha-parcha bo‘lib yirtilib ketar emish.

Kampir pichir-pichir duo o‘qib yurib, avliyoning boshidagi chiroqqa yog‘ quydi, keyin menga o‘girilib:

— Qishloqda birov o'ladigan bo'lsa, Azroil alayhissalom oldin Zayni otaning huzuriga keladi, ana shunda bu chiroq o'zidan o'chib qoladi. Endi, qizim, Zayni otadan tilagingni tila, — dedi.

Tizzalarim bukilar, ortiq tik turishga madorim yetmay, qurib borardi. O'tdek yonib turgan peshonamni Zayni boboning sovuq toshiga qo'ydim. Lablarim bilan emas, ko'proq yarali qalbim bilan so'zlayotgandek sekin-sekin:

— Zayni otajonim, — dedim, — men kichik, johil Choliqushidan boshqa bir narsa emasman. Sendan qanday yalinib-yolvorib tilak tilashni bilmayman. Nuqsonlarimga qarama, senga yoqadigan narsalarning hech birini menga o'rgatishmagan. Eshitdim, sen yetti yil quyosh nurini ko'rmay, shu yerda yolg'iz o'tiribsan. Balki sen ham insonlarning zolimligidan, vafosizligidan qochgandirsan? Otajonim, sendan bir narsa tilayman. Shu yetti yil ichida quyoshlarning, shamollarning hasratini chekib sarg'aygan damlaring bo'lgandir, albatta. Seni o'sha daqiqalarning achchiq alamlariga chidatgan malak sabridan menga ham biroz ber. Men ham azoblarimni, alamlarimni yig'isiz, ohsiz kechiray...

* * *

Xonamda o'zim yolg'izman. Xaticha xonim meni barvaqt tashlab, maktabning past qavatidagi yerto'laga o'xshash hujrasiga kirib ketdi. U yerda yarim kechagacha toat-u ibodat qilib, tasbeh o'girib o'tiradi.

Ikki soatdan beri chiroq yorug'ida shu satrlarni yozmoqdaman. Tashqaridan uzoqdagi suv sharpasi kelar, ora-sira shiftda allanimalar tiqirlar edi. Yuragimda bir vahm bilan bularga quloq solaman. Bir mahal bu vayrona bino ichidan yana boshqa ovozlar eshitila boshladi. Zinapoya taxtalari sekin-sekin g'ijirlar, dahlizda odamlar pichirlashayotganday sirli ovozlar eshitilardi.

Choliqushi, bo'ldi, yot endi. Yo[illegible]dash-
gan bu ovozlardan
sariq gul

* * *

Zaynilar, 20-noyabr.

Bugun ertalab hisoblab ko'rdim. Zaynilarga kelganimga nari-berisi bilan bir oy bo'libdi. Bu bir oy menga hozir o'n yildan ham ortiq ko'rindi. Shu kunga qadar daftarimga biron narsa yozgim kelmadi. To'g'rirog'i, yozishdan qo'rqdim.

Dastlabki kunlarda yuragim hasrat va alam bilan to'liq edi, kim biladi, qanday bema'ni narsalarni yozib yuborishim mumkin edi. Mana endi bu yerga ko'nika boshladim. Aleksi opaning og'zidan tushmaydigan bir gapi bor edi: "Qizlarim, umidsiz kasalliklarning, tabiiy falokatlarning birgina dorisi bor: chidash va bo'ysunish... G'am-alamlarda yashirin shafqat bor. Shikoyat qilmaganlarni, o'zlarini ochiq chehra bilan qarshilaganlarni kamroq azoblaydi", — deyardi.

Choliqushi bu so'zlarni har doim kulimsirab eshitardi. Mana endi ularni to'g'ri deb biladi, kulishga jasorat ham qilolmaydi.

Zaynilarda o'tgan mana shu bir oy ichida shunday damlar bo'ldiki, butun umidsizlikka chulg'andim. "Behuda urinma! Endi u yog'iga chiday olmaysan!" deyar edim o'zimga.

Ana shunday damlarda Aleksi opaning payg'ambarona so'zlari menga yordam berardi. Yuragim qon yig'lab tursa ham kular, ashula aytar, hushtak chala boshlar edim. Shundayki, qalbim, nihoyat, bu kayfiyatning yolg'onligiga ishonar, suvga tushgan gullar kabi titray-titray tirila boshlar edi.

Keyin atrofimdagi narsalardan tasalli qidirishga tutindim. Qo'limga kirgan yangi yaproqni betlarimga, lablarimga surtar, bog'dan topib olgan nimjon mushuk bolasini ko'ksimga bosar, nafaslarim bilan isitar edim. Juda bo'lmay ketgandan keyin o'z-o'zimga "Ko'nglingni cho'ktirma, Farida! O'zingni qo'lga ol. Bilasanki, hayotda kulib turuvchi yuzingdan, yuragingdan, jasoratingdan boshqa hech narsang qolmagan!" deyardim. Bu xushchaqchaqlik

Bugun juma, maktab yopiq. Bir necha kundan beri tinmay yog‘ayotgan yomg‘ir to‘xtadi. Tashqarida kuz o‘zining so‘nggi ayriliq bayramini o‘tkazyapti. Uzoqdagi qator-qator tog‘lar, qamishzorlardagi suvlar quyoshga kulib boqishayotgandek ko‘rinardi. Sarv daraxtlari, mozor toshlari ham vahimali manzaralarini yo‘qotgandek edi. O‘zimning qalbimga qarayman. Men endi hamma narsaga ko‘nikib qolgan, hatto bu johil, dilxun qishloqqa bir oz o‘rgana, uni seva boshlagan edim.

* * *

Kelgan kunimning ertasiga ertalab dars boshladim. Mana shu birinchi kun hayotimning eng unutilmas kuni bo‘lib qoladi.

Maorif mudirining zo‘r fidokorliklar evaziga yangilagan darsxonasiga ertalab tuzukroq razm solib qaradim. Bu yer ilgari molxona bo‘lganga o‘xshaydi. Faqat bunga pol qilishibdi, derazalarini kengaytirib, ko‘zlariga oyna solishibdi.

Mo‘ri isiday qop-qora ko‘ringan devor qog‘ozlarida usti ostiga qilib qoqilgan bitta xarita, bitta skelet chizmasi, bitta dehqon fermasi va ilon rasmi solingan suratlar osilib turardi. Maorif mudiri aytgan yangi dars qurollari har holda shular bo‘lsa kerak.

Sinfning bog‘ tarafidagi devorida molxona vaqtidan qolgan oxur turibdi; buni olib tashlashni lozim ko‘rmay, ustiga taxta qoqishib, sandiqqa o‘xshatib qo‘yishibdi.

Bolalar ovqatlarini, kitoblarini va maktabda yoqish uchun dala-dashtlardan terib kelgan cho‘p-xashaklarini shu yerda saqlashar ekan.

Xaticha xalfa bu sandiqning boshqa bir vazifasi borligini ham aytdi. Tayoq ta’sir qilmaydigan sho‘x bolalarni o‘shaning ichiga qamab odam qilarmish. Qishloq oqsoqolining o‘g‘li Vahbi maktabdagi butun umrini shu sandiq ichida o‘tkazarkan. Vahbi yomon ish qilib qo‘ysa, o‘zi to‘g‘ri borib sandiqqa tushar emish-u, tobutdagi o‘likday chalqanchasiga yotib, qopqoqni ham o‘zi yopib qo‘yarmish.

Men ajablanib:

— Oqsoqol afandining jahli chiqmaydimi? — deb so‘radim.

Xaticha xonim boshini tebratdi.

— Oqsoqol faqat xursand bo‘ladi. “Barakallo, Xaticha xonim! Xo‘p yaxshi qilibsan, aqli kiradi. Biznikida ham sandiq bor, betamiz sho‘xlik qildi deguncha, Xudo buyursa, men ham endi sandiqqa solaman”, deydi.

— Tarbiyaning ajoyib usuli! Bundan chiqdi, maktabda o‘g‘il bolalar ham bor ekan-da?

— E, bor, ikki-uchta. Lekin kattalarini G‘ariblar qishlog‘idagi o‘g‘il bolalar maktabiga yuboramiz.

— G‘ariblar qishlog‘i qayerda?

— Hov anovi tog‘ orasida. Ko‘rdingmi, oqarib turibdi-yu?

— Bolalarga qiyin emasmi? Qorda, qishda u yerga qanday borib-kelishadi?

— O‘rganib qolishgan. Loygarchilik bo‘lmasa, bir soatga qolmay yetib borishadi. Lekin yomg‘irda, loygarchilikda, bo‘ron turganda picha qiynalishadi.

— Unday bo‘lsa nega ularni ham shu yerda o‘qitavermaymiz?

— Hech mahal xotinlar erkaklar bilan qo‘shilib o‘qiganmi?

— Voy, ular qanaqasiga erkak bo‘lsin?

— Erkak bo‘lmay nima, qizim! O‘n ikki-o‘n uch yoshga kirib qolgan kap-kattakon yigitlar, axir!

Xaticha xonim yamlanib qoldi, tilining uchida bir narsa bor edi-yu, lekin aytishga botinmadi. Keyin tavakkal qilib aytib yubordi:

— Bundan buyon hech iloji yo‘q...

— Nimaga?

— Sen juda ham yosh muallimasan-da, shuning uchun, qizim. Istanbulda “nomusli xotin xo‘rozdan ham qochadi” degan ta’bir bor. Nazarimda, Xaticha xonim ham o‘sha xilidan bo‘lsa kerak, shuning uchun javob qaytarishni ep ko‘rmay, boshqa ishlarga urinib ketdim.

Zo‘r fidokorliklar evaziga qo‘lga kiritilgan maktab qurolining bir qismini majag‘i chiqib ketgan besh dona eski parta tashkil qilsa kerak. Lekin shunisi qiziq ediki, bularni foydalanmasdan sinfning bir burchagiga to‘dalab tashlashibdi.

— Nega bunday qildingiz, Xaticha xonim? — deb so‘radim.

— Men qilganim yo‘q, eski muallima qilgan, qizim, — dedi. — Bolalar bunday narsalarda o‘tirib o‘rganishmagan. Minora-

Sinfda bolalar ko‘paygan sari shovqin ham ortib, kallam gir aylana boshladi. Xaticha xonimdan:

— Hamisha shunaqa baqirishib o‘qishadimi? Bunga qanday chidab bo‘ladi? — deb so‘radim.

Xaticha xonim bir oz hayron bo‘lib menga qaradi.

— Albatta, qizim! Maktab bu! Tesha urmasa yog‘och yo‘nilarmishmi? Qancha qattiq baqirishsa, dars shuncha yaxshi miyaga kiradi, — deb javob berdi.

Sinf bolalarga to‘lgan edi. Maktabning birdan-bir chiroyli va yangi ashyosi bo‘lgan o‘qituvchi stoliga zarb bilan bir musht tushirdim. Shovqinni to‘xtatib, ovoz chiqarmay o‘qishlarini buyurmoqchi edim. Lekin bunga hech kim e’tibor qilmadi, birontasi boshini ko‘tarib qarab ham qo‘ymadi. Aksincha, tosh otilgan ari uyasiday yana beshbattar g‘ovur boshlandi.

“Ayzubillohi, abjad, havvaz, xutti, jim, ustun, jejim asra ji”.

Bolalarni to‘g‘ri yo‘lga solib yuborguncha anchagina qiynalishimni bilsam ham, har holda bunga muvaffaq bo‘lishimga shubham yo‘q edi.

— Xaticha xonim, bugun o‘zingiz bilganingizcha o‘qitavering, — dedim unga. — Men sinfda tartib o‘rnatmagunimcha darsni boshlay olmayman.

Kampir menga shubhalanib qaradi-yu:

— Qizim, biz ko‘rgan-bilganimizni o‘qitamiz. Siz bilgan narsalarni biz bilmaymiz, nima qilaylik, maktab ko‘rmagan bo‘lsak, — dedi.

Boyoqishning nima demoqchi bo‘lganligini keyincha tushundim. Xaticha xonim meni sinab ko‘ryapti, deb o‘ylabdi. Sho‘rlik kampir ikki yuz qurushlik oyligidan ajrab qolmasam deb shunaqayam qo‘rqadiki!..

Havo ochiq bo‘lganiga qaramay, qizlarning bir nechasi boshlarini eski yuzpardalar bilan o‘rab maktabga kelishdi. Xaticha xonimdan buning sababini so‘ragan edim, u bu savolimga har mahallgiday ajablanib javob berdi:

— Voy Xudo, bular kelin bo‘ladigan kap-katta qizlar-ku, aylanay! Ko‘chada boshlarini ochib yurishsa ayb bo‘ladi, axir!

Yo Rabbiy! Kuzda rangini yo‘qotgan gullar singari so‘lg‘in bu o‘n-o‘n ikki yashar bolalar qanday qilib bo‘yi yetgan-u, qanday qilib kelinchak ekan! Men chindan ham g‘alati bir yurtga kelib qolibman!

Bu ahvol bir jihatdan mening ko‘nglimni ko‘tarmay qolmadi. Bularni kelin bo‘ladigan qiz, deb yuradigan odamlar menga uyda o‘tirib qolgan qari qiz deb qaraydi, endi hech kim meni kichkina qiz, deb masxara qilmaydi.

Maktabga hammadan keyin o‘g‘il bolalar keldi. Bu sho‘rliklar kattalar qatori uy ishlarini qilishar, quduqdan suv tortishar, sigir sog‘ishar, toqqa chiqib o‘tin terib kelishar ekan.

Xaticha xonim ularga biroz tashqarida kutib turinglar, deb buyurdi, keyin zaif bir hadik bilan menga yuzlandi.

— Ro‘molingni o‘rab olish esingdan chiqibdimi, qizim? — dedi.

— Ro‘molning nima keragi bor?

— E, qizim, kerak bo‘lganda qanday! Mayli-ku, men aralashmayman, lekin boshga ro‘mol o‘ramay dars berish gunoh bo‘lmasmikin?

“Bilmayman” deyishga uyaldim. Xiyol qizarib:

— Ro‘molim uyda qolibdi, — deb yolg‘on ishlatdim.

Xaticha xonim:

— Bo‘lmasa, qizim, men senga top-toza batist ro‘mol bera qolay, — dedi-yu, yugurib hujrasiga kirib ketdi. Ochganda qulfi jaranglagan sandig‘idan bitta yashil ro‘mol chiqarib berdi.

Nachora, boshga tushganni ko‘z ko‘radi! Sochlarimni durra bilan o‘radim. Istanbul ko‘chalarida fol boqib yuradigan lo‘li qizlarnikiga o‘xshatib ikki uchini iyagim tagidan bog‘lab oldim.

Tashqi darpardasi yopilgan derazalardan birining oynasi xira ko‘zguga o‘xshardi. Men sekin o‘sha yerga kelib, o‘zimni oynaga sola boshladim. Maktabga tayinlanganimdan keyin o‘zimning muallimalik qiyofam qanday bo‘lishini o‘ylab qo‘ygan edim. Fikrimcha, muallima o‘z vazifasini bajarib turgan paytda boshqa xotinlar singari kiyinmasligi kerak. Ijodim juda sodda edi: tizzagacha tushib turgan qora satin ko‘ylak, belda ingichka qayish kamar,

pastroqda ikkita kichkina cho‘ntak — biri ro‘molcha uchun, ikkinchisi xotira daftarchasi uchun. Lekin bu qora manzarani bir oz ochish uchun oq matodan serbar yoqa qilinadi. Men uzun sochlarni yoqtirmayman, lekin o‘qituvchi xotin sochini kalta kestirishi yaramaydi. Bir oydan beri sochimni uzaytirishga har qancha tirishsam ham, haligacha yelkamga tushgani yo‘q.

Men birinchi darsga tayyorlanib, xuddi shu taxlitda kiyindim. O‘jar sochlarimni peshonamga tushmasin, deb xo‘p taradim. Yaltiroq, qora ko‘ylagim, taroqdan qutular-qutulmas yana dikkaya boshlagan kalta sochlarim ustidagi bu yashil durra shu qadar g‘alati bo‘lib ko‘rindiki, qahqaha urib kulib yuborishdan o‘zimni zo‘rg‘a ushlab qoldim.

Sochlarimni Xaticha xonim bergan yashil durra bilan o‘rashga majbur qilgan o‘quvchi bolalarimni sizlarga tanishtirib o‘tay. Eng avval sinfdagi butun umrini sichqon singari sandiqda o‘tkazadigan kichkina Vahbi. Bu bola chindan ham shum sichqonga o‘xshaydi: munchoq singari qora, yaltiroq ko‘zlari mug‘ambir, kichkina yuzi, uzunchoq iyagi bor, u maktabning eng shayton bolasi...

Bo‘ri bolasidek yumaloq, oq ko‘z, yaltiroq tishli, qip-qizil labli, qop-qora arab bola — Ja’far og‘a. Uni birov Ja’far deb chaqirsa, maktabda hech qanday javob bermay, ko‘chaga chiqqach, tosh otar ekan.

O‘n yashar Ashur; bu skelet singari ozg‘in, kir, iflos yuzini chechak buzgan cho‘tir bola.

Nihoyat, sinfning eng ko‘zga ko‘ringan bolasi — Hafiz Nuri. Bu bola o‘n yoshga endi kirgan bo‘lsa ham, yuzi yetmishga kirgan cholniki singari burishib-tirishib ketgan. Iyagining tagida bitgan yarasi bor. Yalang‘och bo‘yni barglari sidirib olingan novdaga o‘xshaydi. Shishib ketgan kasal qovoqlarida bitta ham kiprik yo‘q, tuxumga o‘xshagan boshida oq salla. Gapning qisqasi, bu pulga tomosha qildiriladigan ajoyib maxluqning o‘zi.

Shu kuni ertalab Xaticha xonim qabristondan yangi kesib chiqilgan uzun chiviqlarni yoniga qo‘yib olib, bolalarni bitta-bitta chaqira boshladi. Chaqirilgan bola Xaticha xonimning savollariga javob berib turganda, butun sinf avvalgidek shovqin-suron bilan darsini pishiqtirardi. Esimda: Aleksi opa sinfda shovqin solgudek

bo‘lsak, sham singari sap-sariq barmoqlarini bir-biriga kirishtirib, Bibi Maryam taxlitida moviy ko‘zlarini yuqoriga ko‘tarardi-da: “Menga jahannam azobini torttiryapsiz”, — deyar edi.

Sinfdagi hamma shovqin, hamma tartibsizlikning sababchisi, albatta, Choliqushi bo‘lardi. Mana endi ana shu shovqin-suron azoblarini o‘zing boshingdan kechiryapsan, Choliqushi! Odamni jinni qiladigan bu shovqinni bosish uchun, o‘quvchilarimni ovoz chiqarmay o‘tirishga, sinfda berilgan darsni hamma baravar eshitishga o‘rgatish uchun ikki hafta jon kuydirdim.

Xayriyat, mehnatim zoye ketmadi. Dastlabki kunlarda qanchalik g‘ayrat qilsam ham, lekin ularni eplay olmadim. Xaticha xonimning sinfda ilon singari chinqirgan ingichka novdalaridan keyin ovozim ularga juda jonsiz eshitilar edi... Ba’zan ilojini topolmay: “Xaticha xonim, bu yoqqa keling!” — deb tashqariga baqirar edim. Uning supurgiga o‘tirib olib, osmonda uchib yuradigan yalmog‘iz singari sinfga otilib kirishi dardimga davo bo‘lardi.

Nihoyat, sinfdagi shovqin-suronlarni sekin-asta bosishga muvaffaq bo‘ldim. Endi sinfda pashsha uchsa eshitiladi. Bolalar sekin-sekin so‘zga kiradigan bo‘ldilar. Sinfda qancha baqirib-chaqirib o‘qishsa, darslari shuncha miyasiga yaxshi kiradi, deb ishongan Xaticha xonim ham xursand.

Xaticha xonim suyunganidan:

— Xudo umringga baraka bersin, aylanay qizim! Endi boshim tinchib qoldi, — dedi.

Ammo maqsadim faqat shundangina iborat emas edi. Men bolalarga biroz hayot va shodlik ham berish tilagida edim. Afsuski, bu tilakka yetishning iloji yo‘qdek ko‘rinadi.

Bu qishloqning uylarida, ko‘chalarida, mozorlaridagi singari bolalarida ham qora g‘amginlik bor edi. Rangsiz lablari kulishning nima ekanligini bilmas, harakatsiz, hamisha g‘am-u hasrat to‘la ko‘zlari doimo o‘limni o‘ylayotgandek ko‘rinadi. Men ham sekin-sekin o‘shalarga o‘xshab boryapmanmikan? Ilgarilari o‘lim to‘g‘risida fikrim butunlay boshqacha edi: odam ellik yoshigacha, oltmish yoshigacha, xullas, xohlaganicha, charchaganidan madori quriguncha yuradi, yuguradi, ishlaydi, so‘ngra ko‘zlari shirin uyqu istagi bilan yumila boshlaydi. Ana shunda oppoq, toza ko‘rpaga

kirib yotadi. Uyqu uni qamrab oladi-da, g‘alati bir kayf ichida kulimsirab, qattiq uyquga toladi. Quyosh nurlarida porlagan oq marmarlar ustiga quchoq-quchoq gullar sochiladi... O‘sha marmarlardagi kichkina chuqurchalardan suv ichgani qushlar kelib qo‘nadi. O‘lim so‘zini eshitganimda, ko‘zlarim qarshisiga shu xil jonon va shodon manzaralar kelardi. Endi uning achchiq mazasini yer, o‘simlik va sarv daraxtlari orasida tilim bilan totib, dimog‘larim bilan bo‘ylarini hidlayotgandayman!

Bolalarning shunchalik og‘ir, shunchalik noxush ekanliklarida Xaticha xonimning ham ancha-muncha aybi bor. Bu boyoqish xotin muallimaning vazifasi bolalar qalbidagi dunyoviy istak va intilishlarni yo‘qotishdan iborat, deb tushunadi. Shuning uchun har mahal bechora bolalarni o‘limga duch keltirishga harakat etadi. Uning fikricha, devordagi bir necha tabiiyot lavhalari sinfga shu maqsadda keltirilgan. Masalan:

Bu dunyo foniydir, hech kimga qolmas,
O‘t, ey dunyo, o‘t, ey oxir zamondir,

— qabilida qo‘rqinchli she’rlar o‘qitgandan so‘ng skelet surati solingan qog‘ozni ko‘rsatadi, “Ertaga, biz o‘lganimizdan keyin etlarimiz yo‘qolib, suyaklarimiz mana shunday bo‘lib qoladi!” deb o‘limning dahshatini, go‘r azoblarini tushuntira ketadi.

Kampirning fikricha, narigi suratlar ham shu narsalarni ifoda etadi. Masalan, qishloq xonadoni tasvir etilgan suratni ko‘rsatib: “Xudoyi taolo bu qo‘ylarni qullarim yesin, keyin menga ibodat qilishsin, deb yaratgan. Biz-ku shu qo‘ylarni to‘yib o‘lmagan qornimizga joylaymiz, lekin Ollohi taolo oldidagi burchimizni o‘tayapmizmi? O‘tash qayoqda! Lekin ertaga tuproqqa kirganimizda, Munkarnakir qo‘lida o‘tli gurzisi bilan tepamizga kelganda, ko‘ramiz, holimiz qalay bo‘lar ekan?” Shu taxlitda allanarsalar so‘ylar, yana o‘lim tasvirini boshlar edi.

Ilon surati solingan rasmga buni Shohmoron, ya’ni ilonlar og‘rib-netib

Ha, bu bechora bolalarning vaqtlarini biroz chog‘ qilish, ularni kuldirish uchun nimalar qilmadim! Faqat butun qilgan harakatlarim zoye ketmoqda. Maktabga tanaffus usulini ham kirgizdim. Bolalarni yarim soatda, bir soatda bir marta boqqa olib chiqar, ularga ko‘ngil ochadigan qiziq-qiziq o‘yinlar o‘rgatar edim. Lekin, nima uchundir, bu o‘yin-kulgilar bolalarni qiziqtirmas edi. Ana shunday kezlarda bolalarni o‘z hollariga tashlab qo‘yib, bir chetga chiqib turardim.

Mehnat ezgan, jafo ko‘rgan katta yoshli odamlarga o‘xshash, ranglari so‘lg‘in, ko‘zlari g‘amgin bu kichkina qizchalarning eng yaxshi ko‘rgan o‘yinlari bir burchakka tiqilib olib, o‘lim, tobut, janoza, Azroil, qabr kabi qo‘rqinchli so‘zlar bilan to‘liq diniy ashulalar aytishdan iborat edi. Yana bitta ashulalari bor ediki, buni titroq tovushchalari bilan chinqirib uvillashardi:

— O‘g‘rilar kabi yechintirar seni,
Bir quruq tobutga qo‘yarlar seni,
Zolim o‘limdan qutulmaysan hech.

Qizlar shunday deb nola qilishganda ko‘z oldimdan dafn marosimlari saf tortib o‘tardi.

O‘quvchilarimning eng yaxshi ko‘rgan o‘yinlari o‘lik ko‘mish taqlidi edi. Bu o‘yin, odatda, katta tanaffus mahallarida o‘ynalardi. Bu teatr p’yesasiga o‘xshab ketgan o‘yinda bosh rollarni Hafiz Nuri bilan arab Ja’far og‘a o‘ynardi.

Ja’far og‘a og‘rib qoladi. Atrofida qiz bolalar yig‘ilishib, Qur’on o‘qishadi, og‘ziga suv tomizishadi. Bola ola ko‘zlarini yumib jon berganda, qizchalar faryod urib yig‘lashadi, iyagini bog‘lashadi. Keyin Ja’far og‘ani taxtaga yotqizib yuvishadi.

Bolalar eshikdan sindirib olingan taxtani yashil durralar bilan yopishganda, bular yasagan tobutning o‘sha qo‘rqinchli haqiqiy tobutdan farqi qolmas edi.

Hafiz Nuri [illegible] mash’um tovush bilan janozaga chaqir-

Yuqorida aytganimdek, bu qishloqning havosi, ayniqsa, har soati bitmaydigandek cho‘zilib ketadigan kechalari odam dimog‘iga o‘lim hidini keltiradi... Bunday kechalarning vahimalariga, qo‘rquvlariga chidash...

Bir kuni kechasi tog‘da qashqirlar uliy boshlashdi. Men juda yomon qo‘rqib ketdim. Nima bo‘lsa ham pastga, Xaticha xonimning hujrasiga tushmoqchi bo‘ldim.

Lekin uning mog‘or hidi kelib turgan, yerto‘laga o‘xshagan hujrasining eshigini ochganimda, qashqirlarning ulishidan ham ming marotaba dahshatli manzaraga duch keldim.

Kampir oppoq chorshafga o‘ranib olib, joynamoz ustida o‘tirar, hushidan ketgan singari bo‘g‘iq bir tovushi bilan allanarsalar o‘qir, u yoq-bu yoqqa tebranib, uzun tasbehini o‘girar edi.

* * *

Zaynilar qishlog‘ida men uch narsaga ko‘ngil qo‘ya boshladim: birinchisi — derazam tagidagi oqar buloq, u tinimsiz shildirab, yolg‘izlik kechalarimda menga hamdamlik qiladi.

Ikkinchisi — kichkina Vahbi, ya’ni Xaticha xonim saltanati zaminida umrini sandiq ichida jazo tortish bilan o‘tkazgan bola. O‘zining tengdoshlariga hech bir o‘xshamagan bu kichkina shaytonni yaxshi ko‘rib qoldim. Bu bola harflarni g‘alati talaffuz etar, shirin til bilan erkin gaplashar edi... Vahbi bir kuni bog‘da porloq ko‘zlarini qisib menga qaradi.

— Nimaga qaraysan, Vahbi? — deb so‘radim.

Vahbi hech tap tortmay:

— Juda chiroyli qiz ekansan! Akamga olib beray, bizning kelinimiz bo‘lgin. Akam senga tuflilar, ko‘ylaklar, taroqlar olib beradi, — dedi.

Vahbining hamma narsasi menga yoqadi, lekin men bilan hech hisoblashmaydi. Ba’zan jahlim chiqqanda, qulog‘ini sekin cho‘zib qo‘yganimda ham bunga hech parvo qilmaydi. Kim biladi, balki xuddi shu narsasi uchun uni shunchalik yaxshi ko‘rib qolgandirman. Vahbidan bu o‘rinsiz taklifni eshitib qoshlarimni chimirdim.

— Odam ham o‘z muallimasiga shunday narsalarni aytadimi? Birov eshitib qolsa, tilingni kesib oladi! — dedim.

Vahbi mening soddaligimdan kulayotgandek qilib:

— Esimni yebmanmi! Nima, birovga aytarmidim! — dedi.

Voy Xudo, bu zing‘archa qishloq bolasi nimalarni bilmaydi-ya!

U yana tortinmay davom etdi:

— Seni istambullik kelinoyi deyman. Senga kashtanlar olib kelib beraman. Akam bo‘yningga tillo marjonlar taqadi.

— Nima, hali kelinoying yo‘qmi?

— Bor, lekin u qora qiz. Uni Hasan cho‘ponga beramiz.

— Akang nima ish qiladi?

— Jandarma.

— Jandarma nima qiladi?

Vahbi o‘ylanib qoldi. Keyin boshini qashib:

— Kofirlarni so‘yadi, — dedi.

Vahbining mag‘rur qaysarligi menga yoqar edi. U o‘zini katta odamlardek tuta biladi. Darsda xatosini tuzatsam uyaladi, keyin qizarib, yanglishini tuzatishga unamaydi. Mabodo qattiq turib talab qiladigan bo‘lsam, yuzimga nafrat bilan qarab:

— Sen xotin kishisan, aqling yetmaydi, — deydi.

Mehrim tushib qolgan uchinchi narsaga kelsak, u kichkina yetimcha qizdir. Dars boshlaganimning beshinchi kuni bo‘lsa kerak. Partalarga ko‘z yugurtira boshlagan edim, yuragim shirin bir hayajon bilan o‘ynab ketdi. Eng oxirgi partada oq desa bo‘ladigan mayin sarg‘ish sochli, oqish tanli, malak kabi go‘zal yuzli bir qizchaga ko‘zim tushdi. U inju kabi oq tishlarini yiltiratib, menga kulib turardi.

Kim ekan bu qiz? Qayerdan paydo bo‘lib qoldi?

— Qani, bu yoqqa kel-chi! — deb qo‘l imosi bilan chaqirdim.

Qiz qush chaqqonligi bilan o‘rnidan sakrab turdi, men maktabda qilganimdek, oldimga irg‘ishlab keldi.

Bechoraning ust-boshi xarob edi. Oyoqlari yalang, sochlari to‘zg‘in. Egnidagi rangi o‘chgan chit ko‘ylagining yirtiqlaridan oq, nozik badani ko‘rinib turar edi.

Mitti qo‘lchalarini ushladim.

— Yuzimga qara, kichkinam, — dedim.

Qizcha qo‘rqa-qo‘rqa boshini ko‘tardi, jingalak kipriklari orasida bir juft lojuvard ko‘z chaqnadi.

Zaynilar qishlog‘ida chekkan iztiroblarim meni yig‘latmagan edi. Lekin bu yarim yalang‘och qizchaning chiroyli ko‘zlari, qizil lablar orqasida ikki qator inju shodasidek kulib turgan tishlari, agar o‘sha dam o‘zimni ushlab qolmasam, meni ho‘ngratib yig‘latib yuborardi.

Qizchaning yuzchasini sekingina siladim, keyin hamma qizlardan so‘raganimga o‘xshash bundan ham:

— Oting Zahromi, kichkinam, yo‘qsa Oysha? — deb so‘radim.

U toza Istanbul lahjasida odam ishonib bo‘lmaydigan bir shirin til bilan:

— Menim otim Munisa, xo‘jonim, — dedi.

— Sen shu maktabda o‘qiysanmi?

— Ha, xo‘jonim.

— Nega shuncha kundan beri kelmading?

— Opam yubormadi, xo‘jonim, ishimiz bor edi-da. Endi kelib turaman.

— Nima, onang yo‘qmi?

— Opam bor, xo‘jonim.

— Onang qayerda?

Kichkina qiz ko‘zlarini quyi solintirib jim bo‘lib qoldi. Men bilmasdan bola qalbidagi shilinib yotgan yaraga tegib ketganligimni tushundim. Shuning uchun bu haqdagi savollarimni to‘xtatib, boshqa narsani so‘radim:

— Kecha kechqurun ashula aytgan senmiding, Munisa?

Kecha kechqurun qo‘shni bog‘da allakim ingichka bola ovozi bilan ashula aytganini eshitgan edim. Bu ovoz shu qadar shirin, bu yerda eshitgan ovozlarimga hech o‘xshamas ediki, boshimni derazaga tirab, ko‘zlarimni yumdim, bir necha daqiqa o‘zimni boshqa yerlarda, otini aytgim kelmagan vafosizlar yurtida ekandek sezdim.

Ashula aytgan bola bu kichkina qizdan boshqa bo‘lishi mumkin emas edi. Munisa uyalib, boshini silkidi.

— Men edim, xo‘jonim, — dedi.

Qizchani joyiga jo‘natib, darsni boshladim. Ichimda chiroq yoqilgandek bir his paydo bo‘ldi.

Bu kichkina qiz menga iliq bahor quyoshi kabi ta’sir qildi. Qor ichida ko‘mig‘liq qush inini isitgan zarrin quyosh nuri kabi meni

isitdi. Hasrat to‘la sovuq in ichida boshini qanotlari orasiga suqib, titragan xasta, zaif Choliqushi sekin-sekin jonlana, eski sho‘xchanligini yana topa boshladi. Vujudimning harakatlariga ajib bir o‘ynoqilik, ovozimga, so‘zlarimga haroratli bir ohang qo‘shila bordi.

Dars berib turgan chog‘larimda ko‘zlarim ixtiyorsiz unga qarab qolardi. U ham menga qarardi. Shirin-shirin kulimsirab turgan inju tishlariga, o‘pib olgim kelgan lojuvard ko‘zlariga havaslanar, umrimda birinchi marta o‘zimda onalik muhabbati uyg‘ona boshlaganini his etardim.

Yolg‘iz yashashga majbur bo‘lgan shu kunlarimda qani endi shunday bir qizim bo‘lsa! Afsuski, bu narsa menga nasib bo‘lmaydi.

Munisani Xaticha xonimdan surishtirib, juda oz narsa bilib oldim. “Opam” degani o‘gay onasi emish. Otasi ilgari o‘rmon ma’murlaridan biri bo‘lgan ekan. Ikkinchi xotini Zaynilar qishlog‘idan bo‘lgani uchun, pensiyaga chiqib, shu yerga ko‘chib kelibdi. Xotinining uyi, bir oz yeri bor emish. Bundan tashqari, oladigan besh-o‘n qurush pensiya puli bilan kun kechirar emishlar.

— So‘zingizga qaraganda, bularning oilasi uncha kambag‘al emas ko‘rinadi, — dedim Xaticha xonimga. — Nega endi qizga yomon qarashadi?

Kampir qoshini chimirdi.

— Shunchalik qarashganiga ham shukur deyish kerak. Boshqa xotin bo‘lsa ko‘chaga chiqarib tashlar edi.

— Nega endi?

— Munisaning onasi yomon xotin, qizim. Yaxshi esimda yo‘q, besh yil bo‘ldimi, olti yil bo‘ldimi, bilmayman, onasi bir jandarma ofitseri bilan qochib ketgan. Munisa u mahal juda kichkina edi. Keyin ofitser buning onasini tashlab, boshqa yerga ketib qolgan. Keyin ancha-muncha gap bo‘ldi, yigitlar toqqa olib chiqib o‘ynashgan deyishadi. Xullasi kalom, buzuq xotin degan nomi bor.

— Hay, bu-ku shundaydir, Xaticha xonim, lekin qizda nima ayb?

Kampir boshini chayqadi, yuzidan tabassum alomati ko‘rindi.

— Nima qilishsin deysan? Bunday xotinning qizini shoyi ipaklarga o‘rashga qurblari yetmaydi ham.

Munisa maktabga har kuni qatnay olmas edi. Sababini so‘rasam:

“Opam kir yuvdirdi, opam pol yuvdirdi, opam toqqa o‘tin terishga yubordi” qabilida javoblar berar edi.

Bolalar bu qizni uncha yaxshi ko‘rishmasdi. Sinfda har doim o‘zlarini undan olib qochar, payt topishsa yashiriqcha jonini og‘ritib yig‘latardilar. Bunda mening ham ozmi-ko‘pmi aybim bor edi. Bu kichkina qizga uyg‘ongan mehrimni yashirmas edim. Sinfda uni erkalaganimni, bog‘da yonimga chaqirib olib gaplashganimni ko‘rib, bolalarning jahli chiqardi.

Bir kuni Munisaning maktab bog‘ida yig‘laganini, “Nima qildim sizlarga? Nima yomonlik qildim? Qo‘yinglar!” deb yolvorganini eshitdim-da, o‘zimni ko‘rsatmasdan derazadan qaradim. Qizlar buloqdan og‘izlariga suv to‘ldirib, Munisani quvar, og‘izlaridagi suvni unga purkar edilar. Bechora qiz yig‘lab u yoqdan-bu yoqqa qochar, yuzini, bo‘ynini qo‘llari bilan to‘sishga harakat qilardi.

Og‘ir, qo‘rqoq tabiat, loqayd qizlar yarali ohuni quvlagan ov itlariga o‘xshardilar. Ular qora oyoqlari bilan chaqqon irg‘ishlashar, o‘limtik ustidagi quzg‘unlar singari yirtqichlarcha qichqiriqlar ko‘tarishib, Munisa atrofida yugurishardi. Boyoqish qizni goh burchaklarga tiqishar, goh tuproqqa yiqitishar yoki og‘izlarini shishirgan suvni yirtiq ko‘ylagining yarim ochiq yoqasidan ko‘rinib turgan ko‘kragiga purkashardi.

Aqlim boshimdan uchdi, uydan telbalarcha otilib chiqib, pastga qarab yugurdim. Shunday yugurdimki, o‘ng oyog‘im chirik zina pog‘onalarining birini sindirib, ichiga tushib ketdi. Men boqqa yetib kelganimda manzara o‘zgargan edi. Munisaga o‘zi singari kichkina, lekin kuchli, chaqqon yordamchi topilibdi. Bu Vahbi edi.

To‘qqiz yashar bu azamatning qahramonligini bir umr esdan chiqarmayman. Vahbi buloq suvi oqib tushadigan narigi yoqdagi loyqa ko‘lobga kirib olib, Munisani xafa qilayotganlarga hadeb loy sachratar, o‘zi ham suvdagi o‘rdakdek ivib borardi. Qo‘llari, oyoqlari, yuzi — hammayog‘i loydan qorayib ketibdi. Ingichka ovozi esa, qizlarning qiy-chuvlari orasida podachi nayidek, jaranglab chiqar edi.

— Hoy, kofirning qizlari, tegmanglar Munisaga! Bo‘lmasa hammangni so‘yaman! — deb qichqirardi.

Qizlar bu hujumga dosh berolmay chekinishga majbur bo‘ldilar. Munisani yarim hushsiz holda quchog‘imga olib uyimga ko‘tarib keldim.

Bu kichik go‘zalni bag‘rimga bosganimda, o, nimalar his qilganimni aytib bera olmayman. Qalbimning ich-ichida qaynoq buloq ochilgandek, vujudimni hayajonli bir harorat bosib bordi. Bu harorat tomirlarimda yugurib, meni shirin-shirin elitar, ko‘zlarimga yosh chiqarib, nafasimni bo‘g‘ar edi.

Bunday sarxushlikni bir mahal boshdan kechirgandek bo‘lib ketdim. Ammo qayerda? Qachon?

Hozir shu satrlarni yozib turganimda qalbim urishdan to‘xtab, ko‘zlarim uzoq o‘tmishga tikila boshladi “Ha, qayerda?.. Qachon?” deb o‘ylayman. Bu, har holda, eski bir tushning xotirasi bo‘lishi kerak. Chunki bu uzoq dudmal xotirada ro‘yo kabi aqlga sig‘maydigan narsalar bor. O‘zimni fazolarda uchayotganday ko‘raman. Atrofimda yuzimga, sochlarimga urilib, shitirlab oqayotgan xazonlar seli bor. Ajabo, qayerda? Yo‘q, yo‘q, yolg‘on, bunday narsalarni umrimda birinchi marta his etyapman!

* * *

Shu kuni o‘quvchilarimni esdan chiqarib, faqat Munisa bilan mashg‘ul bo‘ldim. Bo‘ronlar ozor yetkazgan oq gul singari go‘zal vujudini, oq ipakka o‘xshash och sariq sochlarini yuvdim.

Bechora o‘zini bosolmay anchagacha hiqillab yig‘ladi. O, bu ko‘z yoshlari! Nazarimda, bu yoshlar qizning yuzidan emas, mening yaralangan qalbimdan oqib tushayotgandek.

Qizcha sekin-sekin menga ko‘nika bordi. Eski ko‘ylaklarimdan birini naridan-beri unga moslab tika boshlaganimda, Munisa mushuk bolasidek etaklarimga suykalar, yoshi qurimagan ko‘zlarini yuzimga tikib o‘tirardi.

Hayotning mushkul, nohaq zarbalariga barvaqt uchragan har bir yosh boladagi singari Munisada ham katta kishi holi bor. Men faqat bir-ikki oydan berigina tushuna boshlagan ba’zi narsalarimni u ko‘pdan biladi. Ha, uchta kichkina ukasiga o‘zi qarar, bularning

butun tashvishini o‘zi tortar ekan. Shunday bo‘lsa ham negadir o‘gay onasiga yoqmas, har kun bir necha marta kaltak yeyishdan qutulmas ekan. Bundan bir hafta ilgari bog‘lariga qo‘shnisining sigiri tushibdi. Munisa esa uni haydab chiqarguncha kichkina ukasi belanchakdan yiqilib ketibdi. O‘gay onasi Munisani o‘lgudek uribdi-da, keyin molxonaga olib kirib qamab qo‘yibdi. Ikki kun qotgan non burdalaridan boshqa hech nima bermabdi. Munisa menga fil tishlari singari oq badanidagi qizargan, ko‘kargan yerlarini ko‘rsatdi. Bular o‘sha kaltak izlari ekan.

Men chidayolmay:

— Otangning rahmi kelmaydimi senga, Munisa? — deb so‘radim.

U mening soddaligimga hayron bo‘layotgandek, yuzimga tikilib qaradi, keyin kulimsirab:

— U ham menga achinadi, men unga... Nima qilaylik, ikkalamizning ham qo‘limizdan bir narsa kelmasa, — dedi.

Shu so‘zlarni ayta turib, shunday chuqur xo‘rsindi, mitti qo‘lchalarini umidsizlik bilan shunday yozdiki, yuragim alamdan yorilib ketayozdi.

Munisani seva-seva, sevina-sevina qo‘g‘irchoqdek yasatdim. Kichkinamga qo‘l oynasida o‘zini ko‘rsatgan edim, sevinganidan qip-qizarib ketdi. Pushti lenta bilan ikkita qilib o‘rilgan sochlariga, kalta qilib tikilgan ko‘k jun ko‘ylagiga, uzun qora paypoqlariga xuddi birovning egnidagi narsalardek qo‘rqib qarar edi.

Keyin eshitsam, Munisaning yasan-tusani Zaynilar qishlog‘ida bir necha kun gap-so‘z bo‘libdi. Ba’zilari mening yaxshiligimdan xursand bo‘lishsa, ko‘pchilik mendan xafa bo‘libdi. Onasi tog‘larda bevosh yurgan bir ilon bolasiga shunchalik shafqat qilish ortiqcha emish. So‘ngra bu yasan-tusanlarni gunoh deb hisoblaganlar bolani onasi tushgan yomon yo‘lga boshlaydi, deb aytishibdi.

Bechora Munisa pushti lentasidan, kalta ko‘k ko‘ylagidan, qora paypoqlaridan uzoq quvonib yurolmadi. O‘gay onasi nima uchundir bu kiyimlarni yechintirib sandig‘iga solib qo‘ydi. U ikki kundan keyin yana eski, yirtiq ko‘ylakda maktabga keldi.

Munisa maktabga kamdan-kam keladi. Mana uch kundan beri uni ko‘rmayman. Bechoraga nima bo‘ldi ekan? Ertaga kichkina Vahbidan surishtirib ko‘raman.

* * *

Zaynilar, 30-noyabr.

Kun sayin maktabga mehrim oshib boryapti. Bir mahallar tashlandiq bo‘lib yotgan sinf endi toza, shinam shaklga kirdi. Uni bir oz yasatishga ham muvaffaq bo‘ldim.

Dastlabki kunlar menga yovvoyi, begona ko‘ringan bolalar endi o‘zimga yaqin, ko‘zimga issiq bo‘lib qolishdi. Men ularga o‘rganib qoldimmi yoki mening tinmay qilgan mehnatim soyasida ularning o‘zlari odobga kira boshlashdimi, bunisini bilmayman, lekin har holda ikkovining ham ta’siri bo‘lgandir, deb o‘ylayman.

Men ko‘p ishlayman. Ulardan ko‘ra ko‘proq o‘zim uchun, o‘zimni bekorchilikdan, yolg‘izlikning og‘ir musibatlaridan qutqazmoq uchun kechalarni kunduzlarga aylantirib yuboraman. Muvaffaqiyatsizliklarga uchrasam, ko‘nglimni cho‘ktirmayman. Bu beparvo ko‘zli, johil ko‘ngilli bolalarda biroz tushuncha, bir parcha hayot zavqi uyg‘ota olganligimni his etsam suyunaman.

Qishloqi qo‘shnilarimdan ba’zilari goh-gohda menga mehmon bo‘lib kelishadi. Bular ham chaqchaqlashib gaplashishni yomon ko‘radigan, kulishni hech bilmaydiganlar. Balki ular mendan tortinishar? Dastlabki kunlarda iloji boricha soddaroq kiyinishga harakat qilganimga qaramay, meni juda yasanib yuradi, o‘ziga zeb beradi, deb yoqtirmaganliklarini tushunib turaman. Qishloq oqsoqolining xotini hatto buni bir necha marta o‘zimga sha’ma qildi.

Men qo‘limdan kelganicha ularga yoqish, manzur bo‘lishga harakat qildim. Hatto ba’zilarining duoyi salomlarini yozib, ko‘ylaklarini bichib-tikib bergan vaqtlarim ham ko‘p bo‘ldi. Endi mening to‘g‘rimdagi fikrlar biroz o‘zgargan bo‘lsa kerak, deb o‘ylayman.

Ilgari kuni oqsoqolning xotini yana menikiga kelib, eri duo deb yuborganligini aytdi. Oqsoqol: “Muallimangni dastlab ko‘rganimda menga uncha yoqmagan edi. Endi bilsam, mana, tepamda Xudo,

yomon qiz emas ekan. Maktabni noppa-nozanday boshqarib o'tiribdi. Biron narsa kerak bo'lsa, tortinmasdan ayta bersin", — degan emish.

Tabiiy, bu iltifotga tashakkur bildirdim.

Bu yerda meni yoqtiradigan, tez-tez yo'qlab turadigan yana bitta obro'li shaxs bor. U qishloq doyasi Nazifa Mullo. Oti Zahro yoki Oysha bo'lmagani uchun boshqa joydan kelgan, deb o'ylayman, chunki sergapligi ham shundan dalolat beradi.

G'iybatchi ekan, deyishmasin deb odamlardan ko'p narsa surishtirmayman. Lekin qishloqdagi har xil qiziq, alomat voqealarni doyaning o'zi aytib beradi. Bu xotinning o'ziga xos fahm-farosati, nazokati bor. Masalan, bir kuni uyda ikkalamiz yolg'iz o'tirganimizga qaramay, boshqalarning eshitib qolishidan qo'rqayotgandek, og'zini qulog'imga yaqinlashtirib, Munisaning onasi haqida iyib, hatto achinib gapirdi. Oxirda boshini tebratib:

— Hamma ayb pandavaqi erida. Gunoh uning bo'ynida. Lekin, qizim, bu gaplarimni birov bilmasin. Odamni gap-so'zga qoldirishadi, — deb tayinladi.

Doya xonimning bir qori o'g'li bor emish. Hozir fitr yiqqani B... larga ketgan, dedi. Ishlari yurishib ketgan bo'lsa kerak, shuning uchun haligacha qaytib kelmabdi. Bu yil Xudo nasib qilsa o'g'limni uylantirmoqchiman, dedi.

Boyoqish xotin payti keldi deguncha, o'g'lini maqtar, ko'zlarini ma'noli-ma'noli qisib qo'yib, mendan o'zicha umidvor bo'lardi. Ba'zi qoida va shartlarga rioya qilsam, qori afandiga zavja bo'lish sharafiga muyassar bo'lishim mumkin ekanligini fahmladim. Qisqasi, bu xotin meni zeriktirmay yuradi.

Mana bugun ham ertalab uyimga kelib, mavlud o'qishni bilishbilmasligimni so'radi. Gapining mazmunidan, yaqinda qishloqda to'y bo'lar ekan. Zaynilar odatida to'yda muzika chalish o'rniga mavlud o'qilarkan.

Kulib yubormaslik uchun lablarimni tishlab turib:

— Bilaman, lekin ovozim yo'q, doya xonim, — dedim.

Doya xonim afsus qildi. Eski xo'jonimlardan biri mavludni juda yaxshi o'qir, bu bilan juda ko'p pul topar ekan. Lekin doya xonimning bugungi kelishidan maqsadi bu emas edi. Erga beriqizga bir-ikki satil bilan ko'rpa-to'shak qilib berishibdi. Kelinni go'shangada ko'rsatish uchun mendan ham bironta eski ko'ylagini hadya qilsa yaxshi bo'lardi, deb buni yuborishibdi. Buning ustiga u qiz men uchun yot-begona bo'lmay, o'z o'quvchilarimdan biri emish.

layotgan qiz juda kambag'al emish. Qo'shnilar savob bo'lar, deb

Bu xabarni eshitib hang-mang bo'lib qoldim.

— Mening o'quvchilarim orasida kelin bo'ladigan qiz yo'q edi-ku? Eng kattasi endi o'n ikkiga kirgan, — dedim.

Nazifa xonim kuldi.

— Voy aylanay, qizim, o'n ikki yosh ozmi? Men go'shangaga kirganimda o'n besh yoshda edim, meni o'tirib qolgan qari qiz deyishdi. To'g'ri, eski odatlar hozir taqiq qilingan, lekin nachora, qiz yetim, hech kimi yo'q, ko'chada qoldi. Qishloqda Mehmet degan bir cho'pon bor, shunga beryapmiz. Har nima bo'lganda ham bir burda non topib kelib yegizib turar.

— Kim ekan u qiz, doya xonim?

— Zahro.

Sinfda yetti yo sakkizta Zahro bor edi, shuning uchun darrov bilib ololmadim. Doya xonim qaysi Zahro ekanligini aytganda, dahshatdan esim og'ib qolayozdi.

Cho'pon Mehmet uylanayotgan Zahro odamning tushiga kirsa qo'rqib ketadigan alfozda nogira, telba bir qiz edi. Xina rangida, cho'pdek qattiq to'zg'oq sochlari, mum singari rangsiz yuzida yana shu tusda sepkillari, tor peshonasida kosalaridan o'ynab chiqqan qo'rqinchli ko'zlari bor edi. Birinchi ko'rganimdayoq bu qizning kasalligini fahmlagan edim. U sinfda hech gapirmas edi. Mabodo biron narsani so'ragisi kelsa yoki darsni o'qish lozim bo'lsa, birdan jazavasi tutib qolgandek, chinqiroq tovush bilan qichqira boshlar edi.

Lekin men bir narsaga hayronman. Zahro shu holiga qaramay, hisob darsida va yodlashda sinfda hammadan oldinda turar edi.

U sinfdagi singari bog'da ham bolalarga qo'shilmas, tobut va janoza haqidagi diniy qo'shiqlarni aytmas, nash'ali dafn o'yinlarida ham qatnashmasdi. Lekin uning bir necha kunda bir marotaba o'zi yolg'iz o'ynaydigan bir o'yini bor ediki, bu meni bolalarning bosh-

qa o‘yinlaridan ham battarroq dahshatga solardi. Zahro bog‘ning o‘rtasida turib olib, xuddi osmondan kelayotgan bir ovozni eshitayotgandek, ko‘zlarini olaytirar, turgan yerida samovar kabi pishillar, g‘alati vahimali ovozlar chiqara boshlardi. Keyin bu jazavasi kuchayib, qizg‘ish sochlari hurpayar, og‘zi ko‘pirar, chinqirib gir aylana boshlardi. Bu, shubhasiz, uning o‘yini edi. Lekin men uning bu o‘yinini ko‘rsam, negadir titray boshlardim.

Doya xonim ana shu qizning kelin bo‘lishini aytganda, o‘zimcha o‘yladim: “E voh, Zahro kelinlik kechasida zavqi qo‘zg‘ab cho‘pon Mehmetga shu o‘yinini qilib bersa, bechora erning holi nima bo‘larkin?”

Nazifa Mullo ketgandan keyin yana bitta eski ko‘ylagimni so‘kib, Zahroga kelinlik ko‘ylagi tika boshladim. Nachora? Bu bechora qizni biroz bo‘lsa ham yasantirish kerak, tag‘in cho‘pon Mehmet birinchi kechadayoq qochib ketib qolmasin.

* * *

Zaynilar, 1-dekabr.

Kecha kechqurun oqsoqolning uyida Zahroning to‘yi bo‘ldi. Cho‘pon Mehmet o‘ksimasin, deb qishloq maydonida do‘mbira, surnay chaldirdilar, bir-ikki polvonni kurashga soldilar. Xotin-xalaj ham alohida o‘tirish qildi, mavlud o‘qidi.

Men kelinga tikib bergan ko‘ylakni qishloq qariyalari juda yevropacha bo‘lib ketibdi, deyishdi. Qulog‘imga atrofdan: “Ertaga oxirat”, “munkarnakir”, “otash gurzi” kabi so‘zlar chalinardi. Buning aksiga yurib, ba’zi juvonlarning og‘izlaridan suv oqar, oralarida kelinchakka ko‘zlari kuyayotganlar ham topilardi.

Kechada ancha bahrim ochildi. Oqsoqolning xotini ketvorgan ziyofat tayyorlabdi. O‘rtadagi gaplardan bu fidokorlik Zahrodan ham ko‘proq “istambullik xo‘jonim”ni qoyil qoldirish uchun qilinganligi bilinib turar edi.

Kelinni cho‘pon Mehmetga topshirishdan avval kattalarga muloziamat — qo‘l o‘pish marosimi o‘tkazildi. Uyatchan qishloqi yigit ko‘zlarini yumib olib o‘pgan qo‘llar orasida meniki ham bor edi. Muallima ona o‘rnida bo‘lgani uchun mening qo‘limni ham o‘pish zarur ekan.

Bu qo‘l o‘pish marosimida shunday bir yashirin komediya o‘ynaldiki, buni hech qachon unutmayman. Oqsoqolning xotini bilan doya xonim boshchiligida besh-oltita kampir uzun bir karavotga tizilib o‘tirgan edi. Men ularga o‘xshash oyoqlarimni yig‘ishtirib o‘tirishni bilmaganim uchun o‘choq yonidagi kir sandiqning bir chetiga o‘tirib olgan edim.

Ko‘zlarini yerdan uzishga botinolmagan cho‘pon Mehmet avval meni ko‘rmadi. Doya xonim: “Mehmet o‘g‘lim, xo‘jonimning ham qo‘lini o‘p”, — deb meni ko‘rsatganda, boyoqish uyalib-tortinib yonimga keldi. Men jiddiy qiyofa bilan qo‘limni uzatdim. Lekin cho‘pon barmoqlarimni ushlagan zahoti yana qo‘yib yubordi. Buning odam qo‘li ekanligiga ishonmayotgandek, ko‘zlari jovdirar edi. Men kulgimni bildirmaslikka tirishib:

— O‘p, o‘g‘lim, — dedim.

Boyoqish, yana qo‘limni ushladi-da, uyalib-tortinishni bir yoqqa yig‘ishtirib qo‘yib yuzimga boqdi — ko‘zlarimiz uchrashdi. Eng yomoni shu bo‘ldiki, xuddi shu asnoda o‘choqdan yuzimga urgan kuchli alanga yorug‘ida kulib turganligimni ko‘rib qoldi. Cho‘pon-ning xuddi shu damdagi shoshqinchligidek kulgili bir narsani umrim bino bo‘lib ko‘rgan emasman.

Qo‘l o‘pish marosimidan so‘ng kuyovni kelin go‘shangasiga olib kirdilar. Zahro yangi kiyimlari, biroz avval o‘z qo‘lim bilan tarab bezagan sochlari bilan chiroyli qizdek ko‘rinishi mumkin edi. Faqat bu yerning odatiga ko‘ra, harir parda o‘rniga yashil atlasdan qopga o‘xshatib qilingan bir narsa ichiga kiritib qo‘yilganligi uchun uning husni cho‘ponga qanday ta’sir qilganligini ko‘ra olmadim.

* * *

Zaynilar, 15-dekabr.

Bugun ertalab uyg‘onganimda atrofimda bir narsa yetmagandek ko‘rindi. Men o‘ylana, qidira boshladim va oxiri topdim: kechalari bog‘da mungli tovush bilan chuldirab turgan buloq to‘xtagan edi.

Derazani ochib qo‘yay deb o‘rnimdan turdim. Deraza darpardalari ochilmay tixirlik qilgandan so‘ng zarb bilan tortuvdim, oralaridan qor to‘kila boshladi.

Ana xolos, bugun kechasi qor yog‘ib, Zaynilar tanib bo‘lmaydigan kepataga kiribdi.

Xaticha xonim bu yerda qor yog‘sa, to bahorgacha erimay turadi, deb aytgan edi. Qanday yaxshi narsa! Demak, yaproqlari ham qora ko‘ringan, yuraklarni siqib yuboradigan bu qorong‘i o‘lkaning asl bahori qish oylaridan boshlanar ekan. Men qorni yaxshi ko‘raman. U men uchun yangi ochilgan bodom gullaridan ham go‘zal. Bog‘da mana shu oq, toza, yumshoq qorlar ichida yumalangan kezlarimda topgan nash’u namoni hatto bayramlardan ham ololmayman. So‘ngra inson uchun nafratlangan odamlariga nisbatan naqadar totli intiqom vasilalari bo‘la oladi. Bir vaqtlar mening bitta dushmanim bor edi, qordan juda qo‘rqardi. Qalin jemper yoqalari ichida yashirgan ingichka bo‘yniga bildirmasdan qor to‘ldirsam, sovuqdan ko‘kargan lablarini titratib, rangdan rangga kirar, men buni ko‘rib suyunardim.

* * *

Zaynilar, 17-dekabr.

Qor elab yog‘ar, yo‘llar bosilib borar edi. Hammayoqni qor bosdi, endi o‘quvchilarimdan anchasi maktabga kelolmay qoldi.

Bugun hayotimning eng achchiq, eng alamli kuni bo‘ldi. Erta bilan o‘quvchilarim menga yomon xabar olib kelishdi. Kecha kechqurun Munisa bir yomon ish qilib qo‘ygan ekan, o‘gay onasi ustiga tayoq ko‘tarib yuguribdi. Bola bechora uy derazasidan tashlab qochibdi. Uydagilar qorda, qorong‘ida uzoq qolmay qaytib keladi, birozdan keyin eshikni taqillatib yolvoradi, deb o‘ylashibdi. Lekin, qancha-qancha soatlar o‘tib ketgan bo‘lsa ham bola bechora qaytmabdi. Ana shundan keyin qo‘shnilarga xabar qilishibdi. Qishloq bolalari mash’al ko‘tarib, ko‘chalarni aylanishibdi. Lekin uning qayerda ekanligini, qayerga ketganligini bilisha olmabdi.

Munisaning eng yomon ko‘rgan o‘rtoqlari ham achina boshladilar. Kechqurungacha qidirmagan joylari qolmadi. Bu kichkina qizchaga qanchalik ahamiyat berganligimni bilgani uchun qishloq oqsoqoli Vahbi orqali meni qidirish natijalaridan xabardor qilib turdi.

Bugun Vahbi katta erkaklardek, jiddiy va tashvishli edi. Munisaning hali ham topilmaganligini bildirish uchun ko‘chadan turib ko‘kargan hovuchlarini ko‘rsatar, qoshlarini chimirib: “Bechora qiz yo‘qolib qoldi. Bo‘rilar yeb ketgan bo‘lsa kerak!” — deyardi. Kechga borib Vahbining shubhasi kattalarga ham ta’sir qila boshladi: “Shunday bo‘ronda mushtdek qiz bola boshqa qishloqqa keta olmaydi. Yo biron yerda sovuqdan muzlab o‘ldi, yo bo‘lmasa yirtqichlar yedi”, — deguvchilar ko‘paydi.

Odam odamni tanib bo‘lmaydigan qor bo‘ronini tun qora tumandek qamrab olganda yuragimda dahshatli bir umidsizlik paydo bo‘ldi. Hayotni zolim va adolatsiz narsa deguvchilarning fikriga birinchi marta ishona boshladim. Hayotga qarshi isyon ko‘tardim.

Ovozim, nafasim bo‘g‘ildi, boshim otashlar ichida yondi, bir vaqt ko‘rpaga kirdim, yorug‘ ko‘zimga ozor bergani uchun chiroqni o‘chirdim.

Tashqarida bo‘ron hamon hayqirar, deraza eshiklariga kelib urilardi.

Kim bilsin, bechora qizgina hozir qayerlarda yotibdi ekan? Kim bilsin, bechora qaysi zulmat ichida ko‘milgan ekan? Och sariq sochlari, kim biladi, qorong‘ilikning qaysi bir quchog‘ida, xazon yaproqlarga tushgan oyning o‘limtik yog‘dusi kabi qayerlarda titrab yuribdi ekan?

Necha soat o‘tganligini bilmayman. Odam bunday hollarda vaqtni sezish hissini yo‘qotib qo‘yadi. Birdan qabriston tomondagi eshik taqillayotgandek bo‘ldi. Shamoldan boshqa nima bo‘lishi mumkin? Lekin unday emas. Bu shamol zarbasidan boshqa bir narsa. Ko‘rpamdan ko‘tarilib quloq soldim, kecha qorong‘iligida bo‘g‘iq bir inson yig‘isini eshitgandek bo‘ldim. Darhol o‘rnimdan sakrab turdim, yelkamga ko‘rpa tashlab, pastga yugurib tushdim.

Maqsadim Xaticha xonimning hujrasiga borib, uni uyg‘otish edi. Lekin u ham bu ovozni eshitgan ekan, bir qo‘lida sham bilan yugurib chiqib keldi.

Biz eshikni birdaniga ochib yuborishga botinolmay turdik. Bu orada bo‘ron ham tingan edi. Xaticha xonim erkaklarnikiga o‘xshash yo‘g‘on tovush bilan:

— Kim u? — deb qichqirdi.

Ammo javob bo‘lmadi. Kampir yana bir marta so‘radi. Ana shundan keyin shamolning shovqini ichida nozik yig‘i tovushni eshitdik. Xaticha xonim:

— Sen kimsan? — deb yana baqirdi.

Lekin men ovozni tanib, “Munisa! Munisa!” deya qichqirib, tambani ocha boshlagan edim.

Eshik ochilar-ochilmas ichkariga qor aralash shamol yopirilib kirdi-yu, kampir qo‘lidagi sham birdan o‘chdi. Qorong‘ilikda qu-chog‘imga muzdek sovuq kichik bir vujud tushdi. Xaticha xonim shamni yoqish bilan ovora bo‘lguncha, men uni bag‘rimga bosib, ho‘ngrab yig‘lab turdim.

Munisa tamom madori qurib, qo‘llarimda behush yotardi. Yuzi ko‘m-ko‘k ko‘karib ketgan, sochlari to‘zg‘igan, kiyimlarining ichi-ga qor to‘lgan edi.

Bolani yechintirib o‘z joyimga yotqizdim. Bir parcha chitni Xaticha xonimning manqalida isitib kelib, Munisaning badanini ishqay boshladim. Munisa o‘ziga kelar-kelmas, og‘zidan chiqqan birinchi so‘z shu bo‘ldi:

— Bir burda non bering...

Xayriyat, ozgina sutimiz bor ekan. O‘shani isitib baxti qora qiz-ga qoshiq bilan ichira boshladik.

Daqiqalar o‘tgan sayin Munisaning yuzi qizarib, ko‘zlarida nur paydo bo‘la boshladi. U qo‘llarimda yotib xo‘rsinar, achchiq-ach-chiq yig‘lardi.

Oh, uning ko‘zlaridagi minnatdorchilik! Dunyoda kichkina-gina yaxshilik qilishdan ham ajoyib narsa yo‘q. Po‘rtana ichida vayron bo‘lgan kema singari larzaga kirgan bu qorong‘i xonam o‘choqning qizil alangalari ichida birdaniga shundayin munis, mas’ud bir uyaga aylandiki, hozirgina hayotdan shikoyatlangan-ligim uchun o‘z-o‘zimdan uyala boshladim. Munisa sekin-sekin tilga kirdi. Qo‘llarini qo‘ynimga tiqib, sarg‘ish sochlarini bilakla-rim ustiga to‘kib, ko‘zlarimga tikilar, so‘ragan savollarimga og‘ir-og‘ir javob berardi. Kecha kechqurun o‘gay onasidan juda yomon qo‘rqib ketib, qishloqning narigi chetidagi bir omborda somonning ichiga bekinib olibdi. Somon odamni ko‘rpadek issiq saqlar emish. Lekin bugun qattiq ochiqibdi. Kunduzi tashqariga chiqsa, yana

uyga tutib kelishlaridan qo‘rqib, chor-nochor kech kirishini ku-tib yotibdi. Bechora bolaning ishongan tog‘i men ekanman. Kuni bilan: “Xo‘jonim albatta non beradi”, deb o‘zini yupatibdi.

Birozdan so‘ng bolaning porloq ko‘zlariga mung cho‘kdi, chehrasidagi suyunch o‘tlari o‘cha boshladi. Sababini so‘rash-ning luzumi yo‘q edi. Chunki xuddi shunday qo‘rquv menda ham uyg‘ongan edi. Ertaga ertalab Munisani yana uyiga yuborish kerak bo‘ladi.

Shunday bo‘lsa ham, qalbimda zaif bir umid yo‘q emas edi. Ba’zan qalbimda hech mahal ushalmaydiganday tuyuladigan orzu-umidlar yashaydi. Mendagi hozirgi umid ham shunga o‘x-shardi.

Munisada befoyda orzu uyg‘otishdan qo‘rqayotgandek, past to-vush bilan Xaticha xonimga dedim:

— Agar bu bechorani ota-onasi uylariga sig‘dirishmayotgan bo‘lsa, o‘zimga qiz qilib olsam, yo‘q deyishmasmikin? Mening ham hech kimim yo‘q. Xudo haqqi, buni o‘z bolamdek parvarish qilaman. Berishmasmikin-a?

Bu o‘tli orzum go‘yo Xaticha xonimning lablaridan uchadigan so‘zlarga bog‘liqdek, titrab, qaltirab, qo‘llarimni uzatar, bo‘ynimni bukardim.

Kampir ko‘zlarini o‘choqqa tikib olib, o‘ylanib turardi. Keyin sekin boshini tebratdi:

— Yomon bo‘lmas edi. Ertaga oqsoqol bilan gaplashib ko‘ray-lik. U xo‘p desa, otasini ham ko‘ndiramiz. Yaxshi bo‘ladi, — dedi.

Men umrimda shunchalik umid bag‘ishlovchi ajoyib so‘zlar eshitganimni eslolmayman. Javob qilmasdan Munisani bag‘rimga bosdim. Bola qo‘llarimni o‘pib:

— Onajonim, onaginam! — deb yig‘lay boshladi.

Men shu satrlarni yozib turganimda, Munisa mening o‘rnimda yotib uxlayapti, sariq sochlarida o‘choq olovining mas’ud shu’la-lari titrayapti. Tez-tez, chuqur-chuqur xo‘rsinadi. To‘lib-to‘lib yo‘taladi.

Yo Rabbiy, shu bolani menga berishsa naqadar baxtiyor bo‘lar-dim! Unda na qorong‘i kechalardan, na dahshatli po‘rtanalardan va na bechorachilikdan — hech bir narsadan qo‘rqmas edim. Uni

o‘z qo‘lim bilan po‘palab o‘stiraman, baxtiyor qilaman. Men bir zamonlar boshqa bolalarni orzu qilib yurgan edim, lekin ularning hammasi bir kun kechqurun birdaniga qalbimda o‘lib ketdi.

Men endi taqdirimga ko‘nikib qoldim. Yana hamma narsani seva boshladim. Komron, bir kun kechqurun qalbimdagi o‘sha kichkintoylarni o‘ldirgan o‘zing bo‘lganing holda, bu kecha sendan bir vaqtlardagi darajada nafratlanmayman.

* * *

Zaynilar, 18-dekabr.

Bugun kechasi ham mijja qoqmay chiqsam kerak. Kasallar singari, baxtlilarga ham kechalar shunday uzun tuyuladi... Ertalab Xaticha xonim bilan qishloq oqsoqolining uyiga bordik. Bechora chol meni Munisadan xabar izlab kelayotibdi, deb o‘ylagan ekan.

— Hali ham topilmadi, yana bir-ikki yerdan umidim bor, — deb darhol menga tasalli bera boshladi.

Men kechasi bo‘lgan voqeani aytib berdim. So‘zim oxiriga yaqinlashgan sari yuragim dukuri ortar, ko‘z oldim qorayib borardi. Dunyoda hech qilib bo‘lmaydigan bir narsa uchun yolvorayotgandek, qo‘llarimni qovushtirdim:

— Shu kichkina qizni menga bering. O‘zimga qiz qilib olay, bag‘rimda asray. O‘zingiz ko‘rib turibsiz, u bechora o‘gay onasining qo‘lida xazon bo‘ladi.

Oqsoqol ko‘zlarini yumdi, soqolini titkilab o‘ylanib turdi. Keyin:

— Juda yaxshi, qizim, haqiqatan ham savob ish qilgan bo‘lasan, — dedi.

— Demak, Munisani menga berasiz?

— Otasi narigi bolalarini zo‘rg‘a boqolmaydi-yu, bermay nima qiladi. Yo‘q desa, qo‘liga besh-o‘n qurush beramiz-da.

O‘shanda suyunganimdan jinni bo‘lib qolmaganimga hayronman. Murodimga shu qadar oson yetarman, deb o‘ylabmidim! Kechqurundan beri necha soatlab o‘yladim, qiladigan e’tirozlariga javoblar tayyorladim, yuraklarini yumshatish uchun miyamda ta’sirli so‘zlar saraladim. Hech ilojini qilolmasam, onamdan qol-

gan bir necha javhar marjonlarni berish qaroriga keldim. U narsalarni shu bechora yetimchani qutqazishdan ham yaxshiroq bir yerga sarf qila olarmidim? Lekin bu fidokorliklarimning hech biriga hojat qolmadi. Munisa bir jonli qo‘g‘irchoqdek qo‘llarimga tutqizilmoqda edi.

Men boshqalar singari emasman, juda sevingan, baxtiyor bo‘lgan damlarimda tuyg‘ularimni so‘z bilan anglata olmayman. Albatta, ro‘paramdagi kishining bo‘yniga osilishim, uni o‘pishim, tortqilashim kerak. Oqsoqol afandi ham o‘sha dam xuddi shunday tahlika ostida edi, lekin tirish qo‘lining bir marta o‘pilishi bilangina qutulib ketdi.

Ikki soatdan so‘ng oqsoqol Munisaning otasi bilan maktabga kirib keldi. Men u kishini badburush, vahimali, zolim odam, deb o‘ylab yurardim. Holbuki, kichkinagina, kasalmand, yupun bir chol ekan.

Menga istambullik ekanini, lekin qirq yilchadan beri yurtini ko‘rmaganligini aytdi. Chigal tushni aytayotgandek Sariyer, Oqsaroy haqida chalkash-chulkash qilib gapirdi.

Munisani menga berishga rozi edi. Lekin qiziga juda joni achiyotganini sezdim. Bolaning baxtini ochish uchun qo‘limdan kelganini ayamasligimni, uni o‘z bolamdan afzal ko‘rib tarbiyalashimni, har doim o‘ziga ko‘rsatib turishligimni va’da etdim.

Zaynilar qishlog‘ining kambag‘al, qorong‘i maktabi shu vaqtgacha bunday bir bayramni, bunday bir shod-u xurramlikni ko‘rmagandir. Munisa ikkalamiz quvonchimizdan uylarga, dahlizlarga sig‘masdik. Bunga aminman. Qahqahalarimiz bo‘g‘otlarda mudrab yotgan qushlarni uyg‘otib yuboradigan darajada shiftlarga urilib jaranglardi.

Munisa bir necha soat ichida kichkina, nozikkina xonimga aylandi. Qizil chitdan ko‘ylagim bor edi, uni kiymay qo‘ygan edim. O‘shani bir oz toraytirib, kaltaroq qilib qizchamga ajoyib kostyum qilib berdim. Munisa shu kiyimda bir ho‘plam suvdek, og‘izga solish bilan erib ketadigan shokolad konfetdek bo‘lib qoldi.

Qor bir kun avvalgi shaxtidan birmuncha qaytgan bo‘lsa ham, hamon yog‘ib turar edi. Qorong‘i tushmasdan avval bolani qo‘lidan

o‘z qo‘lim bilan po‘palab o‘stiraman, baxtiyor qilaman. Men bir zamonlar boshqa bolalarni orzu qilib yurgan edim, lekin ularning hammasi bir kun kechqurun birdaniga qalbimda o‘lib ketdi.

Men endi taqdirimga ko‘nikib qoldim. Yana hamma narsani seva boshladim. Komron, bir kun kechqurun qalbimdagi o‘sha kichkintoylarni o‘ldirgan o‘zing bo‘lganing holda, bu kecha sendan bir vaqtlardagi darajada nafratlanmayman.

* * *

Zaynilar, 18-dekabr.

Bugun kechasi ham mijja qoqmay chiqsam kerak. Kasallar singari, baxtlilarga ham kechalar shunday uzun tuyuladi... Ertalab Xaticha xonim bilan qishloq oqsoqolining uyiga bordik. Bechora chol meni Munisadan xabar izlab kelayotibdi, deb o‘ylagan ekan.

— Hali ham topilmadi, yana bir-ikki yerdan umidim bor, — deb darhol menga tasalli bera boshladi.

Men kechasi bo‘lgan voqeani aytib berdim. So‘zim oxiriga yaqinlashgan sari yuragim dukuri ortar, ko‘z oldim qorayib borardi. Dunyoda hech qilib bo‘lmaydigan bir narsa uchun yolvorayotgandek, qo‘llarimni qovushtirdim:

— Shu kichkina qizni menga bering. O‘zimga qiz qilib olay, bag‘rimda asray. O‘zingiz ko‘rib turibsiz, u bechora o‘gay onasining qo‘lida xazon bo‘ladi.

Oqsoqol ko‘zlarini yumdi, soqolini titkilab o‘ylanib turdi. Keyin:

— Juda yaxshi, qizim, haqiqatan ham savob ish qilgan bo‘lasan, — dedi.

— Demak, Munisani menga berasiz?

— Otasi narigi bolalarini zo‘rg‘a boqolmaydi-yu, bermay nima qiladi. Yo‘q desa, qo‘liga besh-o‘n qurush beramiz-da.

O‘shanda suyunganimdan jinni bo‘lib qolmaganimga hayronman. Murodimga shu qadar oson yetarman, deb o‘ylabmidim! Kechqurundan beri necha soatlab o‘yladim, qiladigan e’tirozlariga javoblar tayyorladim, yuraklarini yumshatish uchun miyamda ta’sirli so‘zlar saraladim. Hech ilojini qilolmasam, onamdan qol-

gan bir necha javhar marjonlarni berish qaroriga keldim. U narsalarni shu bechora yetimchani qutqazishdan ham yaxshiroq bir yerga sarf qila olarmidim? Lekin bu fidokorliklarimning hech biriga hojat qolmadi. Munisa bir jonli qo‘g‘irchoqdek qo‘llarimga tutqizilmoqda edi.

Men boshqalar singari emasman, juda sevingan, baxtiyor bo‘lgan damlarimda tuyg‘ularimni so‘z bilan anglata olmayman. Albatta, ro‘paramdagi kishining bo‘yniga osilishim, uni o‘pishim, tortqilashim kerak. Oqsoqol afandi ham o‘sha dam xuddi shunday tahlika ostida edi, lekin tirish qo‘lining bir marta o‘pilishi bilangina qutulib ketdi.

Ikki soatdan so‘ng oqsoqol Munisaning otasi bilan maktabga kirib keldi. Men u kishini badburush, vahimali, zolim odam, deb o‘ylab yurardim. Holbuki, kichkinagina, kasalmand, yupun bir chol ekan.

Menga istambullik ekanini, lekin qirq yilchadan beri yurtini ko‘rmaganligini aytdi. Chigal tushni aytayotgandek Sariyer, Oqsaroy haqida chalkash-chulkash qilib gapirdi.

Munisani menga berishga rozi edi. Lekin qiziga juda joni achiyotganini sezdim. Bolaning baxtini ochish uchun qo‘limdan kelganini ayamasligimni, uni o‘z bolamdan afzal ko‘rib tarbiyalashimni, har doim o‘ziga ko‘rsatib turishligimni va’da etdim.

Zaynilar qishlog‘ining kambag‘al, qorong‘i maktabi shu vaqtgacha bunday bir bayramni, bunday bir shod-u xurramlikni ko‘rmagandir. Munisa ikkalamiz quvonchimizdan uylarga, dahlizlarga sig‘masdik. Bunga aminman. Qahqahalarimiz bo‘g‘otlarda mudrab yotgan qushlarni uyg‘otib yuboradigan darajada shiftlarga urilib jaranglardi.

Munisa bir necha soat ichida kichkina, nozikkina xonimga aylandi. Qizil chitdan ko‘ylagim bor edi, uni kiymay qo‘ygan edim. O‘shani bir oz toraytirib, kaltaroq qilib qizchamga ajoyib kostyum qilib berdim. Munisa shu kiyimda bir ho‘plam suvdek, og‘izga solish bilan erib ketadigan shokolad konfetdek bo‘lib qoldi.

Qor bir kun avvalgi shaxtidan birmuncha qaytgan bo‘lsa ham, hamon yog‘ib turar edi. Qorong‘i tushmasdan avval bolani qo‘lidan

yetaklab boqqa olib chiqdim. Xaticha xonim Zayni otaning chiroqlarini yoqqani ketguncha birga-birga yurdik, o‘ynashdik, quvlashdik, mozor toshlari orasida qor otishdik.

Quvnoqligimiz qari kampirning ham shodon yuziga kulgi chiqardi.

— Qani, ichkari kiringlar endi! Sovqotib, kasal bo‘lib qolasizlar, — deyar, shirin-shirin kulardi.

Sovqotish? Odamning ichida quyoshlar chaqnar ekan-u, yana u sovqotarmishmi!..

Bu oqshom osmon menga shoxlarini g‘arbdan sharqqa qadar cho‘zib yuborgan daraxtga o‘xshab ko‘rindi. U sekin-sekin tebranganda ustimizga oq gullarini to‘kkan kattakon yasmin butasiga o‘xshardi.

* * *

Zaynilar, 30-dekabr.

Munisa bilan shu qadar apoq-chapoq bo‘lib ketdikki!.. Bu kichkina qiz darslardan ortgan hamma vaqtimni olardi. Nimaniki bilsam unga o‘rgatgim keladi. Har kuni ikki soat fransuz tili o‘qitaman, qishloqdagilar bilib qolishsa bizni toshbo‘ron qilishmasin, deb eshiklarni, derazalarni mahkam bekitaman-da, o‘yinga tushishni ham o‘rgataman.

Ba’zan o‘zimga kulgim qistaydi.

— Choliqushi! Munisani hamma narsaga o‘rgataman, deb tag‘in Hoji xalfaning o‘g‘li Miratga o‘xshatib qo‘ymagin, — deyman.

Bu kambag‘al qishloq qizi hademay aslzodaga o‘xshab qoldi. Har bir harakatidan, har bir so‘zidan malohat bo‘yi kelib turadi. Avvallari bunga hayron qolardim. Endi esa sababiga tushuna boshladim. Munisaning onasi odamlar aytgandek to‘pori xotin emas ko‘rinadi.

Qizaloq mendan nihoyatda minnatdor. Ba’zan hech nimadan-hech nima yo‘q yonimga keladi-da, qo‘llarimni ushlab betlariga, lablariga surta boshlaydi. Ana shunda men ham uning qo‘lchasini hovuchlarimga olib, mitti barmoqchalarini bitta-bitta o‘paman. Bechora qiz meni qanotiga olib yaxshilik qildi, deb

o‘ylaydi. Holbuki, mening qanotimga kirish bilan chinakam yaxshilikni uning o‘zi qildi.

Qizginamning qaqajonligi, odamning esiga kelmagan g‘alati gaplari kishini hayron qoldiradi!.. Birga tura boshlaganimizning ikkinchi kuni:

— Munisa, xohlasang meni oyi deyaver, yaxshiroq bo‘ladi, — degan edim, shiringina kulimsirab betimga qaradi-da:

— Voy, bo‘larmidi, opajon! — dedi.

— Nega bo‘lmasin?

— Hali kichkinasiz-ku, opajon, sizni oyi deb bo‘ladimi!

Bu so‘zi nafsoniyatimga tegdi. Barmog‘im bilan po‘pisa qilib:

— Ha, shayton, nimaga kichkina bo‘lar ekanman? Yigirma yoshga kirdim-a, kap-katta xotinman, — dedim.

Munisa tilining uchini tishlari orasida siqib turib menga qarar, hech nima demay nuqul kular edi.

— Yolg‘onmi? Kap-katta xotinman, — dedim yana.

U katta odamlarday lablarini burdi.

— Mendan uncha katta emassiz-ku, opajon! Juda borsa o‘n to‘rt-o‘n beshga kirgandirsiz.

O‘zimni tutolmay kulib yubordim. Munisa uyalib, tortinib turib:

— Siz kelinchak bo‘lganingizda-chi, opajon, sochimga zar iplar taqaman, — dedi. — Xuddi sizga o‘xshagan bir chiroyli...

Qo‘lim bilan bolaning og‘zini yopdim.

— Yana shunaqa gaplarni aytsang, tilingni uzib olaman! — dedim.

* * *

Kichkinam yasan-tusanni, noz-karashmani yaxshi ko‘radi. Men o‘ziga oro beradigan qizlarni hech yoqtirmas edim. Mana endi Munisaning oynak oldida o‘ziga oro berishiga, oynakdagi aksini yoqtirib, kulimsirashiga hushim ketib qarab qolaman. Hatto bir kuni kechasi qo‘lidan kuygan gugurt cho‘pini ham topib oldim. Qizi tushmagur yashirincha qoshlarini qoraytirib olmoqchi bo‘lgan ekan. Qiziq, kimdan o‘rgandi ekan? Bilmayman... Hozirgisi-ku go‘rga-ya, bir necha yildan keyin bo‘yga yetsa, bironta yigitni yax-

Munisaga ham yuqdi. Bechora qiz meni dardga solgan nima ekanini bilar, etajerkadagi konvertlarga nafrat bilan qarab-qarab qo‘yar edi.

Shu bugun kechqurun ham yana deraza yonida o‘yga tolib turgan edim, Munisa tortinib yonimga keldi, keyin yuragi betlamaygina:

— Opajonim, men bir nima qilib qo‘ydim, bilmayman, jahlingiz chiqarmikan? — dedi.

Men cho‘rt o‘girildim. Ko‘zlarim ixtiyorsiz etajerkaga yugurdi. Xatlar joyida yo‘q edi! Yuragim alamdan g‘ujanak bo‘ldi, chidayolmay:

— Xatlar qani? — deb so‘radim.

Munisa boshini egdi.

— Yoqib yubordim, opajon. Nima qilayin, sizni juda ezib yuborishdi!

Men bo‘g‘iq bir tovush bilan:

— Nima qilib qo‘yding, Munisa?! — deb qichqirdim.

Bola mening qattiq jahlim chiqishini, yelkasidan ushlab silkita boshlashimni kutib titrardi. Boshimni qo‘llarimga tirab, sekinsekin yig‘lay boshladim.

— Opajonim, yig‘lamang. Xatlaringizni yoqqanim yo‘q, sizga jo‘rttaga shunday dedim. Bunchalik kuyib-yonmasangiz, keyin yoqib yuborardim. Mana.

Kichkina qo‘li bilan boshimni silar, ikkinchisi bilan xatlarni qo‘limga ushlatishga harakat qilardi.

— Ol, opajonim, bular yaxshi ko‘rgan kishingdan kelganga o‘xshaydi, — dedi. Men seskanib tushdim.

— Tirmizak, bu qanday gap? — deb qichqirdim.

— Qaydam, opajon. Yaxshi ko‘rgan kishingizdan kelmasa, shuncha yig‘larmidingiz?

Ko‘p narsa biladigan bu qaqajonning so‘zlaridan uyaldim, ko‘z yoshlarimdan uyaldim. Endi bu ahvolga xotima berish kerak edi. Men qaror qildim.

— Kichkinaginam, koshki shu so‘zlarni aytmagan bo‘lsang. Modomiki, aytishga aytding, endi men senga isbot qilib berayin. Xatlar men yaxshi ko‘rgan odamdan kelgan emas. Kel, ikkovimiz birga yoqib tashlaymiz.

Uy ichi qorong‘i edi. Faqat o‘choqda bir o‘tin chalasi goh yonib, goh o‘chardi. Xatlardan birini o‘tga tashladim. Konvert g‘ujanak bo‘lib yona boshladi. Yonib bo‘lgandan keyin ikkinchisini, so‘ngra uchinchisini tashladim.

Munisa anglashilmas bir hayajon bilan bag‘rimga suqilardi. Maktublar birin-ketin yonarkan, qarshimizda jon berayotgan bir odam bordek, hayajon ichida sukut qilib turdik. Navbat to‘rtinchi xatga kelganda, ichimda chidab bo‘lmaydigan bir pushaymonlik o‘ti yondi. Lekin uchtasi yonib ketgandan keyin bunisini olib qololmas edim. Qalbimning bir parchasini uzib olayotgandek bir iztirob bilan unisini ham o‘tga irg‘itdim.

So‘nggi maktub avvalgilaridek birdan tutab ketmadi. Bir chekkasidan nozikkina tutun chiqarib, keyin sekin-sekin yona boshladi. Oxirida konvertning qovjirab ochilganini, mayda yozuvlar bilan to‘liq bir qog‘ozning sekin-sekin yona boshlaganini ko‘rdim. Bu azobga chiday olmay qiynalar edim. Munisa, ko‘nglimda o‘tayotgan narsalarni bilgandek, egilib qo‘lini o‘tga suqdi-da, maktubning bir parchasini qutqazib qoldi.

Bu parchani bolani uxlatgandan keyingina qo‘limga oldim. Unda shu satrlar omon qolgan edi.

“...Kecha ertalab onam yuzimga qaradi-yu, yig‘lab yubordi. “Nima bo‘ldi, oyi? Nega yig‘laysiz?” — deb so‘radim.

Oldin gapirgisi kelmadi. “Hech... Bir tush ko‘ribman”, deb qo‘ya qoldi. Lekin men qo‘ymadim, yalindim, yolvordim, oxiri so‘zlashga majbur qildim. Sekin-sekin yig‘lab turib shularni aytdi:

— Bugun Farida tushimga kiribdi. Men qorong‘i yerlarda izlab yurgan emishman, ro‘para kelgan odamlardan: “Farida shu yerdami, Xudo xayringizni bersin!” deb so‘rarmishman. Yuzi yopiq bir xotin meni qo‘limdan ushlab takiyaga o‘xshagan olaqorong‘i bir yerga boshlab kirarmish-da: “Farida shu yerda. Difterit kasalidan o‘ldi”, deyarmish. “Qarasam, bechora bolam ko‘zlari yumuq yotibdi. Hali rangining qoni ham ketmabdi. Men achchiq-achchiq yig‘lab uyg‘onib ketdim. O‘lik ko‘rgan tirik ko‘radi, deydilar, shunday emasmi, o‘g‘lim? Yaqinda Faridani ko‘raman, a, Komron?” Oyimning so‘zlarini senga aynan yozdim. Mayli, meni bir yoqqa qo‘yib tur, lekin onang o‘rnidagi mana shu keksa xotinni hadeb

Besh daqiqadan so‘ng qari doktor og‘ir etiklari bilan zinapoyani g‘ijirlatib yuqori chiqdi. Keyin yuzimga qaramasdan gapira boshladi.

— Afandim, voqea ma’lum, bir yaradorimiz bor, uncha og‘ir emas, faqat qarab turish kerak. Men birozdan keyin ketaman. Qilinadigan ish uncha mushkul emas, lekin yaradorning qoni buzilib qolishidan qo‘rqaman. Bu yerdagi odamlar doktorlarga uncha ishonishmaydi. Paytini topishib, darrov tabiblarga, baxshilarga qaratishadi. Yaralarga bo‘lmag‘ur zararli narsalar yopishtirishdan ham toyishmaydi. Siz maktab ko‘rgan ilmli ayolsiz. Qilinadigan ishlarni o‘zim aytib beraman. Kasal o‘rnidan turib ketmaguncha qarab turasiz. Lekin bunga dosh berarmikinsiz, yo‘qmikin?

— Bo‘ladi, doktorbey. Mening asablarim mahkam. Hech narsadan qo‘rqmayman, afandim.

Doktor menga ajablanib qaradi.

— Qani, yuzingni och, ko‘rayin, — dedi.

Bu takallufsiz so‘zlarda g‘alati bir samimiyat bor edi. Men hech tortinmasdan yuzimni ochdim. Hatto biroz kulib ham qo‘ydim.

Qari doktor qo‘llarini yozdi, sodda yuzida g‘alati hayronlik ko‘rindi. Keyin qahqaha urib:

— Sen bu yerlarda nima izlab yuribsan? — dedi.

Bu gal men shoshib qoldim. Ajabo, bu odam meni tanirmidi? Shunga qaramay, men ham hazil qilishdan qo‘rqmadim. Doktorning odamda shu qadar ishonch, shu qadar yaqinlik hissi uyg‘otadigan issiq chehrasi bor ediki...

— Meni taniyman deb turib olmassiz, degan fikrdaman, doktorbey...

— Shaxsingni emas, xilingni taniyman, qizim, xilingni! Afsuski, yer yuzida juda kamayib borayotgan xilingni.

— Fili Mahmudlarga[1] o‘xshabmi, afandim?

Besh oydan beri ichimda zo‘rg‘a bosib kelayotgan sho‘xliklarim yana bosh ko‘tardi. Aleksi opa har doim meni erkalatib bo‘lmaydi, deyardi. Chunki darhol sho‘xlik qilishga, so‘zlarni buzishga, yosh bola qiliqlarini qilishga tutinaman.

[1] **Fili Mahmud** — mamont.

Har holda doktor menda nihoyatda odobli, pok odam taassurotini qoldirdi. U yana boyagidek gurillagan qahqaha bilan:

— Hozirgi fillarning yo‘g‘on, so‘laqmon bobolariga sira ham o‘xshamagan nozik, kichkina, xushchaqchaq maxluq-ey! Qari bo‘lsam ham bu sifatlaringga “go‘zal” sifatini ham qo‘shib qo‘yishim mumkin. Qani, ayt-chi, go‘zal aslzoda, bu yerlarga qayerdan kelib qolding? — Uyezd harbiy doktorining dag‘al so‘zlarida, gulduragan qahqahalarida sezilar-sezilmas bir hasrat borligini payqay boshladim. Men o‘zimni og‘ir tutishga tirishib:

— Men muallimaman, doktorbey. Xizmat qilish niyatim bor edi, shu yerga yuborishdi. Men joy tanlamayman. Qayerga yuborishsa ham ishlay beraman, — dedim.

Men shu so‘zlarni aytib turganimda, doktor yuzimga tikilib qoldi.

— Demak, sen bu yerga xizmat qilish uchun kelding? Ma’rifat uchun, qishloq bolalariga xizmat qilish uchun, shundaymi?

— Ha, maqsadim shu.

— Shu yoshda, shu chehra, shu qiyofada-ya? Yo‘q, menga to‘g‘risini ayt. Ko‘zlarimga bir qaragin-chi, ha, shunday! Sen meni ishona qoldi, deb o‘ylaysanmi?

Doktorning salqi yonoqlari ichiga yashiringan va shirin-shirin kulimsirab turgan oq kiprikli ko‘zlari xuddi ko‘nglimning ichini ko‘rib turgandek edi.

— Unday emas, qizim. Asl sabab boshqa yerda. Hatto tirikchilik dardi ham emas. Sen yashirishga tirishgan sayin men yaxshiroq ko‘ryapman. O‘zingning kimligingni, oilangni, xonadoningni, shunga o‘xshash narsalarni so‘rasam aytmaysan, shundaymi? Ko‘rdingmi, qanday bilib olyapman. Bu yerda bir sir bor. Lekin men kovlashtirib o‘tirmayman, kichik bir ishora bo‘lsa bas.

Ikkovimiz ham jim bo‘lib qoldik. Qari doktor biroz o‘ylab turgandan so‘ng:

— Senga kichkinagina xizmat qilsam, ijozat berasanmi? — deb so‘radi. — Seni boshqa yaxshiroq yerga ko‘chirsam xohlarmiding? Maorif ministrligida bitta-ikkita tanishlarim bor.

— Yo‘q! Rahmat, doktorbey. Ishlab turgan yerimdan xursandman.

Doktor yana kulimsirab yelkalarini uchirdi, keyin hazillashayotgandek qilib:

— Juda soz! Juda soz! Lekin shuni bilib qo‘yginki, fidokorlik sen o‘ylagancha hazil gap emas. Bir kun emas, bir kun joning siqilsa, menga ikki enlik xat yoz, adresimni tashlab ketaman. Bu bir odamgarchilik.

— Tashakkur, afandim.

— Bu masala bitdi. Endi ishimizga o‘taylik. Qiladigan ishlaringni tushuntirib beray.

Qari doktor narigi xonaning eshigini ochdi. Bir qiyshiq karavot ustida gavdasi, yuzi askar plashi bilan yopib qo‘yilgan yarador yotar edi.

Doktor:

— Qalaysan, mulla, biroz tuzuk bo‘ldingmi? — deb so‘radi.

Yarador kishi qo‘li bilan plashini ko‘tarib yotgan yerdan turmoqchi bo‘ldi.

— Qimirlama, yot. Nima, biron yering og‘riyaptimi?

— Yo‘q, ko‘p rahmat. Faqat bet suyagim biroz lo‘qillayapti.

Doktor yana kuldi.

— Eh, mening aziz ayiqlarim. Tizzasining qopqog‘ini bet suyagi deydi-ya! Qornini tovonida deb o‘ylaydi bu. Payti kelganda odamlarning ko‘zini shamg‘alat qilishdan toyishmaydi. Tuzalib ketadi, mulla, hech narsa bo‘lmaydi. Xudoga shukur qil, o‘q xiyol chapdan o‘tganda sho‘ring qurirdi. Nima, bir hafta o‘tar-o‘tmas o‘rningdan turib yurib ketmoqchimisan? Yo‘q, to‘g‘ri kelmaydi. Mana shu yerda joningning rohatini ko‘zlab yota tur. Ha, bu qizcha nima desa shuni qilasan, gapini qaytarmaysan, uqdingmi? Sening doktoring shu, yarangni shuning o‘zi bog‘laydi. Mabodo u edi-bu edi deb gap qaytarganingni eshitsam, ha, o‘zingdan koyin. Xudo haqqi, o‘zim kelib oyog‘ingni to‘g‘ram-to‘g‘ram qilib kesib tashlayman.

Doktor yaradorning bintini yecha boshladi. Yaraga tegib ketganda, u “sekinrog‘-ey!” deb qichqirib yubordi.

— Ovozingni o‘chir. Hayf-ey senday erkakka! Shopday mo‘yloving, uzun soqoling bilan mushtumdek qizcha oldida voy-voylashga uyalmaysanmi? Bu yara emas, o‘yinchoq. Shunday kasal

boquvchiga topshirishlarini bilsam, hatto men ham bir yerimni g‘iq demay kestirar edim.

Bir soatdan so‘ng sersoqol kapitan bilan doktor jo‘nab ketdi.

Dunyoda bundan ham ajoyibroq tasodif bo‘lishi mumkinmi? Men umrim bino bo‘lib, bir ko‘rgan odamimning menda shu qadar chuqur taassurotlar qoldirganligini hech eslay olmayman.

* * *

Zaynilar, 24-fevral.

Bu yil yozni barvaqt keladi, deyishadi. Bir haftadan beri havolar ochiq. Kunduzlari quyosh charaqlaydi. Tepalarda qor bo‘lmasa, odam o‘zini may oyi pallalarida deb his etadi.

Bugun juma. Tushki ovqatdan so‘ng xonamda o‘tirib, suv bo‘yoqda Munisaning suratini solish bilan mashg‘ul edim. Birdan eshik taqilladi. Xaticha xonim ro‘moli bo‘yniga tushgan, qo‘l-oyoqlari titragan holda kirib keldi. Uni hech mahal bunday sarosimali va hayajonli ko‘rmagan edim.

— Voy, xo‘jonim, maktabga ikkita afandi keldi. Biri maorif mudiri emish, tekshirgani kelibdi. Tez tush! Ular bilan gaplashishga tobim yo‘q.

Shosha-pisha chodramni yopina turib, o‘zimcha kular edim. Kabinetida o‘tirib qo‘l-oyog‘ini qimirlatishga ham erinadigan bu tamballar shohi shuncha yerga zahmat chekib kelsa-ya! Bunga ishonib bo‘ladimi!

Pastda, sinf eshigi yonida biri nihoyatda novcha, unisi g‘oyat pakana ikki kishiga duch keldim. Men ko‘zlarim bilan uni qidira boshlaganimda, pakana kishi men tomonga to‘g‘ri yurib keldi. Qorong‘ilikda men uncha yaxshi ko‘rolmagan yuzida yakka ko‘zoynak porlar edi.

— Muallima xonimmisiz? Hurmatimni arz etaman. Men maorif mudiri Rashid Nozimman. Bu qanday qorong‘i yer? Bu yer maktab emas, og‘il-ku!

Sinfning eshigini ocha turib:

— Ichi biroz yorug‘, afandim, — dedim.

Mudirning mitti gavdasiga sira ham yarashmagan bir alfozda oyoqlarini katta-katta tashlab yuradigan biram g‘alati odati bor ekanki...

U eshikdan bir odim ichkari tashladi-yu, to‘xtadi. Keyin nutq so‘zlamoqchiday qo‘lini silkitib:

— Azizim, bunga qara, bu qanday razolat, qanday razolat! — dedi. — Maktab deyish uchun mingta guvoh kerak bunga! Shu holda qanday taraqqiyparvar bo‘lasan? “Yo hammasi, yo hech birisi!” deganimning naqadar o‘rinli ekaniga tan berarsan deyman?

Endi ularni durustroq ko‘ra boshladim. Mudir dastlab ko‘zimga yosh bola, endi yetilib kelayotgan o‘smirday ko‘ringan edi — aslida ellik yoshni urib qo‘ygan ko‘sa kishi ekan. Nuqul qoshi bilan ko‘zini o‘ynatar, aytgan har so‘ziga qarab tirish yuziga alohida-alohida ma’no berardi.

Narigisi esa novchadan kelgan, qotma, qoramag‘iz, ingichka mo‘ylovli kishi edi. O‘lguday novchaligidan biroz bukur ham chiqaribdi. Maorif mudiri yana menga qaradi.

— Afandim, o‘rtog‘imni sizga tanitay: viloyat jamoat ishlari bo‘limining injeneri Mumtozbey.

Men indamay qolmaslik uchun:

— Shunaqami, afandim. Juda soz, — dedim.

Maorif mudiri sinfning mustahkamligini tekshirmoqchiday oyoqlarini dupurlatib yurar, partalarni, surat ramkalarini hassasinig uchi bilan to‘qillatib urib ko‘rardi.

— Azizim, katta rejalarim bor. Hammasini buzib yangidan quraman. Pokiza binolar solaman. Talab qilgan mablag‘larimni berishmasa, ahvollariga voy! Ishni tagidan puxta qildim. Istanbul matbuotini o‘t ochishga tayyor turgan batareya deyaver, mendan kichik bir ishora bo‘lsa bas — paq-puq!.. Dahshatli bombardimon boshlanadi. Bildingmi, yo bu kalla ichidagi dunyo haqiqatga aylanadi, yo men mansabimni tashlab ketaman.

Bu chiroyli so‘zlarning hammasi men uchun, bir bechora qishloq o‘qituvchisining ko‘zlarini qamashtirish uchun aytilayotganiga hech shubha yo‘q edi. Mudir yakka ko‘zoynagini yana tuzatib:

— Qancha o‘quvchingiz bor? — dedi.

— O‘n uchta qiz, to‘rtta o‘g‘il bola, afandim.

— O‘n yettita bola uchun bitta maktab! G‘arib dabdaba! Sen binoni ko‘rasanmi, Mumtoz?

— Mol maydonda, ko‘rish nima hojat!

Maorif mudiri g‘oyat zo‘r rejasi haqida gapirib turganda injenerning yer ostidan menga razm solayotganini sezdim. Axiyri, meni tushunmasin, deb sherigiga nihoyatda buzuq fransuz tilida:

— Hoy, azizim, biron bahona bilan shuning yuzini ochtirsang-chi. Chehrasi yuz pardasi ostida ham o‘tday yonib turibdi. Qayerdan kelib qolibdi-ya bu yerga? — dedi.

Maorif mudiri menda qoldirgan taassurotiga o‘xshamas ekan. O‘rtog‘ining bu so‘zlaridan ta’bi tirriq bo‘ldi-yu, fransuzchani undan ham beshbattar buzib:

— Iltimos qilaman, azizim, maktabdamiz, og‘ir bo‘ling, — dedi.

Mudir iyagining ostida xaltaday osilib turgan terisini rezinkaday cho‘zib bir nimalar o‘ylar edi. Birdan menga o‘girilib, qarorini e’lon qildi:

— Afandim, men bu maktabni yoptiraman.

Men hayron bo‘lib so‘radim:

— Nega endi, afandim, bir nima bo‘ldimi?

— Afandim, bunday rasvo joyda bola tarbiya qilib bo‘lmaydi. Innaykeyin, o‘quvchilar ham oz. Viloyatdan ketgunimcha qishloqlarning ko‘pida arzon, lekin chiroyli, toza, modern, ya’ni yangi tartibdagi maktablar barpo qilish uchun butun kuchimni sarf qilaman, tirishaman. Endi, marhamat qilib, mening savollarimga javob bersangiz.

Bonjurining[1] cho‘ntagidan chiroyli qo‘yin daftar oldi. Maktabga oid ba’zi ma’lumotlarni yozib bo‘lgandan so‘ng:

— Sizga kelsak, afandim, — dedi, — sizni boshqa biron munosib o‘ringa tayin etarman. Maktabni yopish to‘g‘risidagi buyruqni olganingizdan keyin B... ga kelarsiz, o‘ylashib ko‘ramiz. Marhamat, ismingiz?

— Farida.

— Afandim, Yevropada yaxshi bir odat bor. Otasining ismini ham qo‘shib aytadilar. Unda ism yana ham aniqroq bo‘ladi. Siz, o‘qituvchilar, bu yangiliklarni zo‘r berib turmushga oshirishlaringiz kerak. Faraz etaylik, siz sinf jurnaliga o‘quvchingiz Malohat

[1] Erkaklarning oldi qisqa, orqasida uzun yirmoch etakli, smokingga o‘xshash pidjagi.

Ali xo‘ja qizi deb yozasiz. Yo‘q. Malohat Ali deb yozavering, shuning o‘zi kifoya. Tushundingizmi, afandim? Padaringizning ismi?

— Nizomiddin.

— Afandim, sizni Farida Nizomiddin deymiz. Bu narsa sizga dastlab erish tuyulishi mumkin, lekin ko‘nikib ketasiz. Qayerda o‘qigansiz?

Maktabimni aytmadim. Chunki fransuzcha bilishim oshkor bo‘lsa, injener boyagi so‘zlari uchun balki biroz xijolat tortar. Shuning uchun: “Xususiy tahsil ko‘rganman, afandim”, — dedim.

— B...ga kelganingizda menga uchrarsiz. Sizga munosib joy topib qo‘yaman. Yur endi, Mumtoz, planimizda yana ikki qishloq bor.

Bolalar partasidan birida uzun, ingichka oyoqlarini osiltirib o‘tirgan injener yana o‘sha “chiroyli” fransuzchasida ming‘illadi:

— Bu juda ajoyib narsa. Meni tashlab ketaver. Bir balo qilib bo‘lsa ham yuzini ochtirib ko‘raman.

Maorif mudiri yana bezovta bo‘ldi. Menda shubha tug‘dirmaslik uchun gapni chalg‘itib turkcha gapirdi:

— Vaqtimiz bor. Raportingizni keyin yozarsiz. Qani, ketdik, — deb o‘rnidan qo‘zg‘aldi.

Injener ko‘cha eshigi oldida to‘xtab, binoning tomini, derazalarini tekshirayotgan kishiday qarar, yoruqqa chiqishimni kutar edi. O‘jarligim tutib orqamni o‘girdim-da, o‘zimni bir nimalar bilan mashg‘ulday qilib oldim.

Boyoqish bog‘chadan o‘tib ketayotganda ham bir-ikki marta boshini o‘girib qaradi. Ko‘cha eshigidan chiqqandan keyin esa taxta devor sarxatidan mo‘ralar, goho oyoqlarining uchida turib ichkariga ko‘z yugurtirar edi.

Voqea bir zumda qishloqqa yoyildi. Juma kuni bo‘lishiga qaramay, bolalar, ularning onalari maktabga chopib kelar, maktabning yopilishidan g‘am chekishardi. Men bolalarni maktabga o‘xshash o‘zimga ham qarshi, yot-u begona, hissiz deb hisoblab yurardim. Endi ular qo‘limni yig‘lab o‘pishar, bu esa menga qattiq ta’sir qilardi.

Xaticha xonim boshiga kattakon bir jaketni yopib olib uyiga kirib ketdi. Men ham yomon ahvolga tushib qoldim. Haq gapni aytganda, bu baxtsizlik tog‘i u bechoraning boshiga ag‘darilgan edi.

Kechqurun oqsoqolning xotini bilan doya xola yana maktabga kelishdi. Ikkovi ham xafa edi.

Doya xola menga ma’noli-ma’noli qarab uh tortar:

— Mening boshqa tilagim ham bor edi, lekin Haq taolo yordam qilmadi, — deyar edi.

Bu qayg‘uga men ham yasama bir qayg‘u bilan javob qilishim kerak edi. Ko‘zlarimni yerga tikib turib:

— Nachora, doya xola, nasib bo‘lmadi, — dedim.

Xullasi, u yakka ko‘zoynakli mitti afandi bir so‘z bilan Zaynilar qishlog‘ini ostin-ustin qilib ketdi. Qishloqilarning dudi osmonga chiqdi.

Yer yuzida Zaynilardan ham rasvoroq qishloq borligini xayolga keltirish mumkin emasligini bilganim holda, bu qayg‘u menga ta’sir qila boshladi. Faqat bulardan Munisagina mustasno edi. U yaramas, suyunchi ichiga sig‘may uchar, “Qachon ketamiz, opajon? Ikki kundan keyin ketamizmi?” deb qushday talpinardi.

* * *

Zaynilar, 3 mart.

Ertaga yo‘lga chiqamiz.

Munisa dastlabki kunlarda juda suyunayotgan edi. Lekin kechadan beri unda allaqanday ma’yuslik ko‘rina boshladi.

Goho ko‘zlarini uzoq-uzoqlarga tikib olib o‘ylar, so‘ragan narsalarimga parishonxotirlik bilan javob berar edi.

— Munisa, men bilan ketging kelmasa, mayli, tashlab ketay, — degan edim, u apil-tapil:

— Xudo ko‘rsatmasin, opajonim, o‘zimni quduqqa tashlayman-a! — dedi.

— Aka-ukalaringdan ajralishingga xafamasmisan?

— Xafa emasman, opajonim.

— Bo‘lmasa otangni ko‘rging kelayotgandir-da?

— Otamga achinaman, lekin unchalik yaxshi ko‘rmayman uni, opajon.

— Juda soz, unday bo‘lsa darding nimada?

— ...

Ko‘zlarini yerga tikib olib indamay o‘tiradi, qattiqroq talab qilsam bo‘ynimga osilib olib, yolg‘ondakam kula boshlaydi. Lekin men bu soxta xushchaqchaqlikka ishonmayman. Munisaning haqiqiy suyunchini bilmaymanmi? Men uning tiniq ko‘zlarida hamma vaqt bir qayg‘u, mung borligini ko‘rib yurardim. Aytgin, deb har qancha qistasam ham harakatlarim behuda ketardi.

Bugun yuz bergan bir hodisa bu qizchaning qalbida yashirinib yotgan dardni menga ayon qilib qo‘ydi. Kechqurun Munisa anchagacha yo‘q bo‘lib ketdi. Holbuki, o‘sha dam o‘ziga muhtojligimni bilardi — yo‘l taraddudi uchun menga qarashishi kerak edi.

Bir necha marta chaqirdim. Javob bo‘lmadi. Albatta bog‘chada bo‘lsa kerak edi. Derazani ochib: “Munisa! Munisa!” — deb chaqirdim. Ingichka tovushi bilan uzoqdan, Zayni ota sag‘anasi yonidan: “Afandim, hozir boraman”, — deb javob berdi.

Oldimga kelganda, u yerda yolg‘iz nima qilib yurganligini so‘radim. Javobida shoshar, bema’ni bahonalar bilan meni aldashga tirishar edi.

Yuziga diqqat qilib qaradim. Ko‘zlari qip-qizil. Xiyol so‘liqqan betlarida yangi qurigan ko‘z yoshlarining izlari bor. Birdan vahm bosdi meni. U yerda nima qilganini, nega yig‘laganini aytti-rish uchun qattiq qistovga oldim. Bilakchalari qo‘llarimda, yuzini yashirish uchun boshini solintirgan, lablarida yengil bir titroq bilan sukut qilib turardi.

Men uni har nima qilib bo‘lsa ham gapirtirishga qaror qilgan edim. Agar haqiqatni mendan yashiradigan bo‘lsa, uni bu yerga tashlab ketishimni aytdim. Ana shundan keyin chidayolmadi. Katta bir gunohni bo‘yniga olayotganday, boshini solintirib, uyala-uyala gapira boshladi:

— Oyim meni ko‘rgani kelibdi. Ketishimni eshitibdi-da... Achchig‘ing kelmasin, opajon.

Bu kattakon gunohni aytib turganda butun vujudi titrar, ko‘zlari yoshga to‘lib borar edi.

Tushundim. Kichik, mitta ko‘nglining alamini mendan umid etishi mumkin bo‘lgan darajadan ortiqroq tushundim. Yuziga tush-

gan sochlarini tuzatdim, yonoqlarini sekin-sekin silab turib, yumshoq, bosiq tovush bilan:

— Buning uchun nega qo‘rqasan, nega yig‘laysan? Oying-ku, albatta ko‘rasan-da, — dedim.

Bechora hanuz ishonmas, qo‘rqa-pisa tikkan ko‘zlarini mendan ololmasdi. Hamma nafrat, la’nat bilan qaraydigan u xotinni yaxshi ko‘rmaganligiga meni ishontirish uchun bolalarcha sabablar qidirar edi. Lekin oyisini shu qadar yaxshi ko‘rar, shu qadar jondan sevardiki...

— Bolam, onangni yaxshi ko‘rmaydigan bo‘lsang, men seni juda yomon ayb qilaman, — dedim. — Onani ham yaxshi ko‘rmagan bormi? Yugur, chop, chaqirib kel. “Opam seni albatta ko‘rishim kerak, deyapti” degin. Men sag‘ananing oldiga boraman.

Munisa tizzamga yopishib etaklarimni o‘pdi, keyin yugurganicha bog‘chaga chiqib ketdi. Bu ishim juda yomon ehtiyotsizlik edi, bilaman. Agar shu xotin bilan gaplashganimni ko‘rib qolishsa, yomon gaplar tarqaladi, balki otimni bu yerda la’nat bilan tilga olishadigan bo‘ladi. Mayli, nima bo‘lsa bo‘ldi!

Sag‘ananing pastida, daraxt butalari orasida ularni anchagina kutdim. Mushtipar xotin uzoq ketib qolgan ekan. Munisa uni yo‘ldan qaytarib kelish uchun qamishzorning orqasiga o‘tib ketgan bo‘lsa kerak.

Nihoyat, ko‘rinishdi. Ona-bolaning yonma-yon kelishi shu qadar g‘amgin, shu qadar hazin bir manzara kasb etgandiki... Bir-birlaridan tortinayotganday, uyalayotganday ayri-ayri yurib kelishar, botqoqlarga botib qolishayotganday jo‘rttaga sustkashlik qilishardi. Bu xotinga muhabbat, shafqat to‘la narsalar aytishga tayyorlangan edim. Lekin, negadir uchrashganimizdan keyin bir-birimizga aytadigan so‘z topolmay qoldik.

Uzun bo‘yli, nozikdan kelgan bir juvon ekan. Orqasidan yamoq tushgan eski chodra, yuz pardasi o‘rnida binafsharang harir dur-ra, oyoqlarida tovonlari tushgan, mayishgan, yirtiq-yamoq kavush. Birovdan qo‘rqayotganday qaltirayotganini sezib turibman. Iloji boricha vazmin, bosiq ko‘rinishga tirishib:

— Yuzingizni ochsangiz, — dedim.

Lekin odamlar juda ham insofsiz bo‘lishadi. Yuzimdagi yumshoqlikdan yuraklanib, tevaragimda ochilgan qo‘llar keyingi vaqtlarda shu qadar ko‘payib ketgan ediki...

Tabiiy qimmati qanchaligini men shu kungacha tuzukroq bilolmagan bir necha qurushlik oyligim hamma xarajatlarni ko‘tara olmas edi. Yana bir yomon tomoni shu ediki, ana shu oyliklarimdan ikkitasini haligacha olishga muvaffaq bo‘lmay kelardim.

Ana shunday ehtiyojlar tug‘ildi deguncha, darhol hamyonga qo‘l urardim. Lekin bu sho‘rlik xaltacha hozir shu qadar yengillashib ketibdiki, ichidagilarni sanashga yuragim betlamaydi. Demak, besh oyning butun mojarosiga, butun horg‘in-tolg‘inligimga qaramay meni yashatgan yana oilamning yordami bo‘libdi.

Derazadan tushgan chinor barglarini o‘ynab turib shularni o‘ylaganimda, ham kulgim, ham yig‘lagim qistaydi. Lekin o‘zimni boshqa bir narsa bilan yupata boshlayman. “Xafa bo‘lma, Choliqushi. Hech qanday daromad qilmagan bo‘lsang ham, lekin turmush, yashash, chidash nima ekanligini o‘rganmadingmi? Bu oz daromadmi? Bundan keyin bolalikni tashla, voyaga yetib, kap-katta xotin bo‘lib kelyapsan, qizim!” deyman.

Men shu xil o‘ylanib turganimda, olaqorong‘i dahlizda birdan g‘ala-g‘ovur ko‘tarildi. Qari xizmatkor bir qo‘lida palto, ikkinchi qo‘lida hassa bilan maorif mudirining kabinetiga zing‘illab o‘tib ketdi.

Bir necha daqiqadan so‘ng yo‘g‘on bo‘ynini tik tutib, yakka ko‘zoynagini yarqiratib zinadan chiqib kelayotgan mitti mudirni ko‘rdim. Orqasidan kabinetga kirmoqchi bo‘lgan edim, hozirgina mudirning paltosi bilan hassasini ko‘tarib o‘tgan soqolli xizmatkor yo‘limni to‘sdi.

— To‘xta, xonim. Bey afandi nafaslarini o‘nglab olsin. Nimaga shoshasan? Onangning qornida qanday qilib to‘qqiz oy kutding-a! — deb meni koyib berdi.

Bunday muomalalarga sekin-asta o‘rganib qolgan edim, shuning uchun xafa bo‘lmadim. Hatto, aksincha, yumshoq bir tovush bilan iltimos qildim:

— Aylanay otajon, bey afandi qahvasini ichib bo‘lganlaridan so‘ng xabar qilsangiz, kutgan muallimangiz kelibdi, desangiz.

Maorif mudiri meni kutayotgani yo‘q edi. Lekin shunday desam, xizmatkor jonbozlik ko‘rsatarmikan, deb o‘yladim. Nachora, bu xil nayranglarni o‘rganmasangiz bo‘lmaydi.

Qari xizmatkor uch-to‘rt daqiqadan so‘ng yana kabinetdan chiqdi. Qora chodram ichida meni payqamadi shekilli, o‘zicha g‘uldiray boshladi:

— Qayerga ketdi u xotin? Tavba, odamning ikki oyog‘ini bir etikka tiqib qo‘yib, o‘zi yo‘q bo‘lib ketganini!

— Xafa bo‘lmang, ota, shu yerdaman.

— Yur, kira qol, sening ham hojating chiqsin.

Mudir lablarining uchida kattakon sigara bilan o‘z o‘rnida boshyalang o‘tirar, burchakdagi kursiga cho‘kib olgan keksaroq kishiga mitti gavdasidan kutilmagan yo‘g‘on, dadil tovush bilan allanarsalar so‘zlar edi:

— Afandim, bu qanday joy, qanday yer-a! Dunyo-dunyo isrofgarchiliklarni qilishadi-yu, o‘zlariga mundog‘ nomlari yozilgan tashrifnoma bostirib olishmaydi! Sakson kishi sizni ko‘rmoqchi ekanligini eshikda turib xizmatkordan ayttirishadi. Xizmatkor bo‘lsa ismlarni to‘g‘ri aytolmaydi, chuvalashtirib yuboradi. Men idorada telba Petro qoidasini joriy etishga tarafdorman. Xizmatchilarni faqat rasmiy hayotlaridagina emas, shaxsiy hayotlarida ham tekshirib turish kerak. Yegan-ichgan narsalariga, o‘tirgan-borgan yerlariga, kiygan kiyimlariga aralashmasdan bo‘lmaydi. Mudirlik vazifasiga kelishim bilanoq maktablarga buyruq tarqatdim. “Kamida ikki kunda amalga oshirmasdan dazmolsiz shim, yoqasiz ko‘ylak kiyib keladigan o‘qituvchilar bo‘lsa, darhol ishdan quvilsin”, deb buyurdim. Kecha maktablardan birini tekshirgani bordim. Eshik oldida bir o‘qituvchiga duch kelib qolsam bo‘ladimi! Tanimasdan: “Bor, o‘qituvchiga ayt, maorif mudiri keldi”, — dedim. Lekin u: “Afandim, o‘qituvchi kaminalari bo‘ladi”, — deb javob berdi. “Yo‘q, sen maktab xizmatkori bo‘lishing kerak. Chunki o‘qituvchining kepatasi bunaqa bo‘lmaydi. Shunaqa rasvo kiyingan o‘qituvchini ko‘rsam, qo‘lidan yetaklab ko‘chaga chiqarib tashlayman”, — dedim. U toshday qotdi-qoldi. Orqamga qaramay ichkari kirdim. Yana ertaga maktabiga boraman. Agar uni yana o‘sha kepatada ko‘rsam, ishdan bo‘shataman.

Arzimni aytish uchun mudirning so‘zi tugashini kutardim. Lekin unda gapini tugatish ishtiyoqi ko‘rinmasdi. Aksincha, dam sayin o‘t olib, asab torlarini cho‘zib bordi.

— Shunaqa, afandim, maktablarga: “Muallima va muallimlar mutlaqo o‘zlariga tashrifnoma bostirishsin. Busiz qilinadigan murojaatlar qabul etilmaydi”, deb buyruq berdim. Lekin tushunishmaydi!

Mudir birdan menga qo‘pol qilib qaradi.

— Aminmanki, muallima xonim ham buyruqni olgan bo‘lishlari kerak. Yana shunga qaramay, tashrifnomasiz murojaat etmoqdalar. Yana xizmatkor og‘zida: “Siz bir xonimni chaqirgan ekansiz, kelibdi” taronasi! Kim? Qanaqa xonim? Sariq etik kiygan Mehmet og‘a, deganday.

Hayratdan qotib qoldim. Demak, butun bu so‘zlar, bu jahllar men uchun ekan. Tashrifnomasiz ichkari kirmoqchi bo‘lganim uchun!

— Men bu xil buyruq olganim yo‘q, afandim, — dedim zo‘rg‘a.

— Nega olmas ekansiz? O‘zingiz qayerda o‘qitasiz?

— O‘tgan hafta kelgansiz, Zaynilar qishlog‘idagi maktabda o‘qitardim. Siz yoptirgan maktabda.

Maorif mudiri bir qoshini ko‘tarib o‘ylanib qoldi.

— Ha, ha, esladim. Nima qildingiz, hisob-kitobini to‘g‘riladingizmi?

— Buyrug‘ingizga muvofiq hammasini to‘g‘riladim, afandim. Siz tayinlagan hujjatlarni ham olib keldim.

— Juda soz, sarkotibga bering, tekshirib chiqsin.

Kir yoqali sarkotib meni rosa ikki soat tergov qildi. Hujjatlarni qayta-qayta ko‘zdan o‘tkazar, “isrofgarchilik san’ati”, “hujjat isboti”, “zarurat qaydlari”, “izohot nusxasi” va yana allaqanday men tushunmaydigan narsalarni aytar, qishloq oqsoqolidan olib kelgan dalolatlarimga e’tiroz bildirar edi.

Men uni shoshiltirguday bo‘lsam, lablarini burib, “bu ham o‘qituvchi” deganday harakatlar qilardi... Xato sarf qilingan jinday pul uchun meni yig‘latguday bo‘lardi...

Keyin yana bitta qiytiq topdi. Bilmayman, necha yil bo‘lgan ekan, xullasi, avvalgi o‘qituvchilardan biriga tomni remont qilish

uchun ikki yuz ellik qurush berishgan ekan, o‘shaning hujjati yo‘q emish. “Nega o‘sha pulning hisobi yo‘q? Hujjati qani? Topmasang sudga ketasan”, — deb yer tepindi.

— Bey afandim, unday qilmang, mening u yerga borganimga yarim yil ham bo‘lgani yo‘q, — dedim.

Xo‘rligimdan yig‘lagim kelar, gapimni tushuntira olmaganimga siqilar edim. U axiyri:

— Xudo saqlasin, afandim, Xudo saqlasin, afandim. Men bunday razolatga rozi bo‘lolmayman, afandim. Jinni bo‘lishga vaqtim yo‘q, afandim, — deb g‘uldirab turib qog‘ozlarni oldi-da, maorif mudirining kabinetiga kirib ketdi.

Men o‘tirgan xonada biri sallali, ikkinchisi mo‘ylovlari hanuz terlaganday ko‘ringan ikkita kotib bor edi. Ular stollarning orqasida o‘z ishlari bilan mashg‘ulday ko‘rinishar, bizning gapimizga aloqalari yo‘qday o‘tirishar edi.

Sarkotib jahl bilan chiqib ketgan hamono bu ikki kotib o‘rinlaridan sapchib turdi-da, mudir kabinetiga tutash eshikka quloqlarini qo‘yib, gap poylay boshladi.

Faqat kotiblarning mehnatlari zoye ketdi. Ikki daqiqadan so‘ng mudirning biz turgan xonadagina emas, ko‘chada ham bahuzur eshitiladigan ovoz bilan baqirgani eshitildi.

Sallali kotib suyunganidan yosh kotibning yelkasiga urib:

— Xudo sendan rozi bo‘lsin, mudirbey! Bachchag‘arni rosa bopla! Ha, dinsizning ta’zirini imonsiz beradi, — deyardi.

Maorif mudiri sarkotibga shunday deb baqirar edi:

— To‘ydim, afandim, sendan to‘ydim! Bu qanday rasmiyatchilik, bu qanday gap, axir! Haqqi bor xotinning, haqqi bor xotinning! Senga necha yilgi hisobni qayerdan topib beradi? Aqling yetmayotgan bo‘lsa, jo‘na, yo‘qol! Xohlagan yeringga boraver, to‘rt tarafing qibla! Ketmaydigan bo‘lsang, seni o‘zim ketkizaman! Hoy deyman, yoz hozir arizangni! Yozmasang odam emassan!

E voh, yuragim tushguday bo‘ldi.

— Voy, afandilar, o‘zim xohlamagan mojaroga sabab bo‘ldim, — dedim kotiblarga. — Ketaqolay, u jahl ustida meni ko‘rmasin. Balki yomon narsalar gapirib yuborar.

Sallali kotib xursandchiligidan o‘yinga tushib ketar alfozda edi.

— Yo‘q, singlim, yo‘q, xavotir qilma. U shunga munosib ablah. Gohi-gohida o‘zidan ham odobsizroq odam chiqib tanobini shunaqa tortib qo‘ymasa, joni rohat ko‘rmaydi bu it tish, it teri! Xudo sendan rozi bo‘lsin. Endi mana shu kaltakdan so‘ng bir necha kun tinchib qoladi. O‘zining ham, bizning ham boshimiz g‘ovg‘adan qutuladi...

Kabinetdagi ovoz tindi. Kotiblar darhol stollari tomonga yugurishdi. Sallali qori o‘z-o‘zicha:

— Bu bir masal: dinsizning ta’zirini imonsiz beradi, — deb g‘uldirar edi.

Sarkotib oyoqlari bilan soqoli ham titrab kirib keldi. Boshini o‘girmay yoniga qarab olgan qiz singari, bir ko‘zining qiri bilan kotiblarga razm soldi. Ular shu qadar jim, shu qadar halim ishlab o‘tirishar ediki, sarkotib xotirjam bo‘lib, g‘udrana-g‘udrana o‘rniga kelib o‘tirdi.

Lekin o‘zini hech bosolmas edi. Bir necha marta uh tortib, xo‘rsinib olgandan keyin sekin-sekin so‘zlay boshladi:

— Ellik yoshga kirgan, allaqancha idoralarda ishlagan bir kishining aqli shu narsalarga yetmasa-ya! O‘zi ertaga daf bo‘lar-ketar, keyin danak bizning boshimizda chaqiladi. Bordi-yu, ko‘z og‘rig‘iday revizor kelib qoldi! Ishlarni ipidan-ignasigacha tekshirib: “Hoy, kallavaramlar, nima balo, yelkalaringizdagi eshak boshimi? Bu ikki yuz ellik qurushning nega hujjati yo‘q? Bu rasvogarchilikni nega ko‘rmadinglar?” deb qoladi. Unda nima bo‘ladi? Revizor hammamizni sudga bersa haqli. Davlat xazinasi bilan o‘ynashib bo‘larmishmi! Agar buni yashirib ketsak, Xudo haqqi, yuz yildan keyin ham bu pulni avlod-u ajdodimizdan undirib olishadi.

Kotiblar boshlarini daftardan ko‘tarishib, bu dono gaplarni hurmat bilan tinglab o‘tirishar edi.

Sarkotib vaziyatni ancha tuzuk hisoblab:

— Eshitdinglarmi, ishyoqmasning noma’qul gaplarini? — deb so‘radi.

Qori ajablanib bosh ko‘tadi.

— Yo‘g‘-e, darvoqe, bir ovoz eshitganday bo‘ldik, sizga oidmidi?

— Qisman menga. Qornini yorsa alif chiqmaydi-yu...

— Xafa bo‘lmang, sarkotib afandi. U kishi hisob-kitobdan bexabarlar. Janoblari bo‘lmasa, uch kunda bu idora ostin-ustin bo‘lib ketadi.

Bu so‘zlarni qori so‘zlardi. Boyagina sarkotib uchragan haqoratlardan yosh boladay suyungan qori afandi! Yo Rabbiy, bular qanaqa odamlar o‘zi!

Shu bilan birga sallali kotibning taxmini anchagina to‘g‘ri chiqdi. Sarkotib boshidan o‘tgan bo‘rondan keyin xiyla yumshalgan, og‘irlashgan ko‘rinardi.

Bir sigara tutatib, tutunlarini ikki tomonga pufladi-da:

— Sadqayi odam ket. Bu davlatga xizmat qilgan qaysi bir odamdan kimning ko‘ngli shod bo‘libdi! — dedi. Keyin meni ortiq ovora qilmay, qog‘ozlarni tezgina qabul qilib oldi.

Birozdan so‘ng o‘z ishim masalasida yana maorif mudirining huzuriga kirdim; charchaganimdan tizzalarim titrar, ko‘zlarim tinar edi.

Mudir endi boshqa masala bilan ovora edi. O‘kirib-o‘shqirib xizmatkorlarga kabinetining changini arttirar, devordagi suratlarning o‘rinlarini o‘zgartirar, ora-sira kichkina oynaga o‘zini solib, sochlarini, galstugini tuzatar edi.

Hamon boyagi burchakda o‘tirgan keksa afandi bilan o‘rtalarida bo‘lib turgan gaplardan bu tayyorgarlikning sababini bilib oldim. B...ga Per For degan bir fransuz gazetachisi kelibdi. Maorif mudiri kecha viloyat hokimi bergan ziyofatdan ana shu muharrir va uning rafiqasi bilan tanishibdi. Per For juda ajoyib odam emish. Gazetasida “Yashil B...da bir necha kun” degan sarlavha bilan qator maqolalar bermoqchi emish.

Mudir hayajonlanib hikoya qilardi:

— Er-xotin bugun soat uchda ziyorat qilgani kelamiz, deb va’da etishdi. Ularga maktablarimizdan bir-ikkitasini ko‘rsataman. Garchi yevropaliklarga ko‘krak kerib ko‘rsatguli maktablarimiz bo‘lmasa hamki, qittay siyosat ishlatamiz. Har holda, foydamizga bitta maqola bo‘ladi, deb umidvorman. Xayriyatki, men shu yerda-

man, yo‘qsa bu ziyorat mendan avvalgi mudir vaqtiga to‘g‘ri kelsami, yevropalik oldida toza rasvo bo‘lardik.

Men hamon eshik yonida, pardaning bir qanotida kutib turar edim. U shoshib:

— Yana nima gapingiz bor, xonim? — dedi.

— Ishlarni topshirib bo‘ldim, afandim.

— Juda soz, rahmat.

— ...

— Rahmat, ketishingiz mumkin.

— Meni boshqa biron yerga tayinlash uchun buyrug‘ingiz bo‘lishi kerak edi.

— Ha, lekin hozircha bo‘sh o‘rin yo‘q. O‘rin bo‘shadi deguncha bir narsa qilarmiz. Ismingizni yozdirib keting.

Maorif mudiri bu so‘zlarni shoshilib, dag‘al qilib aytar, tezroq chiqib ketishimni istar edi.

“O‘rin bo‘shadi deguncha!”

Bu so‘zni Istanbulda, Maorif ministrligida ham juda ko‘p marta eshitgan, afsuski, ma’nosini juda yaxshi bilib olgan edim. Mudirning asabiy ovozi menda yomon bir isyon uyg‘otdi. Chiqib ketish uchun eshik tomonga bir odim tashladim, lekin o‘sha zamon ko‘z o‘ngimni bir xayol, musofirxonadagi nomerimizda kichkina uloqchasi bilan meni kutib o‘tirgan Munisaning xayoli oldi. Ha, men endi eski Farida emas edim. Uddasiga og‘ir vazifalarni olgan bir ona edim.

Ana shundan keyin yana orqamga qaytdim. Ko‘chadan o‘tkinchilarga yomg‘irda shimtirab qo‘l cho‘zgan gado singari boshim solingan holda ovozimda bir qo‘rqoq tilanchi ohangi bilan:

— Bey afandim, kutishga fursatim yo‘q, — dedim. — Aytishga uyalaman, juda yomon ahvoldaman. Hozir bironta ish bermasangiz...

Ortiq gapira olmadim. Xo‘rligimdan, uyalganimdan nafasim bo‘g‘ildi, ko‘zlarim yoshga to‘lib bordi.

U boyagiday shoshqin, dag‘al tovush bilan:

— Aytdim-ku, xonim, bo‘sh o‘rin yo‘q, — dedi. — Lekin Chodirlida bitta qishloq maktabi bor, borsangiz qarshiligim yo‘q. U yerni yomon deyishadi. Bolalar qishloq qahvaxonasida o‘qisharmish. O‘qituvchi yotib-turadigan joy ham yo‘q emish. Ma’qul ko‘rsangiz tayinlayman, yo‘q desangiz yaxshiroq joy chiqquncha kutasiz.

— ...

Chodirlining Zaynilardan ham rasvoroq qishloq ekanligini eshitgan edim. Shunday bo‘lsa ham, bu yerda oylarcha sarson bo‘lgandan, turli haqoratlarga uchragandan ko‘ra o‘sha yerga borish ming chandon afzal edi.

Boshimni solintirdim va nafas kabi mayin tovush bilan:

— Xo‘p, qabul qilishga majburman, — dedim.

Lekin maorif mudiri javobimni eshitmadi. Chunki shu payt birdan eshik ochildi-yu, tashqaridan birov: “Kelishdi!” deb qichqirdi.

Maorif mudiri smokingini yelpitib eshikdan zing‘illab chiqib ketdi. Mening ketishdan boshqa choram qolmagan edi. Endi eshikdan chiqaman deb turganimda, maorif mudirining fransuzchalab: “Marhamat, kiringlar” degan ovozini eshitib qoldim.

Tashqaridan oldin issiq paltoli bir yosh juvon kirdi. Yuzini ko‘rdim-u, voy deb yuborishdan o‘zimni tutolmadim. Gazetachining qaylig‘i mening eski sinfdoshim Kristiana Varez edi.

Kristiana yozgi kanikullarning birida oilasi bilan Fransiyaga ketib, u yerda gazeta muharrirligida ishlagan bir yosh bo‘lasiga tekkan-u, keyin qaytib kelmagan edi.

Dugonam bir necha yil ichida odam ishonolmaydigan darajada o‘zgaribdi, salobatli xotin bo‘lib qolibdi. Ovozimni eshitib boshini o‘girdi va yuzimdagi qalin pardaga qaramay meni darhol tanidi.

— Choliqushi, mening kichkina Choliqushim, shu yerdamisan? Oh, bu qanday tasodif!

Kristiana meni hammadan ko‘proq yaxshi ko‘radigan dugonam edi. Qo‘llarimdan ushlab meni kabinet o‘rtasiga yetakladi. Qo‘ymay yuzpardamni ochdi, betlarimdan cho‘lp-cho‘lp o‘pa boshladi.

Men haliga dovur ko‘rmagan eri, ayniqsa, maorif mudiri, kim biladi, nimalarni o‘ylardi.

Men ularga orqamni o‘girib olib, ko‘zlarimdagi yoshlarni ko‘rsatmaslik uchun yuzimni dugonamning yelkasiga yashirdim.

— Oh, Choliqushim, har xil narsalar miyamga kelardi-yu, lekin seni bunday qop-qora chodraga ko‘milgan, ko‘zlaridan yosh quyilib turgan holda ko‘rarman, deb o‘ylamagan edim.

Sekin-sekin o‘zimni bosa bordim, yashiriqcha yuzimni yana to‘sib olmoqchi bo‘lgan edim, dugonam qo‘ymadi. Keyin yo‘q deganimga unamay, meni eri tomonga o‘girdi.

— Per, senga Choliqushini tanishtiraman, — dedi.

Per For uzun bo‘y, xushro‘y, oqish kishi ekan. Lekin ko‘zimga dali-g‘uli ko‘rindi. Kim biladi, men og‘ir-vazmin odamlar orasida turib o‘rganib qolganim uchun u boyoqish menga shunday tuyulgandir.

Gazetachi qo‘limni o‘pdi-da, eski tanishi bilan gaplashayotganday:

— Mademuazel, sizni ko‘rish sharafiga noyil bo‘lganim uchun ko‘p baxtiyorman, — dedi. — Bilsangiz, biz hecham notanish emasmiz. Kristiana sizni juda ko‘p gapirardi... Basharti u tanishtirmaganda ham, baribir, Choliqushini tanib olardim. Maktabda dugonalaringiz va o‘qituvchilaringiz bilan birga tushgan suratingiz bor. Unda iyagingizni Kristiananing yelkasiga qo‘yib olibsiz. Ko‘rdingizmi, men sizni qanday taniyman!

Ular maorif mudirini butunlay unutganday, faqat men bilan gaplashishar edi. Bir zum boshimni o‘girib tevarakka qaradim. Ko‘zlarim shunday bir manzaraga tushdiki, boshqa joyda bo‘lsam, qahqaha urib kulib yuborardim. Mehmonlar bilan birga kabinetga bir qancha odam ham kiribdi. Yarim doira qurib turgan bu odamlar o‘rtasida maorif mudiri turibdi. Hammasining og‘izlari hayratdan bir qarich ochilgan, alomat fokuschi o‘yinini tomosha qilayotgan qishloqilar singari mening fransuzcha so‘zlashimga anqayib turishardi.

Hammasidan qizig‘i shu ediki, Zaynilarga borgan jamoat ishlari injeneri ham shular orasida edi. Keyin bilsam, bu afandi muyuzimni ko‘rgan edi. Shu bilan birga, qishloqda maorif mudiriga sofirlarni mehmon qilibdi. Boyoqish axiyri murodiga yetgan, ya’ni men to‘g‘rimda aytgan fransuzcha so‘zlarini eslab, har holda xijolat ham tortgandir.

Bo‘lar ish bo‘lgan edi. Eski sinfdoshimga o‘zimni shu qadar tushkun bir ahvolda ko‘rsatish nafsoniyatimga tegdi. Buning ustiga o‘zimni miskin, ezgin ko‘rsatgim kelmay, iloji boricha dadillik, xushvaqtlik bilan baland ovozda so‘zlashaverdim.

Nihoyat, maorif mudiri o‘z ahvolining ayanchligini tushundi-da, mitti gavdasi bilan kulgili bir ahvolda reverans qilib:

— Qani, marhamat, o‘tiringlar, turib qoldinglar, — dedi kursilarni ko‘rsatib.

Mening chiqib ketish paytim kelgan edi. Shuning uchun Kristianaga:

— Endi menga ijozat, — dedim sekingina.

Lekin u saqichday yopishib olib, meni hech yonidan jildirmas edi. Dugonamning meni bo‘shatgisi kelmaganini maorif mudiri ham ko‘rdi. Hozirgina menga o‘lguday sovuq, yomon muomalada bo‘lgan bu odam chuqur bir hurmat bilan qoshimda egilib, menga ham bir kursi in’om qildi.

— Xonim afandim, tikka turmang, marhamat, — dedi.

Nochor o‘tirdim. Kristiana mening bu yerda qora chodraga o‘ralib turganimni hech aqliga sig‘dira olmay, eriga nuqul gap uqtirar edi:

— Sen bilmaysan-da, Per, Farida juda alomat qiz. Istanbulning eng asl oilasidan. Shu qadar o‘tkir zakosi, ajoyib bir xarakteri borki... Uni bu yerda ko‘rib hayron bo‘lib qoldim.

Dugonamning maqtashi menga ham xush yoqar, ham meni uyaltirar edi.

Ko‘zlarim goho maorif mudiriga tushib qolardi. Boyoqish haligacha o‘zini hayratdan qutqaza olmagan edi. O, hayosiz jamoat ishlari injeneri-chi! U kabinetning bir burchagiga suqilib olib, meni ko‘zlari bilan yeb yuborguday bo‘lib o‘tirar edi.

Tabiiy, unga qiyo boqmayotgan edim. Ba’zida odamning yuzida pashsha yuradi-yu, eti jimirlab ketadi. Injener ko‘zlarining ham yuzimda pashsha singari aylanib yurganini qaramasdanoq sezar, bezovta bo‘lardim.

Kristiananing qiziqishini bosish uchun mana shunday izoh berishga majbur bo‘ldim:

— Bu narsalarga ajablanilmasa ham bo‘ladi, chunki har kim bir narsaga havas qilgandek, men ham o‘qituvchilikni havas qildim. Ko‘nglimning istagi bilan shu tomonlarda ishlashga, maktab bolalari uchun xizmat etishga qaror qildim. Hayotimdan mamnunman, har holda, yelkanli qayiqda dunyo sayohatiga chiqqanchalik xavfli noz emas bu. Hayronman, buning naqadar tabiiy narsa ekanligini negadir tushunging kelmaydi.

Musyo Per For kuchli ovoz bilan aravani quruq olib qochdi:

— Men tushunaman, mademuazel, ko‘ngilning bu xil nozik taronalarini Kristiana ham, shubhasiz, juda yaxshi tushunadi. Biroq shoshib qoldi-da. Mening bundan chiqaradigan xulosam shuki, Istanbulda g‘arb tarbiyasini olgan yangi qizlar avlodi paydo bo‘libdi. Bular Per Lotining dezanshantelari[1] singari befoyda o‘pkalashlar bilan o‘zlarini xarob qiluvchi nasldan butunlay boshqa bir naslga mansubdirlar. Bular quruq xayoldan ko‘ra harakatni a’lo ko‘radilar-u, Istanbuldagi rohat va saodatlaridan voz kechib, o‘z ixtiyorlari bilan Anatoliyani uyg‘otgani boradilar. Naqadar go‘zal, naqadar olijanoblik namunasi! Men uchun topib bo‘lmaydigan bir maqola mavzusi! Turklarning uyg‘onishidan bahs etganimda, ruxsat etsangiz, sizning otingizni ham qayd etsam, mademuazel, Farida Choliqushi.

Men apil-tapil:

— Kristiana, eringga mening otimni gazetada chiqarishga yo‘l qo‘ysang, sen bilan do‘stligimiz tamom bo‘ladi, — dedim.

Per For o‘zimni yashirin saqlamoqchi bo‘lganimni yanglish tushundi.

— Bu kamtarlik ham nihoyatda chiroyli, mademuazel, — dedi. — Siz kabi ajoyib bir qizning orzulariga bo‘ysunmoq vazifamdir. Viloyatning qaysi baxtiyor maktabida o‘qituvchilik qilayotganingizni so‘rashim mumkinmi?

Boya aytdim-ku bo‘lar ish bo‘ldi deb!

Yalt etib maorif mudiriga qaradim-da, turkcha qilib:

— Kaminaga taklif etgan maktabingiz qayerda edi? — dedim. — Chodirli qishlog‘i deganday bo‘lib edingiz shekilli.

[1] **Per Loti** — fransuz yozuvchisi; dez-an-shan-te *(desenshantes)* — umidi puchga chiqqanlar.

Per For qaydlarini davom ettira turib:

— Shoshmang, shoshmang, — dedi, — nima dedingiz: Chog‘irlimi yo bo‘lmasa Chonirlimi? Mademuazel, viloyatda qiladigan sayohatimizda fursat topilsa, go‘zal qishlog‘ingizga ham borib sizni o‘quvchilaringiz orasida ziyorat qilib kelamiz.

Maorif mudiri lavlagiday qizarib o‘rnidan sapchib turdi.

— Mademuazel Farida xonim afandi qishloq muallimaligini talab etyapti. Lekin men viloyat markazidagi xotin-qizlar maktabida fransuz tilini o‘qitsa yana ham ko‘proq foyda keltirar degan qanoatdaman.

Tushunolmay yuziga qaradim. Menga turkchalab shu izohni berdi:

— Fransuz maktabini tugatganingizni va fransuzcha bilishingizni aytmagan edingiz, bunday bo‘lgandan keyin ish o‘zgaradi. Endi sizni ministrlikka tavsiya qilaman. Buyruq olgunimizcha vakila bo‘lib ishlab turasiz. Ertaga ertalabdan ishga tushasiz, xo‘pmi?

Hayotning bir falokatdan keyin har doim saodat keltirishi ajoyib matalda aytilganidek, oyning o‘n beshi qorong‘i bo‘lsa, o‘n beshi mutlaqo yorug‘ bo‘lishini bilardim, albatta. Lekin bu yorug‘likning shu qadar quyuq qorong‘ida, shu qadar og‘ir lahzada tug‘ilishini aqlimga keltira olmas edim.

Munisa yana ko‘z o‘ngimga keldi. Lekin bu safar musofirxona nomerida kichkina uloqchali kambag‘al bola qiyofasi emas, balki chiroyli bir uyning gulgun bog‘chasida gulchambar yasayotgan baxtli qizcha bo‘lib ko‘rindi.

Ayrilish paytimizda Kristiana meni bir chetga tortib:

— Farida, sendan uni so‘ramoqchiman. Unashib qo‘yilgan eding, nega tegmading?

— ...

— Nega javob bermaysan? Kuyoving qayerda?

Boshimni solintirib past tovush bilan:

— O‘tgan yil kuzda undan ayrildik, — dedim. Bu javob Kristianaga qattiq ta’sir qildi.

— Nahotki, Farida? Rost aytyapsanmi? Oh bechora Choliqushi! Seni bu yerga qaysi shamol keltirganligini endi tushundim, — dedi.

Barmoqlarimni mahkam ushlab turgan qo‘llari dir-dir titrardi.

— Farida, uni juda yaxshi ko‘rarding, shunday emasmi? Yashirma, azizim! Bo‘yningga olishdan hamma vaqt qochib yurarding, lekin shunday bo‘lsa ham, hamma bilardi.

Kristiananing ko‘zlari g‘ira-shira xayolda qolgan tushni eslayotgandek horg‘in bir tusda yumildi. Keyin haroratli bir tovush bilan davom qildi:

— Haqqing bor edi, uni yaxshi ko‘rmay bo‘lmas edi. Bir necha marta seni ko‘rgani kelgani esimda. Hech kimga o‘xshamagan bir qiyofasi bor edi. Bechora! Senga juda rahmim keladi, Farida! Yosh qiz uchun sevgan yorining o‘limini ko‘rishdan ham kattaroq baxtsizlik bo‘lmasa kerak, deb o‘ylayman.

“Senga juda rahmim keladi, Farida. Yosh qiz uchun sevgan yorining o‘limini ko‘rishdan ham kattaroq falokat bo‘lmasa kerak” deganingda boshimni solintirib, ko‘zlarimni yumib oldim. “To‘g‘ri, haqqing bor!” dedim. O‘sha ahvolda boshqa nima ham deya olardim? Lekin men senga yolg‘on aytdim, Kristiana.

Men yosh qiz uchun bundan ham kattaroq baxtsizliklar borligini bilaman. Sevgili yorining o‘limini ko‘rgan yosh qizlar sen o‘ylagancha baxtsiz kishilar emas. Ularning ko‘nglini yupatadigan katta tasallilari bor. Oradan yillar, oylar o‘tgandan so‘ng bir kecha yot ellarning qorong‘i, sovuq hujrasida yolg‘iz qolgan damlarida o‘z yorlarining siymosini ko‘z o‘nglariga keltirish imkoniga egalar. “Bu bechora ko‘zlarning so‘nggi boqishi meniki edi” deyishga haqlari bor. Bu xayoliy yuzni qalblarining lablari bilan o‘pa olgandirlar. Lekin men bu haqdan mahrumman, Kristiana!

* * *

B..., 19-mart.

Bugun ertalab B... shahridagi xotin-qizlar maktabida dars bera boshladim. Bu yerga tez ko‘nikib ketsam kerak. Lekin Zaynilardan keyin bu yerni yoqtirmadim desam ayb bo‘lar.

Yangi hamkasblarim ko‘rinishdan yomon odamlarga o‘xshamaydilar. O‘quvchilarim taxminan mening yoshimda, ba’zilari mendan ham kattaroq, noppa-nozanday xonimlar desam bo‘ladi.

Maktab mudiri Rajab afandi salla o‘rab yurar ekan. Maktabga kelganimda muovina xonim meni to‘g‘ri mudir kabinetiga boshlab kirdi. Rajab afandining maorif bo‘limiga ketganligini, hali-zamon kelib qolishini aytib, biroz kutishni iltimos qildi.

Goh derazadan tanaffus bog‘chasini tomosha qilib, goh devorda osig‘liq turli-tuman yozuvlarni o‘qishga tirishib yarim soatcha kutib o‘tirdim.

Mudir, nihoyat, keldi. Yo‘lda selga uchrab, kiyimi astar-avrasigacha ho‘l bo‘lib ketibdi.

Mudir meni kabinetida ko‘rib:

— Xush kelding, qizim. Hozir maorif bo‘limida aytishdi seni. Olloh jumlamizni muborak etsin, — dedi.

Mudirning oppoq yumaloq soqol o‘rab turgan chehrasi ichida yumaloq yuzi, olma kabi qip-qizil betlari, javdirab turgan g‘ilay ko‘zlari bor edi.

Ustidan oqayotgan suvlarga qarab:

— Oh, Xudo ko‘tarsin, shamsiyani olib chiqish esimdan chiqibdi. Rosa sho‘rim quridi! Aqlsiz kalla jabrini oyoq tortar, deyishadi, lekin bu safar kiyim tortdi. Ayb qilma, qizim, biroz qurib olmasam bo‘lmaydi, — dedi.

Mudir choponini yecha boshladi. Men o‘rnimdan turib:

— Afandim, sizni bezovta qilmay. Keyin kelarman, — deb tashqariga chiqmoqchi bo‘ldim.

Lekin Rajab afandi qo‘l ishorasi bilan meni joyimga o‘tqazdi.

— Yo‘q, jonim qizim, takalluf nima hojat! Biz senga ota o‘rnidagi odammiz, — dedi.

Choponning ichida naparmon chiziqli sariq atlasdan nimchagami yo ko‘ylakkami o‘xshagan bir narsa bor edi. Yoqasiga qarasang ko‘ylak deysan, cho‘ntaklariga qarasang nimcha.

Rajab afandi stulini pechka yoniga surib o‘tirdi-da, tovonlariga ot taqasiga o‘xshatib juda katta mixlar qoqilgan ko‘n botinkali oyoqlarini o‘tga yaqinlashtirib, men bilan gaplasha boshladi.

Mudirning sandonga bolg‘a urilganda chiqadiganga o‘xshash yo‘g‘on va quloqlarni kar qiladigan dag‘al ovozi bor edi. “Q” harflarini “G‘” shaklida talaffuz etardi.

tengi katta-katta qizlar. Bularning birdaniga menga tikilgan turli-tuman ko‘zlari qarshisida yerga kirib ketgudek bo‘lib turardim.

Rajab afandi shu zahoti chiqib ketganida men juda yomon ahvolda qolardim, nimaga desangiz, o‘zimni yo‘qotib, shoshib qolgan edim. Xayriyatki, mudirda odamlarni o‘z so‘ziga quloq soldirish fazilati kuchli ekan.

— Qani, qizim, joyingga bor-chi! — deb guvilladi-da, meni qo‘yarda-qo‘ymay kafedra stoliga chiqardi. Keyin uzundan-uzoq so‘z boshladi. Voy Xudo, nimalarni gapirmadi! Yevropaliklar-ku tabiiyotni, kimyoni, falakiyotni, riyozatni arablardan olgan ekan, xo‘sh, nima uchun biz yevropaliklardan ilmi jadidni olmay, noma’qulchilik qilib kelamiz? Yevropaliklarning ilm-u urfon va donishmandlik xazinalariga to‘qinish, ularning bilim sohalaridagi g‘alabalariga chang solish qonuniy talashdir. Bu talash to‘plar, miltiqlar yordami bilan emas, balki faqat fransuz tili orqaligina qilinar emish.

Mudir afandi dam sayin qaynab, jo‘shib bordi. U quloqlarni qomatga keltiradigan momaqaldiroqdek dahshatli tovushi bilan guldirab gapirar, meni ko‘rsatib:

— Dunyoning hamma mamlakatlari ega bo‘lgan bilim xazinasining kaliti mana shu mushtumdek kichkina qiz qo‘lidadir. Sizlar buning kichkinaligiga qaramanglar. Bo‘yi sinchalakdek bo‘lsa ham, ichi javohirlar bilan to‘liqdir. Yoqasiga yopishing, bo‘g‘ziga chang soling, ilmini og‘zidan oling, limondek siqib chiqaring!

U mal’un qahqahalardan birining boshlanishidan qo‘rqib, sinfdan qochib chiqib ketishga shaylanib turardim. Yo Rabbiy, bema’ni kulgi meni bossa, sharmanda bo‘laman! Men o‘zimni mahkam tutib, sinfga birinchi marta ko‘z tashladim. Ana xolos, ular ham kulishyapti. Shunday qilib, tolibalarim bilan aloqam shirin tabassumlar bilan boshlandi. Bu boqish, bu yashirin kulimsirash o‘sha mahal bir-birimizning qalbimizga mehr soldi, deb o‘ylayman.

Sinfda kulgi kuchayib bordi, buni axiyri mudir afandi ham sezib qoldi. U mushtini qarsillatib kafedraga urdi, ming liraga ham sotmaydigan g‘ilay ko‘zlarining qiyshiq qarashi bilan sinfga olaydi.

— Bu qanday gap?.. Bu qanday gap?.. A, bu qanday gap?.. Izzatini bilmagan nodonlar! Xotin zotini erkalatib bo‘lmaydi. Xudo

ursin, hammangni majaqlab tashlayman! Yum, og‘izlaringni! Kuydirgan kalladay nimaga iljayasanlar?

Qizlar bu do‘q-po‘pisaga uncha parvo qilmas edilar. Ulardan ko‘ra men ko‘proq qo‘rqib ketdim.

Mudirning nutqi yana o‘n besh minutcha davom etdi. Sinfda yana kulgi kuchaygudek bo‘lsa, Rajab afandi stolga musht urib, yarim hazil, yarim jiddiy o‘kirik bilan:

— Nimaga tirjayasanlar? Hozir hammangni omburga olaman! — deb baqirardi.

So‘zining oxirida Rajab afandi yana bir marta qichqirib:

— Etagiga mahkam yopishinglar, yoqasini qo‘ldan chiqarmanglar, ilmini limondek siqib olmasangiz, onangizdan, otangizdan, davlatdan, xalqdan yegan noningiz harom bo‘lsin! — dedi-da, sinfdan chiqib ketdi.

Tolibalarim bilan yolg‘iz qolgan shu dastlabki daqiqalar nechog‘lik og‘ir bo‘lishini o‘ylamagan ekanman. Ertadan-kechgacha tinmay gapiradigan mahmadona Choliqushi, tut yegan bulbuldek, og‘zini ocholmay qoldi. Miyamda hech qanday fikr yo‘q, u bo‘m-bo‘sh edi. Aytishga bir og‘iz so‘z topa olmas edim. O‘zimni tutolmay, ixtiyorsiz kulimsiray boshladim. Xayriyatki, tolibalarim meni hali ham mudir afandining so‘zlariga kulyapti, deb o‘ylashibdi. Ular ham ko‘zlarimga tikilib kulimsiray boshladilar. Ana shunda birdan yuragimga jasorat kirdi. Endi o‘zimni ancha bosib oldim.

— Xonimlar, — deb so‘z boshladim, — men biroz fransuzcha bilaman, agar sizlarga shuning nafi tegsa, o‘zimni baxtiyor deb bilardim.

Yuragimdagi qo‘rquv tarqalib, endi tilim chiqib qoldi. Ortiq qiynalmay so‘ylar, qizlarimning sekin-sekin menga elikayotganliklarini sezib borardim. Shunday katta xonimlarni qizlarim deyish naqadar baxt! Faqat ko‘proq kulishadi, bu menga yoqmaydi. Kulishsa-ku mayli-ya, Rajab afandi ming liraga sotmaydigan qiyshiq qarashi bilan sinf derazasidan ko‘rib qolsa yomon bo‘ladi. Shuning uchun tolibalarimga kichikkina tanbeh qilishni lozim ko‘rdim.

— Xonimlar! Kulishlaringiz tabassum doirasidan chiqib ketmasin. Sizlarga do‘q qilish uchun mening qo‘limda mudir afandi

aytgan omburga o‘xshash hech nima yo‘q. Faqat sizlardan xafa bo‘laman, xolos, — dedim.

Qisqasi, birinchi darsim yaxshi o‘tdi. Sinfdan chiqayotganimda qizlardan biri yonimga kelib, mudir afandi nima uchun ombur deganligini tushuntirib berdi. U ko‘p kuladigan qizlarga “Tishlaringni ombur bilan sug‘urib olaman”, deb do‘q urarkan.

* * *

B..., 28-mart.

Qizlarimdan ko‘p, juda ko‘p xursandman. Meni shu qadar yaxshi ko‘rib qolishdiki, tanaffus mahallarda ham izimdan qolishmaydi. Hamkasblarga kelsak, to‘g‘risi, ularni ham yomon odamlar deb bo‘lmaydi. Menga sovuq qaraydiganlar, muallimlar xonasining bir burchagida yer ostidan xo‘mrayishib, men to‘g‘rimda xunuk narsalar shivirlashadiganlar ham yo‘q emas. Ne ajab, odam uyida ham hammani bir xil yaxshi ko‘ra olmaydi-ku.

O‘qituvchilar orasida istambullik Naziha bilan Vasfiya degan ikkita yosh juvonni yaxshi ko‘rib qoldim. Bular bir-birlaridan hech ayrilmaydilar. Lekin muovina Shahnoza xonim, bular bilan yaqin aloqa qilmang, deb aytdi menga. Ammo nima uchunligini bilmayman. Bulardan boshqa yana ikkita tanishim ham bor. Biri bir mahallar markaziy rushdiyada meni mudofaa qilgan uzun bo‘yli, tim qora ko‘zli muallima xotin. Bu yerda haftada bir kun dars beradi. Mudir afandining g‘ilay boqishlaridan qo‘rqmaydigan birdan-bir o‘rtog‘imiz shu. Aksincha, Rajab afandining o‘zi undan hayiqadi, moviy choponining yoqasini ushlab: “Juda fe’li yomon-da! Shundan bir qutulsam bormi, Xudo haqqi, ko‘zim tuzalib ketadi!” deydi. Ikkinchi tanishim — tishlari otnikiga o‘xshagan, ko‘zoynaklarini hech vaqt olmaydigan keksa muallima. Istanbulda turgan kezlarimda ko‘pincha shahar atrofi poyezdiga birga tushib qolardik. Go‘ztepa tomonlarida, allaqayerda muallimalik qilardi. Kampir meni taniganmi, yana yuzimga tikilib:

— Xudoyo tavba! Shunchalik bir-biriga o‘xshagan odamlarni umrim bino bo‘lib ko‘rgan emasman. Bir mahallar poyezdda bitta sho‘x maktab qizini ko‘rib yurardim. Sizga shunaqa ham o‘xshaydiki!.. Lekin, u nazarimda, fransuz edi shekilli. U shunday sho‘xlik qilardiki, butun vagon ichagi uzilgudek bo‘lib kulardi, — deydi.

Men ham ko‘zimni olib qochib:

— Ehtimol, shunaqa ham bo‘ladi, — deyman.

Maktabda bir necha erkak muallimlar ham bor. Masalan, Zohid afandi. Bu keksa kishi din darsi beradi. Geografiya o‘qituvchisi, iste’foga chiqqan mo‘ysafid polkovnik Umarbey. Ismini men bilmaydigan bir yozuv muallimi va musiqa muallimi Shayx Yusuf afandi; bu faqat maktabgagina emas, butun B... shahriga shuhrati ketgan kishi. Yusuf afandi haqiqatan ham bir mahallar Mavloviylar sulukiga shayxlik qilgan. Bechora bir necha yil avval qattiq og‘rib, sil kasaliga yo‘liqqan. Doktorlar joyini o‘zgartirmasa o‘lishini aytganlar. Shuning uchun tul opasi bilan ikki yil avval B... shahriga ko‘chib kelgan. U hozir opasi bilan kichkina bir uyda turar emish. Ana shu kichkina uyni ko‘rgan-bilganlar uni musiqa muzeyiga o‘xshatadilar. Har cholg‘udan, har sozdan bor emish. Shayx afandi bu yerda mashhur bastakor sifatida ham tanilgan. Uning asarlari kuylanar, chalinar, odam ularni yig‘lamasdan tinglay olmas ekan.

Men uni birinchi marta yomg‘ir yog‘ib turgan bir kunda ko‘rdim. Tanaffusda o‘quvchi qizlarim bilan birga boqqa chiqib, biroz havo olib kelmoqchi bo‘ldm. Men u yerda yangi to‘p o‘yinini ko‘rsatdim, birga o‘ynashdim, anchagina bahrimni ochdim. Ichkariga kirganimda qora ko‘ylagim ivib ketgan edi. Joyi kelganda shuni ham aytib ketayinki, men ixtiro etgan muallimalik ko‘ylagi sekin-sekin boshqalarga ham rasm bo‘la boshladi. Hatto o‘quvchi qizlarim ham tiktirib kiyishadigan bo‘lishdi. Mudir afandi ko‘ylagining rangiga qo‘shilmay:

— Musulmon qizi qora kiyishi to‘g‘ri kelmaydi! Yashil bo‘lishi kerak, — deyardi.

Biz esa, shunisi yaxshi, kirchimol, deb unisiga unamas edik. Muallimlar bo‘lmasida atrofi kafelli kattakon pechka yonib turardi. Ikki devor burchagi bilan shu pechka orasiga kirib, ko‘ylagimni quritayotgan edim. Qo‘llarim cho‘ntaklarimga solingan edi. Shu mahal eshik ochilib, o‘ttiz besh yoshlardagi nozik, novcha bir afandi kirib keldi. U erkak o‘qituvchilarimiz singari fuqaro kiyimida edi. Shunday bo‘lishiga qaramay, yuqorida ta’rif qilingan

Shayx Yusuf afandi xuddi shu kishi ekanligini payqadim. Maktabda uni juda yaxshi ko‘rishadi. Muallimlar darrov uni o‘rab olishdi, paltosini yechintirishdi. O‘zimni pechka panasiga olib turib, yer ostidan unga qaradim. Yumshoq, xushmuomala odam ekan. Zahil yuzida ko‘pincha o‘lishga mahkum bo‘lgan kasallardagi rangsiz, nozik, tiniq oqchillik bor edi. Chiroyli sariq soqoli, och ko‘k ko‘zlari menga pansiondagi olaqorong‘i dahlizlarda mungli-mungli kulimsiragan Iso suratlarini xotirlatdi. So‘zlari tasvirdan ojiz, naqadar shirin edi. Bu halim, shirin ovozda bilinar-bilinmas bir shikoyat ohangi bor edi. Bu kasal bolalarning ovozida bo‘ladigan ezgin, g‘amgin shikoyatning o‘zginasi edi. O‘zini o‘rab olgan o‘qituvchilarga hech tinib bitmagan yomg‘irdan shikoyat qilar, ochiq havolarni sabrsizlik bilan kutayotganligini aytar edi. Shunda bir zumgina ko‘zlarimiz bir-biriga to‘qnashdi. Qorong‘i burchakda turganim uchun meni durustroq ko‘rish niyatida ko‘zlarini xiyol qisib qaradi. Keyin:

— Kim bu kichik xonim, tolibalarimizdan emasmi? — deb so‘radi.

O‘qituvchilarning hammasi birdan men tomonga qarashdi. Vasfiya xonim esa kulib turib:

— Kechiring, bey afandi, tanishtirish esimizdan chiqibdi. Yangi fransuz tili o‘qituvchimiz Farida xonim, — dedi.

Turgan yerimdan boshimni egib salom berdim.

— Buyuk bastakorimiz bilan tanishganim uchun juda mamnunman, afandim, — dedim.

San’atkorlar bunday gaplarga juda moyil bo‘lishadi. Shayx Yusuf afandining oqish chehrasida zaif bir qizillik paydo bo‘ldi. Qo‘llarini qovushtirib, bo‘ynini egdi.

— Kaminangiz bastakor martabasiga loyiq bo‘ladigan biron asar yaratganiga imoni komil emas. Agar ba’zi bir mayda narsalarim maqtovga sazovor bo‘lgan bo‘lsa, bu Hamid va Fitrat kabi ba’zi buyuk shoirlardagi ilohiy g‘ussani samimiy bir ovoz bilan ifoda etishdan iboratdir, — dedi.

Qisqasi, bu Yusuf afandini o‘z akamdek yaxshi ko‘rib qoldim.

* * *

B..., 7-aprel.

Mening eng katta orzularimdan biri ushaldi. Kecha bir kichkina, chiroyli, toza uyga ko‘chib kirdik. Xudo xayrini bersin, buni menga Hoji xalfa topib berdi. Yonida bog‘chasi bor bu uch xonali kichkina, shiringina uy Hoji xalfanikidan atigi ikki-uch daqiqalik masofada. Hammasidan ham yaxshisi shu bo‘ldiki, bu uyni ichidagi ashyosi bilan ijaraga berdilar.

Kecha Munisa ikkimizning suyunchimiz ichimizga sig‘may ketdi. Uyni tozalab, narsalarni joy-joyiga qo‘yishimiz kerak edi. Qayoqda! Kulishdan, bir-birimizni quvishdan, o‘ynoqlash, quvonishdan boshqa narsaga qo‘limiz tegmadi... Bechora Munisa ko‘zlariga ishonmay, o‘zini saroyga kirib qolgandek his etardi. Faqat Mazlum (cho‘pon Mehmet bizga hadya qilgan uloqning otini Mazlum qo‘ydik) bizni yomon qo‘rqitib yubordi. Bu yaramas ochiq qolgan oshxona eshigidan bog‘chaga, u yerdan xuddi tagi minoradek tik jarlikka qarab chopib ketdi. Xudo bir saqladi, yana bir qadam bossa to‘g‘ri jarga qulab ketardi. Lekin bu shayton maxluqlar oyoqlarini qayerga qo‘yishni mendan yaxshiroq bilishadi. Har holda, uni tutib ichkariga olib kirguncha, yuraklarimiz yorilgandan battar bo‘ldi.

Ha, uyimizdan nihoyatda xursandmiz. Munisa sahndagi moviy kafellar ustida yuguradi, sirg‘anadi, devordagi gul rasmlarini qo‘llari bilan siypab quvonadi.

Faqat kechqurunlari, qosh qoraya boshlaganda biroz o‘ksib qolamiz. Qo‘shnilarnikiga qo‘llarida tuguncha bilan otalari, aka-ukalari kelishadi. Bizning uyimizni esa bu soatlarda hech kim yo‘qlamaydi. Bir umr shunday bo‘lib qoladi.

Bu yurtning bahori shunday ajoyib bo‘lar ekanki... Hammayoq ko‘m-ko‘k bo‘lib ketdi. Bog‘chamda rang-barang gullar ochildi, xonamning derazalariga chirmovuqlar chirmasha boshladi. Bog‘chamizning etagidagi tik jarlik yashil shonalarga o‘xshab qoldi. Bu yashilliklar ichida lolalar yangi yaralardek qip-qizil bo‘lib ochiladi. Butun bo‘sh kunlarimni bog‘chada Munisa bilan bekinmachoq o‘ynash, arqonda sakrash bilan o‘tkazamiz. Charchagan kezlarimizda men rasm solishga o‘tiraman, Munisa esa ulog‘i bi-

— O‘zimni san’at ustasi deb hisoblay olmayman, — dedi. — Lekin bir musiqa parchasi chalinganda undagi fazilatlarning qaysi biri bastakorga, qaysi biri ijrochiga oid ekanligini aniqlashda yanglishmayman. Ashulachilarning ovozlaridagi singari ijrochilarning barmoqlarida ham o‘ziga xos to‘lqinlar bo‘ladi, bu esa faqat hassos qalbdangina kelib chiqadi. Shu gimn deb aytgan diniy ashulalaringizdan ba’zilarining notasini menga hadya qilishingiz mumkinmi?

— Bular quloqqa o‘tirib qolgan narsalar, afandim, notalarni qayerdan bilay?

— Hechqisi yo‘q. Bir kun vaqti bilan organ yoniga o‘tirib chalib bersangiz, kaminangiz ham ijozatingiz bilan daftarga yozib oladi. Bir vaqtlar vafot qilib ketgan bir qari popdan kaminangiz ham bitta organ sotib olgan edi. Musiqa asboblariga menda juda katta qiziqish bor, afandim. Men uni o‘z xonamning burchagiga qo‘yganman... Shu narsalarni men ham chalishni istardim.

Bir-birimiz bilan gaplashib zaldan chiqdik. Ajralish paytimizda Shayx Yusuf afandi menga yozilib shunday dedi:

— Menda juda qattiq hasratga cho‘kkan paytlarimda yozilgan parchalar bor. Hali bularni hech kimga chalib berganim yo‘q. Tushunishmaydi, ishonaman. Xudo nasib buyursa, shularni sizga bir kun chalib beraman. Nima deysiz, kichik xonim?

Bu voqea Shayx Yusuf afandi bilan bo‘lgan inoqligimizni yana bir karra oshirdi. Va’da qilgan parchalarni hali eshitganim yo‘q. Lekin juda chiroyli narsalar bo‘lishiga shubha qilmayman. Chunki bu xasta hassos kishi bir parcha taxtaga tegib ketsa ham, taxtadan mung chiqadi, deb o‘ylayman. Bir necha kun aval bolalardan biri o‘zi sotib olmoqchi bo‘lgan bir udni keltirib ko‘rsatdi. Shayx Yusuf afandi barmoqlarining uchini ud torlariga tekkizganda menga shunday tuyuldiki, bu nozik barmoqlar udga emas, ko‘nglimning ich-ichiga tekkanday bo‘ldi.

* * *

B..., 5-may.

Kecha bir yomon ish qilib qo‘ydim. Ma’lum bo‘lib qoladi, deb yuragim titraydi. Qilgan narsamning yomonligini bilaman, lekin nachora? Ko‘nglimning xohishi shunday bo‘ldi.

Muallimlar haftada bir marta kechqurun maktabda navbatchilik qiladilar. Kecha mening navbatim edi. Kechqurun qizlar sinflarda dars tayyorlab o‘tirganlarida, biz Shahnoza xonim ikkalamiz maktabni ko‘zdan kechira boshladik. Sinflardan biridagi lampa yaxshi yonmayotganini ko‘rib ichkari kirdik. Muovina xonim nihoyatda epchil, bilarmon xotin. Qo‘lidan har ish keladi. Kursiga chiqib lampani tuzata boshladi. Shu vaqt eshikdan qari xodima kirib keldi. Qo‘lida maktub bor edi, u orqadagi partada o‘tirgan bir o‘quvchi qiz yoniga keldi. Xodima xatni qizga endi uzatgan edi, muovina xonim turgan yeridan:

— To‘xtang, Oysha! U nima? — deb qichqirdi.

— Hech... Jamila xonimga berib qo‘yinglar, deb maktab qorovuliga shu xatni tashlab ketishgan ekan.

— Menga ber uni. O‘quvchi qizlarga kelgan xatlarni avval men ko‘rishim kerak, deb necha marta sizlarga ta’kidlaganman. Muncha aqlsiz xotinsan!

Shu dam kutilmagan hodisa ro‘y berdi. Jamila o‘rnidan sapchib turdi-da, xodimaning qo‘lidan xatni tortib oldi.

Shahnoza xonim vazminligini buzmay:

— Bu yoqqa kel, Jamila! — dedi.

Lekin Jamila turgan yeridan qimirlamadi.

— Bu yoqqa kel, deyapman senga, Jamila, nega bo‘ysunmaysan?

Ozg‘in, kasalmand Shahnoza xonimning ovozi shu qadar kuchli ediki, men titrab ketdim. Sinfga chuqur bir sukunat cho‘kdi. Pashsha uchsa eshitilar edi.

Jamila boshini solintirib, sekin-sekin yonimizga keldi. U o‘n olti-o‘n yetti yoshlarda, xushro‘ygina qiz edi. Men hamisha dugonalaridan qochib, bog‘da, burchak-burchakda o‘zi yolg‘iz xayolga cho‘kib yurganligini ko‘rar edim. Darslarda ham o‘ychan, g‘amgin o‘tirardi.

Qiz yuzini yaqindan ko‘rib, uning iztirobda ekanligini angladim. Yuzida bir tomchi qon qolmagan edi. Qarshimizda bosh egib turar, lablari titrar, qovoqlari xuddi uchayotgandek, kipriklari pirpirar edi.

— Jamila, xatni menga ber.

ashulaning oxirida hozir tamom bo‘lib qoladi, deb yuragim o‘ynardi. Lekin ko‘zlari yarim yumuq, sekin-sekin qoni qochib borayotgan chakkalari mayda terlar bilan iviq bir holda u bir ashuladan keyin yana birini boshlar edi.

Ko‘zlarimni yarim yumuq ko‘zlardan ayira olmas edim. Bir mahal so‘lg‘in yonoqlariga bir necha tomchi yosh to‘kilganini ko‘rdim. Birdan yuragim o‘ynab ketdi. Bir bechora xastani shunchalik charchatish gunoh edi. Chidab tura olmadim, qo‘shiqlardan birini tugatganda:

— Bir oz dam olmaysizmi? Tobingiz qochganga o‘xshaydi. Nima bo‘ldi? — dedim.

Shayx Yusuf afandi javob bermadi. Ho‘l kipriklari orasida bolalarcha ma’sum ko‘zlari bilan menga suzilib qaradi. Keyin boshini yana tanburga egib, yangi qo‘shiqni boshladi:

“Bag‘rim o‘ti, ochtirma mening og‘zimni zinhor,
Zolim, meni so‘ylatmaki, qalbimda nelar bor!”

Yusuf afandi sharqini tugatgandan so‘ng, boshi tanbur ustiga tushdi. Bechora hushidan ketgan ekan. Hamma shoshib qoldi. Men:

— Biz sabab bo‘ldik, bunchalik charchatmaslik kerak edi! — dedim.

Ro‘molchamni ho‘llab kelish uchun toshdan-toshga sakrab soyga tushdim. Bu yengil bir hushsizlik, balki bosh aylanishidan boshqa narsa emas edi. Ro‘molchamni ho‘llab kelganimda, Shayx Yusuf afandi ko‘zlarini ochgan edi.

— Bizni qo‘rqitib yubordingiz, afandim, — dedim.

U beholgina kulimsirab:

— Hechqisi yo‘q... Shunaqa bo‘lib turadi, — deb javob berdi.

Dugonalarimda g‘alati bir kayfiyat borligini seza boshladim. Ular menga tagdor qilib qarashar, past ovoz bilan o‘zaro shivirlashardilar.

Yana shu yo‘l bilan qaytdik. Men Vasfiya bilan eng orqada keldim.

— Shayx afandida bir narsa borga o‘xshaydi, ichidan ezilayotgandek ko‘rinadi, — dedim.

Dugonam menga yana boyagidek tagdor qilib qaradi. Keyin:

— Rost gapiryapsizmi, Farida? Xafa bo‘lmang-ku, lekin men bunga ishonmayman. Bundan chiqdi, siz gapdan bexabar ekansiz-da?

Vasfiya menga g‘alati qilib tikilib turardi.

— Xabardor bo‘lsam, yashirib o‘tirarmidim, — dedim. U yana ishonmadi.

— Butun shahar biladi-yu, bir siz bilmaysizmi?

Bu ma’nosiz shubhaga kulimsirab yelkalarimni qisdim.

— O‘zingiz bilasiz-ku, men shaharda uydan chiqmay, yolg‘iz yashayman. Birovlarning gapi bilan ishim ham yo‘q.

Dugonam qo‘llarimni ushladi.

— Yusuf afandi seni o‘lgudek yaxshi ko‘radi, Farida! — dedi.

Ixtiyorsiz qo‘llarim bilan yuzimni berkitdim.

Soy bo‘yida bolalarning suyunchli shovqinlari hamon davom etardi. Hech kimga sezdirmasdan odamlardan ayrildim-u, ikki bog‘ orasidagi so‘qmoq bilan uyga qaytib ketdim.

* * *

B..., 25-iyul.

Yoz oylari tugamaydigandek cho‘zilib ketdi. Jazirama odam chiday olmaydigan darajada qattiq. Hamma narsa sarg‘aydi, atrofda yashillikdan asar qolmadi. Ro‘paradagi ko‘m-ko‘k tepalar sarg‘aydi, xazon tusiga kirdi. Ular uzoqda, yoz quyoshining ko‘zlarni qamashtiruvchi nurlari ichida kattakon kultepalari singari jonsiz, ma’nosiz ko‘rinadi. Men ularni ko‘rib siqilaman, bo‘g‘ilaman, yurak siqintisiga toqat qilolmayman.

Shahar bo‘shab qoldi. O‘quvchi qizlar tarqaldi. O‘qituvchilardan ko‘pginasi kanikullarini boshqa joylarda o‘tkazgani ketdi. Naziha bilan Vasfiya menga ora-sira Istanbuldan xat yozib turishadi. Bu yil Istanbul juda chiroyli emish. Suvlarni, orolni tasvir qilib bitira olmaydilar. Ilojini topishsa, o‘sha yerda qolar emishlar.

To‘g‘risini aytsam, mening ham bu yerda qolgim yo‘q. Shayx Yusuf afandi voqeasi menga juda qattiq ta’sir qildi. Odamlar ichida ko‘rinishga uyalib qoldim. Maktablar ochiladigan vaqt kelganda, boshqa yerga yuborishlarini iltimos qilaman. Yana ham uzoq, yana

ham yomonroq yer bo‘lsa roziman. Shunday yer bo‘lsinki, meni charchatsin, mayli, ko‘proq ishlashga majbur qilsin, lekin meni o‘z holimga qo‘ysin.

* * *

B..., 5-avgust.

Muallimlik qila boshlaganimdan beri ikkinchi marta o‘quvchi qizlarim er qilishmoqda. Lekin bu safar bechora Zahroniki singari emas. Bu kecha, shu soatda Jamila ko‘zlarida qurib ulgurmagan yoshlari bilan uxlayotgani yo‘q. Bu kecha, shu soatda Jamilaning go‘zal boshiga sevgilisi yosh leytenantining ko‘ksi yotoq bo‘ldi. Bu yoshlarning ikkalasi ham bir-birlariga bo‘lgan ishq-muhabbatlarida shu qadar qattiq turdiki, nihoyat, ota-onalari bosh egishga majbur bo‘ldilar.

Jamilani ham Zahro singari o‘z qo‘lim bilan yasantirdim. Ko‘p vaqtlardan beri bunday ma’rakalardan qochib yurardim. Lekin Jamila uyimga o‘zi kelib, qo‘llarimni o‘pib yolvordi. Ajabo, kechalarning birida, qorong‘ida o‘ziga qilgan xizmatimni fahmlagan edimikin? Bunisini bilmayman. Lekin onasini, otasini rozi qilgan kunida hammadan oldin menga sevinchilagani keldi. Balki shubhasi bo‘lgandir?

Ha, Jamilani o‘z qo‘lim bilan bezadim, kelinlik libosini o‘zim kiygazdim... Bu yerda bir odat bor: kim bo‘lsa ham yosh qizlarning sochiga bitta kelinlik ipi taqadi, bu yaxshilik alomati bo‘ladi. Har qancha qarshi turganimga qaramay, Jamilaning onasi sochimning bir tarafiga kaltagina ip taqib qo‘ydi.

Leytenantni ko‘rish havasim bor edi. Jamilani uning qo‘lida ko‘rmasdan turib, baxtlariga ishona olmas edim. Lekin bunga imkon bo‘lmadi. Barvaqt uyga qaytishga majbur bo‘ldim.

Har yerda bo‘lgani singari, bu yerda ham hamma xotinlarning yashiriqcha menga qaraganlarini, bir-birlariga allanimalar shivirlashganini sezib turardim. Hammaning og‘zida yana o‘sha “Ipak qurti”. Shahar baladiya boshlig‘ining xotini deb aytilgan, olmoslarga, oltinlarga ko‘milgan bir semiz xotin yuzimga tikilib qaragandan so‘ng menga eshitiladigan qilib yonidagilarga:

— Bu “Ipak qurti” chindan ham ofatijon ekan, bechoraning kuyib-yonishi bejiz emas! — dedi.

Shundan keyin bu yerda qololmas edim. Jamilaning onasidan ijozat so‘radim, betobligimni, oyoqda tura olmayotganligimni aytdim. Yosh kelinning yonida mendan boshqa yana bir qancha muallima bor edi. Kampir o‘shalarni ko‘rsatib:

— Jamilaga muallimalari o‘git-nasihat qilishyapti, sen ham bir narsa aytib ket, xonim qizim, — dedi.

Bu beg‘araz orzuni kulimsirab turib qabul qildim. O‘quvchimni bir chetga tortib:

— Jamila, — dedim, — muallimang bo‘lganim uchun onang senga nasihat qilishimni iltimos etdi. Sen nasihatlarning eng yaxshisini o‘zingga o‘zing bergansan. Lekin, bo‘tam, seni bir masalada ogohlantirib qo‘yay: leytenanting hozir sening yoningga kelmasdan turib, ko‘chadan bir begona xotinning kelganini, senga yashirin gapi borligini xabar qilishsa, zinhor o‘zingni saqla, qizim, u xotindan qoch, chiroyli boshingni leytenantingning quvvatli bag‘riga yashir.

Kim biladi, Jamila bu so‘zlarga hayron qolgandir. Haqqi bor, chunki endi men ham bu narsalarga hayronman. Bu narsalarni bir begona og‘izdan eshitayotgandek, sababini, ma’nosini o‘z-o‘zimdan so‘rayman.

* * *

B..., 27-avgust.

Shu oqshom kichkina bog‘chamizda ziyofat bo‘ldi. Munisa ikkalamiz Hoji xalfaning oilasini kechki ovqatga chaqirib keldik. Ko‘nglimiz xush bo‘lsin, deb ko‘chadan uch-to‘rtta qizil qog‘ozdan yasalgan chiroq oldirdim, ularni bodom daraxtining stol ustiga egilgan shoxlariga osdik.

Hoji xalfa bularni ko‘rib juda xursand bo‘ldi.

— Bor bo‘l, bu ziyofat emas, o‘ninchi iyul tantanasi-ku! — dedi.

Men kuldim.

— Hoji xalfa, bugun mening o‘ninchi iyulim, — dedim.

B...dan tezroq boshimni olib qochish uchun taklif qilishgan birinchi bo‘sh o‘rinni darrov qabul etgan, u vaqt bu yerning menga manzur bo‘lish-bo‘lmasligi, oyligimning kamligi xayolimga ham kelmagan edi. Lekin toleimga bu yer yaxshi chiqdi. Shiringina, tinchgina harbiy shahar ekan. Tub yerlikdanmi, kelgindidanmi, ishqilib, kimdanki bo‘lsa ham otasini, aka yo ukasini, o‘g‘lini, erini so‘rasangiz yo ofitser, yo soldat — xullasi, harbiy bo‘lib chiqadi. O‘qituvchilarning ham bir qismi yo rota imomi, yo polk muftisi, yo bo‘lmasa, umuman, armiyaga aloqador kishilar. Qo‘shnim Hofiz Qurbon afandi ham sallasi bilan birga ba’zan harbiy forma kiyib, hatto yoniga qilich ham taqib oladi.

Ch... xotinlari menga juda yoqdi. Vafodor, ishchan, hayotlaridan mamnun, sodda, kamtar ekan. Mehnatni qancha yaxshi ko‘rishsa, o‘yin-kulgini ham shuncha sevisharkan. Biron hafta yo‘qki, to‘ysiz o‘tsin. Har bir to‘y turli-tuman nom bilan ataladigan kechalarga, marosimlarga ulashib, rosa bir haftaga cho‘ziladi. Natijada, bu yerning xotinlari har kecha o‘yin-kulgi qilishadi.

Avvallari bunga qayerdan pul yetkazishar ekan, deb hayron bo‘lardim. Keyin bilsam, buning boshqa siri bor ekan. Masalan, har bir xotin o‘zining kelinchakligidagi kiyimlarini o‘n yil, yigirma yil to‘yga kiyar ekan-da, keyin top-toza holicha qiziga berar ekan.

Bularning o‘yin-kulgilari juda sodda. Bir qari armani xotin kelib garmon chaladi, keyin uni odmigina ko‘ylaklik va ozgina pul bilan rozi qilib chiqarishadi.

Ha, bularning o‘yin-kulgilari juda sodda. Shunchaligiga ham xursand bo‘lishadi, bunisi juda yaxshi! Oh, koshkiydi, men ham shular orasida tug‘ilgan bo‘lsam! Koshkiydi, bir kun mening ham barmoqlarim xinaga, hovuchlarim xurmo rangiga bo‘yalgan bo‘lsa... Bas, boshqa to‘g‘rilarda gaplashaylik.

Qo‘shnilarim meni, nima uchundir, yaxshi ko‘rib qolishdi. Faqat ularga aralashmaganimga, o‘yin-kulgilarga qo‘shilib bahrimni ochmaganimga jahllari chiqadi... Kerik ekan deyishmasin, deb ularga o‘zimni poyandoz qildim, maktabdagi qizlariga ham, ularning o‘zlariga ham qo‘limdan kelganicha qarashdim, xizmatimni ayamadim.

* * *

Bu shaharda eng yaxshi ko‘rgan yerim — soy bo‘yidagi Tolzor deb atalgan joy edi. Bayram kunlarida u yerga borishdan tortinaman. Lekin ba’zan kechki payt maktabdan qaytishda Munisa ikkalamiz boramiz. Tolzorda faqat tollargina emas, chinorlar ham bor. Kim biladi, bu o‘rmon necha yoshda ekan? Chinorlarning pastlari kallaklab tashlanibdi, faqat o‘zaklari bilan tepadagi shoxlari, yaproqlarigina qolibdi. Kechqurun soyalar cho‘zila boshlagan paytda bu yerga kelgan kishi o‘zini uchi-keti ko‘rinmaydigan vayrona qubba tagiga kirib qolganday sezadi. Yondan tushib turgan oqshom quyoshida bu azamat, xarob chinor o‘zaklari ko‘z ilg‘amas uzun, siniq ustunlarga o‘xshab ketadi. Soyning narigi yuzida atroflariga chetan tutilgan qator-qator bog‘lar, ular orasida soyalarga ko‘milgan so‘qmoq yo‘llar bor. Uzoqdan ana o‘sha yo‘llarga qarasam, bular menga odamni eng shirin orzulari ushaladigan boshqa bir dunyoga olib boradigandek tuyuladi.

Shahar boylari “Xastalar tepasi” deb atalgan yerda turishar ekan. Nomi yomon bo‘lsa ham, o‘zi eng shod, eng baxtiyor kishilar makoni. Ch...ga kelganimda, menga u yerdan bir chiroyli uy ko‘rsatishgan edi, lekin rad qildim. Chunki hozir men B...dagi singari ba davlat emasman. Shuning uchun tejamliroq yashashga, kichikroq uyda turishga majburman. Lekin hozirgi uyim ham uncha yomon emas. Shaharning obod yerida: yaqinimizda maydon, qahvaxonalar, do‘konlar bor. Masalan, bugun ertalab Tolzorga jo‘nagan shahar aholisi bizning uyimiz yonidan o‘tdi. Hozir vaqt ancha erta bo‘lsa ham, qaytib kelishyapti. Bir zumgina avval Tolzordan bir to‘da ofitser qaytib keldi. Ular ro‘paradan shoshib kelayotgan leytenant bilan gaplashish uchun to‘xtashdi.

— Nega muncha erta qaytdinglar? — deb so‘radi leytenant. — Men endi ketyapman, navbatchilikdan hozir bo‘shadim.

Mundirining oldi hamisha ochiq yuradigan semiz, keksa qo‘log‘asi:

— Ovora bo‘lmay, qayta qol. Bugun Tolzorning mazasi yo‘q. Qancha qidirsak ham gulbashakar[1] yo‘q, — deb javob qildi. Men bu qo‘log‘asini ko‘chada ko‘p uchratardim.

[1] **Gulbashakar** — gulqand.

Tavba, bu shaharning harbiylari gulbashakarni muncha yaxshi ko‘rishmasa-ya! Kattasining ham, kichigining ham og‘zidan gulbashakar tushmaydi. Nazarimda, bu guldan qilingan shirinlik bo‘lsa kerak. Qiziq, Xizr Ilyos kunida gulbashakar qidirish, topilmasa xafa bo‘lish — yosh bolalik-ku!

Ha, men bu “gulbashakar” so‘zini ko‘chada kattalardan ham, bolalardan ham juda ko‘p marta eshitdim. Masalan, bir kuni kechqurun maktabdan kelayotgan edim. Oldimda faqirlarcha kiyingan bir necha yigit ketayotgan edi. Shulardan bittasiga bir nimani ye deb taklif qilishdi shekilli, u ko‘nmay:

— Xudo haqqi, bo‘lmaydi. Hozir ovqat yedim. Meva tugul, boshqa narsa ham tomog‘imdan o‘tmaydi, — dedi.

Ikkinchisi:

— Hech nima o‘tmaydimi? Gulbashakar ham-a? — deb uni yelkasidan tortdi. Endi yigit eridi, kulimsirab turib:

— Qani endi u bizga nasib bo‘lsa! — dedi.

Gohi mahallar qahvaxona oldida o‘tirgan erkaklar shu mahallar suv tashib kun o‘tkazadigan kambag‘al, lekin xushchaqchaq, sho‘x yigitchaga hazil qilishardi:

— Menga qara, Sulaymon, to‘yingni qachon qilamiz?

— Qachon xohlasangiz. Men hamma vaqt tayyorman.

— Sulaymon, o‘lguday kambag‘alsan, kuning qanday o‘tadi?

— Quruq nonimga gulbashakar surtib yeyaveraman. Menga bundan ortiq nima kerak?

Bu hazilkashlikni qariyb har kun takrorlashadi. Bunisi ham bir navi, lekin qo‘shnim Hofiz Qurbon afandining bir qilig‘i meni juda ham hayron qildi. U uch kun avval ko‘chada Munisani ushlab olib, qo‘yarda-qo‘ymay betlaridan o‘pdi-da:

— O‘h, sendan gulbashakarning hidi keladi-ya! — dedi.

Ko‘chada Tolzordan qaytayotgan odamlar ko‘paydi. Birdan bola kulgisi — Munisaning ovozi eshitildi. Ha, Munisa kelyapti! U yaramasni shu to‘rt soat ichida xuddi to‘rt oy ko‘rmaganday sog‘indim.

* * *

23-aprel (ikki soatdan keyin).

Axiyri gulbashakarning nimaligini bilib oldim. Munisa Tolzorda uchragan bir qancha muallimlarga mening betobligimni aytgan ekan, tashvishlanishib, qaytishda eshigim oldidan so‘rab o‘tishdi.

Ichkariga kiringlar deb ularga bir necha daqiqa yalindim. Gap orasida bittasidan hazillashib:

— Qalay, hech bo‘lmasa sizlar gulbashakar topdilaringmi? Ko‘chadan ofitserlar o‘tib ketayotib, gulbashakar topishmaganidan zorlanishdi, — dedim.

Dugonam kulib yubordi.

— Juda yaxshi bilasizki, biz ham o‘sha lazzatdan mahrum bo‘ldik, — dedi.

— Nega? — deb so‘radim.

— Chunki kelmadingiz.

Shoshib yuziga qaradim. Keyin kulimsirashga harakat qilib:

— Iya, bu qanday bo‘ldi? — dedim.

Muallimalar xaxolashib kulib yuborishdi. Haligi dugonam menga shubha bilan qarab:

— Chindan ham bilmaysizmi? — dedi.

— Xudo haqqi, bilmayman.

— Bechora Faridaginam, sen naqadar soddasan! Ch... erkaklari shu chiroyli ranging uchun senga gulbashakar deb nom qo‘yishgan!

Men sarosimam zo‘ridan duduqlanib:

— Nahotki? Meni-ya? Demak, gulbashakar deganlari, ko‘chadagi yigitlar nonga surtib yemoqchi bo‘lgan narsalari men ekanman-da! Voy o‘lmasam!

Uyalganimdan qo‘llarim bilan yuzimni bekitdim. Demak, men shunday kattakon bir shahar og‘ziga tushibman. Yo Rabbiy, bu qanday sharmandagarchilik!

Dugonam zo‘rlab yuzimni ochdi, keyin yarim hazil, yarim chin qilib:

— Buning xafa bo‘ladigan joyi yo‘q-ku? Butun boshli shahar erkaklarini o‘zingizga jalb qilibsiz, bunday baxtga qanday xotin muyassar bo‘ladi? — dedi.

Bu erkaklar munchayam yomon bo‘lishmasa! Meni bu yerda ham tinch qo‘yishmaydi. Voy Xudo, endi odamlarga qanday ko‘rinaman, qo‘shnilarimning yuziga qanday qilib qarayman?!

* * *

Ch..., 1-may.

Uyda o‘tirib o‘quvchilarimning daftarlarini ko‘rayotgan edim. Eshik taqilladi. Munisa pastdan:

— Opajon, mehmon keldi, — deb qichqirdi.

Tashqarida qora chorshafli bir xotin aylanib yurardi. Yuzi yopiq bo‘lgani uchun taniyolmadim. Taraddudlanib:

— Kimsiz, afandim? — deb so‘radim.

Birdan kulgi ko‘tarildi. Xonim mushuk singari bo‘ynimga tashlandi. Tavba, Munisa ekan! Yaramas qiz meni belimdan ushlab hovlida aylantira boshladi. Hech qo‘ymay yuzimni, bo‘ynimni o‘pa ketdi. Chorshaf kichkinamni bo‘yiga yetgan qizga o‘xshatib qo‘yibdi.

Kichkina shu ikki yil ichida bo‘yiga tortib, xushqomat, chiroyli, kuydirmajon qiz bo‘lib qoldi. U kun sayin guldek ochilib, husn to‘kib borardi. Bo‘ylarimiz ham qariyb baravar bo‘lib qoldi. Lekin odam ko‘z o‘ngidagi narsalarning o‘zgarib borishini ko‘pincha farq qilolmaydi.

Munisani mana shu chorshafda ko‘rib, ichimga sig‘may suyunishim kerak edi. Men esa xafa bo‘ldim. Buni Munisa ham fahmladi.

— Opajon, nima bo‘ldi? Hazillashdim-da. Nima, sizni xafa qilib qo‘ydimmi? — deb so‘radi.

Bechora yomon ish qilib qo‘ygandek, o‘kinib yuzimga tikilardi.

— Munisa, — dedim, — seni butun umr yonimda olib qololmayman. Ko‘rib turibman, turmaysan. Hozirdanoq to‘ylarda kelinchaklik iplarini boshingga taqib quvonasan. Bilaman, qizim, yonimda qolmaysan, kelinchak bo‘lib, meni albatta yolg‘iz tashlab ketasan.

Ana shu yolg‘izlikning alami hozirdanoq yuragimga chang solayotgandek, ko‘zlarimga yosh keldi. Munisa hech bo‘lmasa meni bir og‘iz so‘z bilan yupatsa edi, deb mo‘ltillab turgan ko‘zlarim bilan yalinaman. Lekin yaramas qiz lablarini bukib:

— Nachora, opajonim? Odat shu, — dedi.

— Demak, bir begonaga tegib, meni yolg‘iz qoldirib ketasan, shundaymi?

Munisa javob bermadi, faqat kulib qo‘ya qoldi. Lekin qanday kuldi-a! Zolim qiz hozirdanoq uni mendan ortiq sevardi.

Endi boyagi so‘zlarimning aksini gapira boshladim.

— Mayli, kelinchak bo‘lsang bo‘larsan, lekin yigirma yoshga kirguninggacha hali ancha vaqt bor.

— Yigirma yosh? Voy, bu ko‘p emasmi, opajonim?

— Unda o‘n to‘qqiz, mayli, o‘n sakkiz ham bo‘lsin. Indamaysan-a? Kulasan-da. “O‘zim bilaman” demoqchi bo‘lib kulasan. Xudo haqqi, o‘n sakkizdan kamiga bo‘lmaydi.

Yaramas qiz kular, bu yosh savdosi uni ajablantirardi. Uyalmasam, ho‘ng-ho‘ng yig‘lardim. Sariq odamlarning hammasi vafosiz bo‘ladi, ular odam boshiga hamisha qayg‘u-alam soladi.

* * *

Ch..., 10-may.

Maktab qizlarim orasida o‘n ikki-o‘n uch yoshlarda bir badavlat poshshoning qizi o‘qiydi. Bo‘yi pak-pakana, ozg‘ingina, tishlari chirik, afti bujir, injiq qiz.

Men bir kuni mazax qilib, uni Nadida xonim afandi degan edim, ana shundan beri maktabdagilar ham uni xonim afandi deydigan bo‘lishdi.

Nadida Xastalar tepasining eng chiroyli uylaridan birida turadi. U har kun poshsho otasining landosida maktabga keladi. Mo‘ylovlari qo‘chqor mugiziga o‘xshagan ad’yutanti olib kelib qo‘yadi.

Menga shunday tuyuladi: bu kichkina oyimqiz maktabga o‘qishdan ham ko‘ra o‘zini kambag‘al sinfdoshlariga va hatto o‘qituvchilariga ko‘z-ko‘z qilish uchun keladi. Dugonalariga xuddi cho‘rilaridek muomala qiladi. Muallimalar uning ming turli qahriga, noziga chidashadi, buni o‘zlarining vazifasi deb bilishadi. Onasi qizining o‘qituvchilarini tez-tez uyiga chaqirib, mehmon qilib turadi. Bechora dugonalarim ularnikida ko‘rgan dabdaba va tantanani, davlat va saltanatni, yegan ovqatlarini, xonim afandilarning kiyim-kechaklarini aytib bitira olmaydilar. Dugonalarimning ma-

— Xonim afandi, joriyangiz uchun bu nihoyatda katta sharaf. Sizga ham, Ehsonbeyga ham butun qalbimdan tashakkur bildiraman. Lekin buning iloji yo‘q, — dedim.

Uy bekasi shoshib qoldi.

— Nega qizim? Haligina uni yoqtirganingizni, chiroyli ekanini aytuvdingiz-ku!

Men kuldim.

— Xonim afandim, yana qayta aytaman: Ehsonbey chiroyli va arziguli yigit, lekin oramizda nikoh imkoni borligi aqlimga kelgan yo ko‘nglimdan o‘tgan bo‘lsa, uning fazilatlarini ochiq-oshkor ayta olarmidim, afandim? Bu narsa yosh qiz uchun haddan ziyod yengiltaklik bo‘lmasmidi?

Ona-bola yana bir-biriga qaradi, oraga qisqagina sukunat tushdi. Keyin Narima xonim qo‘llarimni ushlab:

— Farida xonim! Har holda uzil-kesil javobingiz shu bo‘lmasin, chunki Ehsonbey juda qattiq xafa bo‘ladi.

— Yana qaytarib aytaman: Ehsonbey juda chiroyli yigit, xohlaganini ololadi.

— Shunday-ku, lekin u sizni xohlaydi. Boya o‘rtoqlari bilan garov o‘ynaganini aytdik. Hech jahonda shunday ham qiladilarmi, go‘zalim? Bola bechora o‘n kundan beri o‘t ichida: *“O‘lsam o‘lamanki, undan qaytmayman, albatta olaman!”* — deydi.

Narima xonim bu gapni hali ko‘p cho‘zishini, meni ko‘ndirish uchun ancha harakat qilishini sezib, buning iloji yo‘qligini yumshoq so‘zlar bilan qat’iy qilib tushuntirdim. Keyin ketishga ijozat so‘radim.

Narima xonim qattiq xafa bo‘ldi. Tarvuzi qo‘ltig‘idan tushib, onasiga:

— Oyijon, Ehsonga o‘zingiz ayting, mening og‘zim bormaydi. Farida xonim rad etar, deb o‘ylamagan edim. Endi juda qattiq xafa bo‘ladi-da, — dedi.

Oh, bu erkaklar-a! Hammasi ham xudpisand, hammasining ham kibri havosi baland! Bizlarning ham qalblarimiz borligini, bizlarning ham “albatta” xohlagan narsalarimiz bo‘lishi mumkinligini hech eslariga keltirgilari kelmaydi.

* * *

Poshshoning aravasi meni uyimga keltirib tashlaganda, Munisa qo‘shnimiznikida ekan. Yechinmasdan avval o‘zimni yana bir oynakka solib, tomosha qilmoqchi bo‘ldim. Uy ichi olaqorong‘i edi. Devorga tushib turgan xira oy yorug‘iga o‘xshash oynakda o‘zimni zo‘rg‘a-zo‘rg‘a tanir edim. Bilmayman, qanday nur o‘yini bo‘ldi: kalta ko‘k ko‘ylagim ko‘zimga oppoq ko‘rinib ketdi. Etaklari uzayib, qorong‘ilikda cho‘zilib yotgan oq ipakka o‘xshardi.

Birdan qo‘llarim bilan yuzimni to‘sdim. Xuddi shu payt Munisa uyga yugurib kirdi-da:

— Opajonim! — deb qichqirdi.

Undan yordam so‘rayotganday qo‘llarimni uzatdim. “Munisa!” demoqchi edim, lekin lablarimdan boshqa bir ism, meni nafratlantirgan katta dushmanimning ismi chiqib ketdi!

* * *

Ch..., 6-may.

Shu hafta sovchilardan boshim chiqmadi. Kechagi masxarabozlikdan o‘zimni o‘nglab olishga ulgurmay, bugun yana bir komediyaning qahramoni bo‘ldim. Faqat bunisi kechagisidan ming qatla yomon, ayanchli komediya bo‘ldi.

Voqeani o‘zgartirmay yozaman. Sahna — bizning pastdagi mehmonxonamiz. Birdan Hoji Qurbon afandining xotini kirib keldi. Egnida faqat to‘ylargagina yopinib boradigan hashamatli chorshaf, bo‘ynida shoda-shoda tilla marjon. Ahvoli g‘alati, ko‘zlari yig‘laganga o‘xshaydi.

Gaplashishga boshlaymiz.

Men:

— Nazarimda, mehmon chaqiriqqa ketayotganga o‘xshaysizmi?

U:

— Yo‘q, singlim, ataylab sizning oldingizga kirdim.

Men:

— Juda ham yasanibsizmi bugun? Men uchunmi?

U:

— Ha, singlim, siz uchun.

Men hazildan o‘zimni tiyolmay:

— Bo‘lmasa menga sovchi bo‘lib kelibsiz-da?

U sodda ko‘zlarida sof hayrat bilan:

— Qayerdan bildingiz?

Men sarosima bo‘lib qoldim.

— A?! Rostdan ham menga sovchi bo‘lib keldingizmi?

U xo‘rsinib:

— Ha, singlim.

Men:

— Kimga?

U dunyodagi eng oddiy narsa to‘g‘risida gapirayotganday:

— Mening erimga.

Shu qadar sodda xotinning hech sir bermay hazil qilishi menga juda xush yoqdi, qahqaha urib kulib yubordim. Lekin u kulmaydi, aksincha, ko‘zlariga yosh keladi.

U:

— Aylanay singlim, erim sizni yoqtirib qolibdi, sizni olaman, deb meni qo‘ymoqchi. Yalindim, yolvordim: “Hechqisi yo‘q, mayli, u xonimni ham oling, zinhor meni qo‘ymang. Biz opa-singilday o‘tiramiz. Men sizlarning ovqatingizni pishirib beraman, xizmatlaringizni qilaman”, — dedim. Aylanay jigarim, menga rahming kelsin!

— Qurbon afandi sizni qo‘yib, meni olishiga ko‘zi yetadimi?

U odamni dod degizib yuboradigan bir soddalik bilan:

— Ha, yetadi. “Ellik tilla berishga roziman”, — deydi.

Men:

— Bechora qo‘shnim, ko‘nglingizni to‘q tutavering. Hech mahal uning aytgani bo‘lmaydi!

Bechora xotin duo qiladi.

Parda.

* * *

Ch..., 15-may.

Bugun kechqurun maktabda o‘qishlar tugagandan so‘ng mudira xonim meni kabinetiga chaqirib oldi-da, qovog‘ini solib turib:

— Farida xonim qizim, — dedi, — sizning jiddiyat va g‘ayratingiz menga juda yoqadi. Lekin bitta kamchiligingiz bor: o‘zingizni haligacha Istanbulda deb bilasiz. Go‘zallik boshga balodir, degan mashhur gap bor. Siz ham go‘zal, ham yolg‘iz bo‘lganingiz uchun o‘zingizni durustroq saqlashingiz kerak edi. Holbuki, ba’zi bir ehtiyotsizliklarga yo‘l qo‘ygansiz. Xafa bo‘lmang, qizim! Jinoyat deganim yo‘q, ehtiyotsizlik deyapman. Xudoga shukur, shahrimiz undaqa xilvat, qoloq shaharlardan emas. Xotinlar ancha tuzuk, yaxshi kiyinib yura olishadi. Muallimalarimiz ham shunday. Lekin boshqalar uchun tabiiy bo‘lgan bir narsa sizda odamlarning diqqatini jalb qilib qo‘ydi. Chunki, qizim, yoshligingiz, husningiz uchragan erkaklarni qayrilib qarashga majbur qiladi. Oqibatda shaharda har xil fisq-u fasodlar tarqala boshladi. Men bu yerda hech narsani bilmaganday o‘tirsam ham lekin hamma gapdan xabardorman. Masalan, kazarmalardagi ofitserlardan, qahvaxonalardagi do‘kondorlardan tortib to idodiya maktabidagi yuqori sinf talabalarigacha sizni tanimagan, sizdan gapirmagan odam yo‘q emish. Bu to‘g‘rida kim haq, nima sabab bilan gap ochganim masalasiga kelsak, buning ham ikkita boisi bor, qizim. Avvalo, yaxshi, odobli qiz bo‘lsangiz ham, lekin tajribasizsiz. Biz odamlarning yaxshi-yomonini biladigan yoshga yetib qolganmiz. Shuning uchun sizga onalik, opalik qilish burchini uhdamga olmoqchi bo‘ldim. Qolaversa, maktabimizning sha’ni masalasi ham bor, shunday emasmi, qizim?

Mudira xonim yuzimga qaramasdan ikkilanib davom qildi:

— Maktab ham machit singari tabarruk joy. Uni g‘iybatlardan, tuhmatlardan va boshqa kir-dog‘lardan saqlash bizning eng muhim burchimizdir. Shunday emasmi, qizim? Qurib ketgur shu xunuk gap-so‘zlar, afsuski, maktab sha’niga ham tegyapti. Kechqurun qizlarini, singillarini olib ketish uchun maktab eshigiga keluvchi otalar, akalarning qanchalik ko‘payib ketganligiga razm solmadingizmi? Ehtimol, siz bunga diqqat ham qilmagandirsiz. Lekin men yaxshi bilaman. Ular qizlarini yo singillarini olib ketishdan ko‘ra ko‘proq sizni ko‘rish niyatida keladilar. Bir kuni kambag‘al o‘quvchi qizlarimizdan birining sochini o‘rib, uchiga kichkina

lenta bog‘lab qo‘yibsiz. Bilmayman, qayerdan bildi ekan, bir esi past leytenant qizchaga pul berib, lentasini tortib olibdi! Hozir o‘sha lentani ora-sira ko‘kragiga taqib olib: “Endi meni general-lissimus deyishlaring kerak, chunki bu ordenni Gulbashakardan olganman!” — deb o‘rtoqlari bilan hazillashib yurarmish.

Kecha darvozabon Mehmet og‘a bir g‘alati xabar aytdi. Ilgari kuni kechasi qovoqxonadan kelayotgan bir to‘da mast maktab eshigining oldida to‘xtabdi, shulardan biri: “Men devordagi mana shu qoratoshga Gulbashakarning qo‘li tekkanini ko‘rganman. Kelinglar, Xudo haqqi, shu toshni avliyo tosh deb ko‘zlarimizga surtaylik!” — debdi. Ko‘rib turibsizki, qizim, bu narsalar o‘zingizning ham, maktabingizning ham sha’niga hech to‘g‘ri kelmaydi. Yana shunisi qiziqki, bular ham yetmagandek, yana bitta xunuk ish qilgansiz: Abdurahim poshshoning uyida kapitan Ehsonbek bilan gaplashgansiz. Xonim afandining taklifini qabul qilganingizda ham boshqa gap edi, birov buni og‘izga olib o‘tirmasdi. Lekin yosh yigit bilan gaplashganingiz, keyin esa unga tegish taklifini rad etganingiz gap-so‘zga sabab bo‘ldi. “Shunday Ehsonbeygaki unamabdi, demak, u boshqani yaxshi ko‘radi! Ajabo, kim ekan u?” qabilida har xil gaplar yuribdi.

Bu so‘zlarni qimirlamay, javob qilmay o‘tirib eshitdim. Mudira xonim boshida mening e’tiroz va isyonimdan qo‘rqqan bo‘lsa, endi, aksincha, sukutimdan vahimaga tusha boshladi. Nihoyat, yuragi dov urmay so‘radi:

— Bularga nima deysiz, Farida xonim?

Sekin xo‘rsinib, o‘yga cho‘mib turib javob qildim:

— So‘zlaringizning hammasi to‘g‘ri, mudira xonim. *O‘zim* ham zimdan sezib yurardim. Bu shinam shaharni tashlab ketishga ko‘zim qiymaydi, lekin nachora? Ministrlikka xat yozsangiz. *Biron* sabab ko‘rsatib, meni boshqa yerga ko‘chirishlarini iltimos qilsangiz. Bu masalada menga qiladigan eng katta odamgarchiligingiz va rahm-u shafqatingiz shu bo‘ladi. Xatda asl sababni ko‘rsatmay, boshqa bahonalar keltirasiz. Mayli “tajribasiz” deng, “qo‘lidan ish kelmaydi” deng, “johil” deng, “osiy” deng, nima desangiz *deng*, mudira xonim, sizdan xafa bo‘lmayman. Ishqilib, shaharda gap-so‘z bo‘lgani uchun xohlamayman, demasangiz bo‘ldi.

Mudira xonim churq etmay o‘ylar edi. Ko‘zlarimga chiqqan yoshlarni ko‘rsatmaslik uchun deraza tomonga o‘girilib oldim. Ufq-da, kechki ko‘kish osmon tagida pag‘a-pag‘a tutunlarga o‘xshagan tog‘larni tomosha qila boshladim.

Choliqushining dimog‘iga ana shu tog‘lardan yangi g‘urbat bo‘ylari kirardi. G‘urbat bo‘ylari! G‘urbat bo‘yini butun qalbi bilan hidlamaganlar uchun naqadar ma’nosiz so‘z bu! Xayolimda yana o‘sha tanish yo‘llar, hamon torayib, huzun to‘lib borgan, oxiri ko‘rinmagan g‘urbat yo‘llari cho‘zilib yotar, quloqlarimda o‘tkinchi aravalarning yoniq ovoz bilan g‘ijirlagan yig‘ilari eshitilardi.

Qachongacha, yo Rabbiy, qachongacha g‘urbat zahrini yutaman? Nima uchun? Qaysi murodimga yetish uchun?

* * *

Ch..., 5- iyun.

Qushlarimning ohi tutdi. Shu uzun kanikul oylarida qushlarim singari uyimda qamalib o‘tirdim. Mudira xonim sentyabrdan avval boshqa yerga ko‘chirilishimning iloji yo‘qligini aytdi. Hozir o‘zimni odamlarning eslaridan chiqarishga kirishib, ko‘cha-ko‘yda qadam bosmayman. Qo‘shnilarim ham meni ilgarigiday yo‘qlashmaydi. Ehtimol, gap-so‘zlardan hayiqishar. Faqat xolamga o‘xshagan bitta qari xotin bilan gaplashib turaman. Ovozi xolamnikiga shunaqayam o‘xshaydiki, kecha uyalib-tortinib turib undan bir narsani iltimos qildim.

— Aylanay xonim afandi, meni “xo‘jonim” demay, to‘g‘ridan-to‘g‘ri Farida desangiz qalay bo‘larkin-a? — dedim.

Qo‘shnim bir oz shoshib qoldi, lekin gapimni qaytarmadi. U so‘zlab turganda ko‘zlarimni yumib olaman, shunda o‘zimni yana Qo‘zyotog‘idagi bog‘imizda ko‘ra boshlayman!..

Yo Rabbiy, qanday yarashmagan narsalarni so‘zlayman-a! Balki menda ham asab kasali boshlangandir? Har holda, yuragimda bir qarorsizlik bor... Yana bir mahallardagiday kulaman, yana Munisa bilan hammol bolalar singari kurashamiz, bo‘g‘ishamiz. Yana qushlar bilan o‘ynashib hushtak chalamiz.

Shunday bo‘lsa ham na besaranjomligim qalbimni tark etadi va na qayg‘um! Ichimga chiroq yoqsa ham yorishmaydi...

Kechasi kemada Ch...ga kelayotganimizda uyqum qochib ketgan edi. Allaqanday bir yo‘lovchi qorong‘i dengizga qarab olib, mungli bir tovush bilan “Sendadir ovora ko‘nglim, sendadir!” deb ashula aytardi.

Bu ashula o‘sha soati esimdan ham chiqib ketgan edi. Oradan oylar o‘tdi. Lekin bog‘chamizdagi ertangi gullar ochila boshlagan aprel kunlarining birida, hech nimadan-hech nima yo‘q, ana shu ashulani xirgoyi qila boshladim. Inson qalbi naqadar tushunib bo‘lmaydigan bir muammo! Atigi bir martagina eshitgan shu ashulaning ohangini, so‘zlarini qanday qilib esda olib qolibman? Mana endi, nima bilan mashg‘ul bo‘lmayin: qushlarga suv beramanmi, derazamdan ko‘rinib turgan dengizni tomosha qilamanmi, ishqilib, hamma vaqt shu ashulani ming‘illab aytganim-aytgan. Kecha kechqurun shu ashulaning “Sendadir ovora ko‘nglim, sendadir!” deyilgan so‘nggi misrasini takrorlab turib birdan yig‘lab yubordim. Bunga hech sabab yo‘q edi, chunki ashulaning na so‘zlarida g‘am bor edi va na ohangida. Aytdim-ku, asab!

Endi hech mahal bu ashulani aytmayman!

* * *

Ch..., 20-iyun.

Maktabda Nazmiya degan bir dugonam bor. Yigirma to‘rt-yigirma besh yoshlarda, chiroyli, xushchaqchaq, hazilkash bir qiz. Tili nihoyatda shirin. Har oqshom biron yerga taklif qilinadi. Muallimalarimiz uni uncha yoqtirishmaydi. O‘zim ham uning to‘g‘risida ancha-muncha past-baland gaplar eshitaman. Qaydam, balki chiroyli kiyingani uchun yoqtirishmas, ko‘zlari kuyar?

Nazmiyani bir kapitanga unashib qo‘yishgan deyishadi. Juda yaxshi yigit emish. Lekin yigitning ota-onasi hozir nikohlariga rozilik bermayotganlari uchun yashiriqcha uchrashib turishar ekan. Nazmiya buni menga sir deb aytdi, birovga og‘zingdan chiqarma, deb iltimos etdi.

Kecha uyda zerikkanimdan tars yorilib ketay deb o‘tirganimda Nazmiya kelib qoldi.

— Farida xonim, sizni olib ketgani keldim, — dedi. — Bugun Faridunning xolasi chaqirgan edi. Suv boshidagi bog‘larida ziyofat

berishar ekan. Sizni tanimasa ham salom aytdi, meni, albatta, olib kelasan deb yubordi.

— Qanday bo‘ladi? Bilmagan yerimga qanday boraman? — dedim.

Nazmiya ko‘zlarida o‘pka bilan qaradi-da:

— Unashgan kishimning xolasi nima uchun senga begona bo‘lar ekan? — dedi. — Men Faridunni sen bilan tanishtirib qo‘ymoqchi edim: didimga qoyil qolasan deb o‘ylayman. Sen bormasang, o‘lay agar, men ham bormayman.

Men bormaslik uchun talay bahonalar ko‘rsatdim. Ammo hamasini Nazmiya rad etdi, tan berish kerak, bahonalarimning hammasi ham asossiz, bolalar bahonasiday sodda edi. Buning ustiga, yuqorida aytdim, Nazmiya juda shayton qiz, odamning u yog‘idan kirib, bu yog‘idan chiqadi.

U shuncha yalindi, shuncha yolvordiki, oxiri, iloj topolmay, xo‘p dedim.

Xo‘p deyishga dedim-u, lekin bir narsa meni xijil qilib qo‘ydi. Munisani kiyintirmoqchi bo‘luvdim, Nazmiya qoshlarini chimirib:

— Kichkinani ham olib bormoqchimisan? — dedi.

— Albatta! Bo‘lmasa uni qanday qilib uyda yolg‘iz qoldirib ketaman? Yo xalaqit beradimi?

— Yo‘g‘-e, nega xalaqit bersin? Borsa yana yaxshi. Gohi mahallar uyga tashlab ketarding-da...

— To‘g‘ri, lekin shu mahalgacha biron yerga yotib qolgani borgan emasman.

Men endi hech narsa ko‘rmagan qiz emasdim. Shu ikki yil ichida boshimga ne-ne savdolar tushmadi, ne-ne narsalarni ko‘rmadim, eshitmadim. Nima bo‘ldi, qanday jin meni chaldiki, o‘shanda Nazmiyaning so‘zlari menda shubha uyg‘otmadi! Shunisiga hech tushuna olmayman. Balki zerikish, toza havoga intilish ishtiyoqi to‘g‘ri yo‘ldan ozdirgandir?

Kichkina izvosh bizni soyning ul yuziga olib o‘tdi-da, bog‘lar orasida, daraxtlar soyasida ko‘milgan tor yo‘l bilan olib ketdi. Yarim yo chorakam bir soatchalardan keyin bir boqqa kelib tushdik. Bu yerlar nihoyatda xilvat, nihoyatda chiroyli joylar edi. Yo‘lda qo‘y podasini uchratdik. Bir qari cho‘pon dala qudug‘idan

batalon imomigacha haddi-hisobsiz homiylari bor. Nazmiya bu yerdan ketsa, kibor xonimlarga kim laganbardorlik qiladi? Katta amaldorlar yashiriqcha quradigan aysh-u ishrat kechalarida kim ud chaladi, kim o‘ynab beradi? Burhoniddinbey singari pastkash maxluqlar senday ma’sum, sof, pokiza, go‘zal qizlarni qanday qilib qo‘lga tushiradi? Farida, ularning senga qo‘ygan tuzoqlarini juda yaxshi tushunaman. Ana o‘sha Burhoniddinbey otasidan qolgan butun mol-u mulkini baxti qora xotinlarni rasvo qilish, ko‘p oilalarning yostig‘ini quritish uchun sovurib kelayotgan qari maishatparastdir. Husni, chiroyi butun Ch... aholisining og‘zidan tushmay kelayotgan yoshgina qizni qo‘lga tushirish uning uchun izzat-nafs masalasi bo‘lishi kerak! Yosh ofitserlar ko‘chalarda qilichlarini shiqirlatib yo‘liga ko‘z tutgan, chorshaf ostidagi yuzini bir ko‘rishni o‘zlari uchun g‘alaba deb bilgan yosh qizni aysh-u ishrat olamiga qo‘ltiqlab kirish, o‘zi singari shahvatparastlarni “Yashasin Burhoniddinbey!” deb qichqirtirish — uning uchun sharaf hisoblanadi.

Innaykeyin, Ehsonbey bilan gaplashganing ham qulog‘iga yetgan. Payqayapsanmi, qizim? Ana shundan keyin Nazmiyani o‘rtaga solishgan. Kim biladi, unga nima va’da qilishgan ekan? Oqibat, boshingga shu o‘yinni solishgan. Shunchalik oson qutulganingga shukur qil, qizim! Endi, qizim, shaharda qolishing to‘g‘ri kelmaydi. Bu gap ikki-uch kun ichida butun shaharga tarqaladi. Birinchi kema bilan tezda jo‘nab ketishing kerak. Boradigan yering, qarindosh-urug‘laring, tanish-bilishlaring bormi?

— Mudira xonim, mening hech kimim yo‘q.

— Unday bo‘lsa, Izmirga bor. U yerda mening ikkita tanishim bor. Biri — muallima, ikkinchisi — maorif bo‘limining sarkotibi. Men xat yozib beraman. Qo‘lidan kelgan yordamini ayamas, biron yerdan dars topib berar, deb umid qilaman.

Uning mehribonligi yuragimni ilitdi. Yomg‘irda, qorda o‘lishdan qutqazilgan mushuk bolasi singari mudira xonimga suqilar, sochlarimni silayotgan qo‘llariga qo‘rqa-pisa betlarimni surtar, keyin u qo‘llarini ag‘darib, kaftlaridan o‘pardim.

Kampir chuqurgina xo‘rsinib olgandan keyin so‘zini yana davom ettirdi:

— Shu ahvolda uyingga qaytishing to‘g‘ri bo‘lmaydi, Farida. Yur, qizim, seni yuqoriga olib chiqib yotqizay, picha uxlab ol. Ul-bullaring bilan Munisani o‘zim borib olib kelaman. Ketguningcha menikida turasan.

Mudiraning yuqori qavatdagi xonasida kechgacha goh uyg‘onib, goh uxlab yotdim. Ko‘zlarimni ochguday bo‘lsam, bechora yonimga yugurib keladi-da, qo‘lini peshonamga qo‘yadi, Ch... qizlari singari qo‘shkokil qilib o‘rib olgan sochlarimni silaydi.

— Tobing qochdimi, Farida? Biron yering og‘riyaptimi, qizim? — deb so‘raydi.

Hech yerim og‘rimas, soppa-sog‘ edim. Faqat behol bo‘lib boshimni yostiqqa tashlar, kichkina boladay noz qilib yotardim. Menga shunday tuyulardiki, u meni qancha ko‘p o‘psa, silab siypasa, yangi topgan onam mehrining qalbimda yana ham ko‘proq harorati qoladi va kelajakda boshimga tushadigan yolg‘izlik, betoblik kunlarida, hadya dastro‘mollarda qolgan hid singari, menga tasalli bo‘ladi.

* * *

“Malikai Mariya” kemasi, 2-iyul.

Shamoldan saqlanish uchun paltomni kiyib, oy botguncha tepada o‘tirdim. Palubada hech kim yo‘q edi. Faqat kechqurundan beri vaziyatini o‘zgartirmagan bir novcha yo‘lovchi tirsaklarini palubaning temir panjasiga qo‘yib olib, shamolda hushtak bilan mungli kuylar chalardi.

Men dengizni bilaman, uni yaxshi ko‘raman; menga o‘zining ichki hayoti bilan yashovchi jonli narsaday ko‘rinadi: har doim kuladi, so‘ylaydi, ingraydi, qahrlanadi. Lekin shu kecha u suv sahrosi qudrati, tasallisi bo‘lmagan poyonsiz yolg‘izlikka o‘xshab ko‘rindi.

Kechaning rutubati suyak-suyagimdan o‘tib ketganday dag‘-dag‘ titrab pastga tushdim. Munisa kayutada uxlab yotardi. Ana shu poyonsiz yolg‘izlikning qalbi urayotganday dengiz tubidan kelayotgan shov-shuvlarga quloq solib o‘tirib xotiralarimni yozar edim.

* * *

Bugun mudira xonim meni limangacha uzatib keldi. Tanishlarimning hech biri biln xayrlashmadim. Faqat xolamga o‘xshagan kampirnikiga kirdim, ko‘zlarimni yumdim-u so‘nggi marta “Farida” deb otimni aytganini eshitdim.

B...da Mazlumni qoldirgan bo‘lsak, bu yerda qushlarni tashlab ketishga to‘g‘ri keldi. Ularni mudira xonimga topshirdim, ovqatidan, suvidan xabar olib turishini iltimos qildim. Lekin mudira xonim:

— Farida, agar ularni shunchalik yaxshi ko‘rsang, kel, o‘z qo‘ling bilan ozod qil, savob bo‘ladi, — dedi.

Ichim to‘la mung bilan kulimsiradim.

— Yo‘q, mudira xonim, — dedim, — burunlari men ham siz singari shunday o‘ylardim. Lekin endi fikrim o‘zgardi. Qushlar nima xohlaganliklarini o‘zlari ham bilmaydigan gunohsiz, aqlsiz jonivorlar. Qafasdan qochguncha o‘zlarini urib, potirlashadi. Biroq ularni tashqarida baxt kutib turganiga ishonasizmi? Yo‘q, aslo unday emas! Mening nazarimda, bu sho‘rliklar har nima bo‘lganda ham o‘z qafaslariga o‘rganib qolishadi, ochiq havoga chiqishganlarida-chi? O‘-o‘, daraxt shoxida, boshlarini qanotlari ichiga suqib olib o‘tkazgan kechalarida to ertalabgacha qafaslarini qo‘msaydilar, kichkina ko‘zchalarini yorug‘ derazalarga tikib hasrat chekadilar. Qushlarni zo‘rlik bilan qafaslariga solish kerak, mudira xonim, zo‘rlik bilan, zo‘rlik bilan!..

Ko‘z yoshlarim nafasimni bo‘g‘di, kampir betlarimni silab:

— Farida, juda g‘alati qizsan-da. Odam degan shunchaki narsaga ham yig‘laydimi? — dedi.

* * *

Kemada men bilan Ch... da chiqqan bir qancha yo‘lovchi bor edi. Shular orasidagi ikkita ofitserning suhbati qulog‘imga chalindi. Yoshi o‘zidan kattasiga deyardi:

— Ehsonbey to‘rt kun avval yo‘lga chiqishi kerak edi. Bir necha kun kutgin, Bayrutga birga jo‘naymiz, dedim. Mening gapimga kirdi-yu, qoldi. Shunday qilib, uning boshiga tushgan baloga men

sababchi bo‘ldim. Agar to‘rt kun ilgari jo‘nab ketgan bo‘lsa, bu savdolarga qolmas edi.

Yoshi kattasi:

— Haqiqatan ham achinadigan voqea, — dedi.

— Hayronman, Ehson shunaqa tez emasdi-ku? Nima bo‘ldi, voqeaning tafsilotidan xabaring bormi?

— Men o‘z ko‘zim bilan ko‘rdim-ku! Kecha Baladiya kazinosida edik. Burhoniddinbey bilyard o‘ynayotgan edi. Shu mahal Ehson eshikdan kirdi-yu, mayorni bir chetga tortib, allanimalar deya boshladi. Oldin hovliqishmasdan, past ovoz bilan gaplashishdi. O‘rtada nima o‘tganini bilmayman. Birdaniga Ehson picha orqasiga chekindi-yu, Burhoniddinbeyga o‘xshatib shapaloq tushirdi. Mayor to‘pponchasiga qo‘l yugurtirdi. Lekin Ehson undan oldinroq to‘pponchasini chiqardi. Shu on bir necha kishi birdaniga ustlariga tashlanmasa, qon to‘kilishi turgan gap edi. Ertaga harbiy tribunal Ehson masalasini ko‘radi. Bizlardan birontamiz shu ishni qilganimizdami, holimizga maymunlar yig‘lardi. Chamamda, Ehson poshshoning bir nimasi bo‘lsa kerak.

— Xotinining jiyani, emizib katta qilgan o‘g‘li.

— Unday bo‘lsa, kichkina jazo bilan qutulib ketadi. Ammo-lekin Burhonning betiga tushirib xo‘p yaxshi qilibdi. Yomon quturib ketgan edi muttaham.

— Darvoqe, nimaga janjal qilishibdi?

— Ikkalasining ham gapiga qaraganda, siyosat talashib janjal qilishgan emish. Shu armiyani siyosatdan hech qutqazishmadi, qutqazishmadi-da!

— Xudo haqqi, menga qolsa, bu yerda xotin janjali bor. Burhonni bilmaysanmi?

Ofitserlar o‘zaro gaplashishib yonimdan o‘tib ketishdi.

Kema jo‘nash oldida bir chol qayiqchi kayutamga keltirib bergan guldastaning kimdan ekanligini endi payqadim.

Ehsonbey, hayotda sizni balki hech mahal uchratmasman yoki uchratsam ham sizni tanimaganga solib o‘tib ketarman. Lekin meni deb harbiy sudga tushishdan toymagan kuningizda meni yana eslaganingiz uchun sizni bir umr unutmayman. Kimdan ekanligini ayt-

tirmay kirgizgan va shu bilan qalbingizning nozikligini bildirgan gullaringizdan bitta yaproqchasini daftarimda, xotiringizni esa eng toza, pok narsa kabi qalbimda saqlayman!

Tashqarida boyagi kimsasiz yo'lchi mungli kuylarini hamon hushtak bilan chalib turardi. Kayutamning ochiq derazasidan boshimni chiqardim. Dengiz ustida harir tong pardasi ko'rindi. U xuddi suvdan ko'tarilayotgan bug'ni eslatardi.

Choliqushi, yot endi! Uyqusiz kecha va horg'inlik bechora ko'zlaringni achishtiryapti. Tongdan nimani kutasan? Axir tong — uzoq-uzoqlarda uyquga va yana boshqa narsalarga qongan sariq gullarning baxtiyor ko'zlarini ochadigan dam-ku!

TO'RTINCHI QISM

Izmir, 20-sentabr.

Mana, uch oydan beri Izmirdaman. Ishlarimning mazasi yo'q. Endi bitta umidim qoldi. Ertaga u ham puchga chiqsa, bilmayman, nima qilar ekanman. Buni o'ylashga yuragim betlamaydi. Ch... dagi maktab mudirasining tavsiyanomasi bilan uchrashishim lozim bo'lgan kishi men kelmasdan bir oy avval kasal bo'lib, Istanbulga olti oy dam olgani ketibdi. Chor-nochor o'zim maorif bo'limining mudiriga bordim. U yerda kimni ko'rdim deng?.. B... dagi o'sha mudrab o'tiradigan, alahlayotganga o'xshab gapiradigan battolni ko'rmayinmi! Tabiat qarashdan ham ko'proq uxlash uchun yaratgan u mudroq ko'zlar meni hech tanimadi.

— Uch-to'rt kundan keyin xabar oling, bir nima qilamiz, — dedi.

Uch-to'rt kun degani — uning tilida bir-ikki oy degani edi. Nachora, shunday ham bo'ldi.

Bugun yana xabar olgani bordim. Mudir bu safar qittay iltifot ko'rsatdi. Halim, ma'sum tovushi bilan yorila boshladi:

— Qizim, bu yerdan ikki soatlik masofada bitta bo'lis maktabi bor. Ob-havosi yaxshi, manzarasi nihoyatda chiroyli joy...

Bu nutq meni Zaynilar qishlog'iga yuborilayotgandagi nutqning o'zginasi edi. Birdan jinniligim tutdi-yu, kulib, so'zini og'zidan oldim:

— O'zingizni urintirmang, bey afandi, sizning o'rningizga men gapiray, — dedim. — Maorif bo'limi ko'p mehnat va mablag' sarf qilib, maktabni butunlay yangiladi. Endi u menday yosh muallimaning himmat va fidokorligiga muhtoj, shundaymi? Mersi, bey afandi. Bu iltifotingizni bir marta Zaynilar qishlog'iga ketayotganimda ko'rgan edim.

Bu so'zlarni aytib turganimda, albatta, mudir meni quvib chiqaradi, deb ishongan edim. Lekin qiziq bo'ldi. Jahli chiqmadi, aksincha, qah-qah urib kulib yubordi. Keyin faylasufnamo:

— Nachora qizim? Vazifa burchi. Sen bormasang, u bormasa, kim boradi, axir, — dedi.

Maorif bo'limining idorasida ish bilan kelgan odamlar hamisha to'lib-toshib yotadi. Burchakdagi kursidan birdan xirqi tovush ko'tarildi:

— Voy, bu yana qanday yong'oq qurti, a?

Yong'oq qurti? Ipak qurti, Gulbashakar deb-ku jonimni olishgan edi, endi yong'oq qurti bo'lishim qolgan ekan-da?

Men cho'rt o'girildim. Menga turli-tuman ismlar, o'z mayllariga qarab goh "shirin", goh "qurt" kabi ismlar bergan hayosizlardan birini tutib oldim. Endi uning ta'zirini yaxshilab bermoqchi, boshqalarning alamini bundan chiqarib olmoqchi bo'lib turganimda, u so'zlashga imkon bermay, maorif bo'limi mudiri tomonga o'girildi-yu, buyruq berayotganday qilib:

— Kichik xonim nimani xohlasa ber, Xudo haqqi, xafa qilma qizaloqni, — dedi. Mudir g'oyat hurmat bilan javob berdi:

— Buyruqlarini bajo keltirishga tayyorman, Rashidbey afandi. Lekin hozir haqiqatan ham bizda bo'sh o'rin yo'q. Faqat rushdiyaning fransuzcha muallimaligi o'rni bor, xolos. Albatta, bu o'rin xonimga to'g'ri kelmaydi.

— Nega to'g'ri kelmas ekan, afandim? — dedim o'zimni tutolmay. — Axir joriyangiz B...dagi xotin-qizlar bilim yurtida fransuz tilini o'qitgan-ku!

Mudir shoshib qoldi.

— Shunaqa, lekin konkurs e'lon qilganmiz. Ertaga imtihon.

Rashidbey:

mehmonlardan biri anhorning narigi yuzidagi xrizantema gulini ko‘rib: “Voy, munchayam chiroylik-a, qani endi olishning iloji bo‘lsa!” deb qoldi.

Men kulib:

— Xohlasangiz, sizga hadya qilishim mumkin, — dedim.

Anhor keng, chuqur bo‘lgani uchun anchagina xavfli edi. Qizlar kulishdi. Bittasi hazillashib:

— Ko‘prik bo‘lsa-yu, yaxshi bo‘lardi-ya, — dedi.

Men parvoyimga ham keltirmay:

— Ko‘priksiz ham o‘tsa bo‘ladi, — dedim-u, suvga sakradim. Orqadan qiy-chuv ko‘tarildi.

U tomonga bir amallab o‘tishga o‘tdim, lekin xrizantemani uzib olishga muvaffaq bo‘lmadim, chunki qirg‘oqqa yetganimda oyog‘im tiyg‘anib ketdi. Yiqilib ketmaslik uchun bir butaga osilib edim, tikanlari qo‘llarimni tilib yubordi.

Ha, shu falokat boshimga tushmagan bo‘lsa, tikan tilgan qo‘llarimning achishib og‘rishiga chidolmay to chorboqqacha oqshom qorong‘isida yig‘lab kelgan bo‘lmasam, shu kunni umrimning eng shod, eng xushchaqchaq kuni deb bilardim.

Komron, sendan nafratlanganim uchungina begona yurtlarga qochib ketganman. Endi nafratim shu qadar kuchaydiki, oramizdagi uzoq masofalar ham kifoya qilmay qoldi. Endi sen yashab, nafas olib turgan mamlakatdan ham bosh olib ketsam deyman!

Ortiq bu uyda qolmaslik qaroriga keldim. Shuning uchun har ikki-uch kunda Izmirga tushib, maorif bo‘limiga uchrab turdim. Eski muallimlarimdan Berinish opani shu yerda ikki oycha avval bir ko‘rgan edim. Maktabda o‘qib yurgan kezlarimda o‘zini menga yaqin tutganini eslab, boshimdagi savdodan biroz aytib beruvdim. Kecha ertalab kemada yana uchrashib qoldik. U suyunib:

— Farida, necha kundan beri seni izlayman, — dedi. — Qorontinadagi maktabimizga bitta turk tili va rasm muallimasi kerak. Mudiraga seni tavsiya qildim. Alohida uy tutishning hojati yo‘q, maktabda turaverasan. Axir bizning hayotimizga o‘rganib qolgansan-ku.

Yuragim qinidan chiqib ketar darajada tipirchilay boshladi. U yerga borsam, yana o‘sha yoshlik hidlari, mungli organ sadolari

kelib turgan joyga tushsam, bolalik chog‘larimdagi shirin xayollarimning bir qismi bilan qovushadiganday bo‘lib ketdim. O‘ylab o‘tirmasdanoq:

— Juda soz, maso‘r, jon deb boraman! Rahmat, — dedim.

Bugun u yoqqa borishdan avval yana maorif bo‘limiga kirdim, maqsadim — hujjatlarimni qaytarib olish edi. U yerda mudir meni uch kundan beri so‘roqlab yurganini aytishdi. Nima deyar ekan deb oldiga kirdim.

Maorif mudiri meni ko‘rishi bilanoq:

— Rosa intizor qilding-da, qizim! Toleingga bitta yaxshi joy chiqib qoldi. Qushadasi maktabiga yuboraman, — dedi.

Bir yoqda Berenish opa aytgan maktab, undagi tinchgina hayot, ikkinchi yoqda bu. Balki Qushadasidagi o‘rin yaxshiroqdir? U holda Berenish opaga bergan so‘zim nima bo‘ladi?

Daqiqalar o‘tar, men esa javob qilmay jim turardim. Qaysi birini tanlay: tinch hayotnimi yo Qushadasidagi maktabga borsam, uchrashim ehtimol bo‘lgan muhtojlik va yo‘qsilliknimi? Ajabo, buning ham o‘ziga yarasha tasallisi, boshqa bir jozibasi yo‘qmi?

Ko‘z o‘ngimga maktablarimizda tashlab qo‘yilgan, umrlari qo‘pol qo‘llarda zoye o‘tayotgan kichkina bolalar keldi. U bechoralar ochilish uchun jindakkina quyoshga, jindakkina parvarishga muhtoj bo‘lgan gullardir. Ular ana shunday harorat keltiruvchi, parvarish qilguvchilarga ko‘ngillarining butun muhabbat va shukronalarini bag‘ishlaydilar. Boshimga tushgan hamma falokatlarga qaramay, bu kichkina kambag‘allarni butun qalbim bilan yaxshi ko‘rib qolganimni angladim. Ajabo, Munisa ham mening oldimga o‘shalar orasidan kelmaganmidi?

Bundan tashqari, so‘nggi ikki yillik hayotimda uncha-muncha tajriba ham orttirgan edim. Yog‘du og‘riq ko‘zlarni qancha achishtirsa, baxt ham dardli ko‘ngillarni shuncha ezadi. Og‘riq ko‘zlar kabi, dardli ko‘ngillar uchun ham eng yaxshi davo qorong‘ilikdir!

Men muallimlikni ochlikdan o‘lmaslik uchun qabul qilgan edim. Hisobim to‘g‘ri chiqmadi. Bu kasb kishisi axir bir kun ochlikdan o‘ladi. O‘lsa nima? Axir bu kasb ko‘nglimning rahm-u shafqatga bo‘lgan ochligini to‘ydiradi, o‘z hayotimni boshqalar baxti saodatiga bag‘ishlash tasallisini beradi. Zero, u o‘lgan kunlarning o‘lgan

ro‘yolarini tiriltirib bo‘lmaydi, buning iloji yo‘q. Boshimdan isiriq hidlarining xumori, quloqlarimdan organlarning mungli yig‘ilari sekin-sekin yo‘q bo‘lib ketgan. Qushadasida mehr-u muhabbat va marhamat kutib o‘tirgan kichkintoylar ko‘z oldimga keldi-yu, kulimsirab:

— Juda soz, bey afandim, boraman, — dedim.

* * *

Buyruqni olgunimcha bu sirni chorbog‘da hech kimga aytmaslikka qaror qilgan edim. Lekin bir hodisa aytishga majbur qildi. Katta xalfa[1] anchadan beri menga g‘alati-g‘alati narsalar aytib yurardi. Kecha ham hech narsadan hech narsa yo‘q birdan:

— Qizim, kun sayin senga muhabbatim ortyapti, — deb qoldi. — Faqat mengina emas, boshqalar ham shunday... Farhunda bilan Sabohat ham yosh-u, lekin uyga ko‘rk bo‘lisholmaydi. Sen kelganingdan hamma narsa o‘zgardi-qoldi. Tabiating, axloqing chiroyli, kattaga kattaday, kichikka kichikday muomala qilasan...

Shularga o‘xshagan yana bir qancha so‘zlar... Katta xalfaning bu so‘zlariga “kasbdoshiga qilayotgan hasrati” deb qo‘ya qolgan edim. Lekin kecha kechqurun kampir yuragini ochib soldi.

— Qizim, qanday qilsak ekanki, sen shu uyga mahkamroq bog‘lanib qolsang. Miyamga bir o‘y kelyapti-yu... Ha, ko‘nglingga boshqa gap kelib yurmasin, aylanay. Xudo haqqi, bu to‘g‘rida menga birov hech nima degani yo‘q.

Xalfaga bu so‘zlarni birov o‘rgatganiga shubham qolmadi. Shunday bo‘lsa ham, o‘zimni sezmaganga solib, quloq solib turaverdim. U boshlagan so‘zini davom ettirishga hayiqib, boshqa narsalar to‘g‘risida gapira ketdi:

— Xo‘jayinimiz uncha qari ham emas, uni yoshligidan bilaman. Uni chiroyli deb bo‘lmaydi, lekin davlati, hashamati bor. Innaykeyin, tabiati ham yaxshi. Qizim, bu uyga beka kerak-da, busiz bo‘lmaydi. Bugun bo‘lmasa ertaga Farhunda bilan Sabohat er qilib ketadi. Xudo ko‘rsatmasin, biron yomon xotinga kunimiz qolsa bormi, naq sho‘rimiz quriydi-da! Farida xonim, qizlar mo‘ylovini burab yuradigan yigitlarga ham tegishadi, lekin bundaqangi dabdabani qayerda ko‘rsin? Oh, beyimizga bironta munosib qizcha topsak edik. A, nima deysan, qizim?

[1] **Katta xalfa** — xizmatkor xotinlar boshlig‘i, oqsoch.

Men churq etmay, achchiq-achchiq jilmayib, o‘yga botib o‘tirardim. Rashidbey afandining menga ko‘rsatgan shuncha hurmati, Sabohat bilan Farhundaning darslariga qilgan shuncha e’tibori, biz bilan soatlarcha hazillashgani, hatto to‘p o‘ynashgani... Demak, shularning hammasi... Maorif bo‘limi kotibining: “Rashidbey xohlasa seni fransuz tili o‘qituvchisi qilib tayinlashardi, har holda, biron niyati bo‘lsa kerak”, degani bejiz emas ekan-da!

Bir necha yil ilgari shunday so‘zlarni eshitsam, albatta, isyon ko‘tarardim. Lekin hozir gapni uncha cho‘zmaslik uchun parvosizgina javob qildim:

— Siz bilan sovchilikka borib, Rashidbey afandiga yaxshigina qayliq topib kelishimiz mumkin edi, lekin, afsuski, bir-ikki kundan keyin Qushadasiga ketyapman. Bir necha oydan keyin nishonlim o‘sha yerga keladi, to‘y qilamiz, — dedim. Keyin shoshganidan yuzimga javdirab qarab qolgan kampirga: — Xudo tinchingizni bersin, xalfa xonim, men ertaroq yotmasam bo‘lmaydi, — dedim-u uyimga kirib ketdim.

* * *

Qushadasi, 25-noyabr.

“Qushadasiga borasizmi?” deganlarida: “Qushadasi!.. Mening orolim!.. Necha-necha vaqtlardan beri meni intizor etgan baxtni, ko‘ngil rohatini o‘sha yerdan topaman!” deb suyungan edim. Sunchim xato chiqmadi. Qushadasini hamma yerdan ham ko‘proq yaxshi ko‘rib qoldim. Balki chiroyli yerdir deb o‘ylarsiz? Yo‘q. Qushadasini Munisa ikkalamiz — bu sariq to‘ti bilan birga — Robinzon Kruzo singari o‘z boshimizga mehnat va zahmat bilan yashasak bo‘ladigan orol deb o‘ylagan edim, lekin unday bo‘lib chiqmadi. Balki u yerda rohatimni topib olgandirman? Yo‘q, bunday ham emas. Qaytaga, bu yerda juda ko‘p ishlayman. Unday bo‘lsa sababi qayda? Beriladigan javob biroz kulgili. Lekin nima qilay, to‘g‘risi shu: Qushadasini jonga rohat beradigan chiroyli joy bo‘lmagani uchun yaxshi ko‘rib qoldim. Nazarimda, tabiat faqat chiroyli husnlarnigina emas, chiroyli yerlarni, chiroyli dengizlarni ham inson ko‘ngliga zimdan ozor yetkazish uchun yaratgan.

Ko‘z yoshlarim o‘ngimda parda tortdi, qorong‘ida mayorning yuzini ko‘ra olmadim. Ehsonbey uzatgan qo‘limni lablariga keltirdi-da, qo‘rqa-pisa barmoqlarimning uchini o‘pdi.

* * *

Endi tamom! Bundan keyin hech kim uni jigar-bag‘rimdan yaxshi ko‘rganimni yuzimga sola olmaydi.

* * *

Qushadasi, 26- fevral.

O‘sha kundan beri sen mening uchun bir begonadan, dushmandan boshqa narsa emas eding, Komron. Hech mahal yuz ko‘rishmasligimizni, to o‘lgunimizcha ko‘zimiz ko‘zimizga tushmasligini, bir-birimizning ovozimizni bir umr eshitmasligimizni bilardim. Shunday bo‘lsa ham, sening nishonling ekanim hissini hamisha ko‘nglimda saqlab kelardim. Nima demay, nima qilmayin men o‘zimni hamma vaqt sening mulking deb kelaman va bu tushunchadan hech vaqt qutula olmayman.

Ha, yolg‘on aytishning nima hojati bor? Bugun nafratlarimga, isyonlarimga, butun bo‘lib o‘tgan narsalarga qaramay, men yana qisman seniki edim. Buni birinchi marta bugun ertalab, birovning nishonlisi bo‘lib uyg‘ongan damimda his etdim. Ha, birovning nishonlisi! Shuncha yillarning shuncha subh-sabohida sening nishonlingman deb uyg‘onib kelganimdan keyin birdan o‘zga kishining nishonlisi bo‘lib uyg‘onish!.. Komron, faqat bugun ertalabgina sendan chinakamiga ayrildim. Hamda biron yodgorlik olishga, so‘nggi marta boshini o‘girib orqasiga, orqasida qolgan narsalarga qarashga haqqi bo‘lmagan muhojir singari ayrildim!..

* * *

Bugun ertalab Ehsonbey bilan ko‘rishganimdan so‘ng uni Xayrullobeyning oldiga olib borib, unashganimizni aytmoqchi edim. Bu katta voqea uchun har kuni kiyib yuradigan hamshiralik xalatim to‘g‘ri kelmasligi, nishonlimni balki dilgir qilishi mumkin edi. Shuning uchun bog‘da o‘sib yotgan gullardan uzib, ko‘kragimga taqib oldim.

Bugun ertalab ham Ehsonbey formada edi. Meni ko‘rib, yosh boladay ochilib ketdi. Shu bugundan boshlab uni baxtli qilish mening burchim, deb o‘yladim-da, zo‘rma-zo‘rakayiga kulimsirab qo‘limni uzatdim:

— Bonjur, Ehsonbey, — dedim.

Keyin dastadan bir necha niholni sug‘urib olib, mundiriga taqib qo‘ydim.

— Bugun kechasi yaxshi uxlagan bo‘lsangiz kerak?

— Juda yaxshi. O‘zingiz-chi?

— Olti oylik chaqaloqday tinch, bexarxasha.

— Unday bo‘lsa nega yuzingiz sarg‘aygan?

— Bilmaysizmi, baxt ham odamni sarg‘aytiradi.

Shundan keyin ikkalamiz jim bo‘lib qoldik.

Ehsonbeyning lablari op-oqarib ketgan edi. Biroz jim turgandan keyin og‘ir-og‘ir so‘zlay boshladi. Ora-sira ovozining titrashidan qo‘rqib to‘xtab qolar, keyin yana ikkilanib davom etardi:

— Farida xonim, sizdan to o‘lgunimcha minnatdorman. Menga eski baxtiyor paytlarimda ham nasib qilmagan mislsiz bir kecha bag‘ishladingiz. Sizga boya rostini aytmadim. To‘g‘risi, shu kecha tong otganga qadar mijja qoqmay chiqdim. “Iltimos qilaman, meni qabul qiling”, degan so‘zlaringiz quloqlarimdan ketmadi... Uxlamadim, chunki sizning nishonlingiz bo‘lib o‘tkazayotgan birdan-bir kechamning bir daqiqani ham zoye ketkazmaslik kerak edi... Umrimning oxirigacha sizdan minnatdor bo‘lib qolaman.

Ehsonbeyning yuziga qaradim.

— Sizni hamma vaqt baxtiyor qilaman, — dedim.

U chuqur hayajon ichida edi. Qo‘llarimni ushlamoqchi bo‘ldi, lekin yuragi betlamadi. Xuddi kasal bolaga gapirayotgandek yumshoq, mehribon tovush bilan:

— Yo‘q, Farida xonim, bu kechaning ertasi bo‘lishi mumkin emasligini bilardim, — dedi. — Shu kecha nihoyatda baxtiyor bo‘ldim. Lekin shunga qaramay, bugun ketaman, bir necha soatdan so‘ng sizdan ayrilaman.

— Nega endi, Ehsonbey? Meni xohlamaysizmi? To‘g‘ri emas, menga shuncha umid bergandan so‘ng ketib qolishingiz to‘g‘ri emas!

Bu qari doktorga hech tushuna olmayman. Nimaniki yaxshi ko‘rsa, shunga qarshi turadi. Meni ham ozor bergan paytlarida har vaqtdagidan ko‘proq yaxshi ko‘rganligini sezib turaman.

Xayrullobey armiyadagi xizmatidan bo‘shagandan beri kuni bilan uyiga bekinib olib kitob o‘qiydi. Gohida esa askarlikdan yodgor bo‘lib qolgan etiklarini kiyadi-da, yelkasiga jandarm singari miltig‘ini osib olib, Dulduliga minib chiqib ketadi (Duldul — uning yaxshi ko‘rgan qadrdon oti). Qishloqlarda aylanib yurib kasal boqadi, o‘zini ovutadigan narsalarni qidirib yuradi. Uyida sakson yasharlik sut enagasi bilan u “o‘nboshi” deb ataydigan cho‘loq bog‘bon qoladi.

Bundan uch kun avval Xayrullobey meni Munisa bilan uyiga chaqirdi. Kayfi chog‘ edi. Men kutubxonasini kovlashtirish bilan ovora bo‘lgunimcha, Munisa bilan yosh boladay o‘ynashdi. Munisaga shunday jiddiy buyruqlar berardiki, kula-kula o‘layozdim.

— Endi bekinmachoq o‘ynaymiz, lekin odam topolmaydigan joyga bekinish yo‘q, boshmaldoqday bolasan, bir yerga kirib olsang, kechgacha qidirishga to‘g‘ri keladi. Innaykeyin, mabodo meni topolmasang, hayron bo‘lma, bekingan yerimda uxlab qolgan bo‘laman, — dedi.

Bir necha kundan beri Munisaga chorshaf yopintiraman. Qizginam o‘n to‘rtga kirib qoldi, bo‘yi ham bo‘yimga yetdi. Kichkinam gulday ochildi, oqqa moyil och sariq sochlari orasidan oppoq, kulchaday yuzi, kun fasliga qarab o‘zgarib turadigan ko‘m-ko‘k ko‘zlari bilan kulganda yonoqlarida gullar ochgan, yig‘laganda esa ko‘zlaridan injular to‘kilgan pari qizlariga o‘xshardi.

Xayrullobey chorshaf yopintirishimga tish-tirnog‘i bilan qarshi. Men ham uning hali juda yoshligini bilaman, lekin nima qilay, qo‘rqaman. Tanish-bilishlardan ba’zilari:

— Faridaxonim, sen buningni erkaklardan qochir. Bevaqt qaynana bo‘lib qolmagin tag‘in, — deyishardi.

Ichimda allaqanday hovriqish bor: ham suyunaman, ham xijil bo‘laman. Qaynanalarni bekorga zahar deyishmaydi.

Kecha maktabdan kelayotgan edik. Bir mahal ko‘chaning ul yuzida kelayotgan o‘n olti-o‘n yetti yoshli xushro‘ygina yigitchaga ko‘zim tushib qoldi. Bu maktab bolasining biz tomonga qarab-qarab qo‘yishi menga g‘alati tuyuldi. Pechimning tagidan Munisaga sekin razm soldim. Nimani ko‘rdim deng? Noinsof sariq chayon yigitchaga ko‘z qiri bilan tabassumlar uzatsa-ya! Shunchalik vahmga tushdimki, ko‘cha o‘rtasida hushdan ketib qolishimga sal qoldi. Qiz tushmagurni qo‘lidan ushlab olib, tergay boshladim. Oldin bo‘yniga olmadi. Qarasaki, men gaplariga ishonmayman, shundan keyin yolg‘ondakam yig‘lashga turdi. Sariq chayon, ko‘z yoshlarini ko‘rsam, chidolmasdan mening ham yig‘lab yuborishimni biladi-da.

— Men ham senga qanaqa jazo berishni bilaman, — dedim. — Bozordan to‘q yashil ipaklik sotib oldim, senga shundan chorshaf tikyapman.

Bugun ertalab ham Munisa bilan atirgul moyi ustida qattiq janjallashib oldik. Bundan bir necha oy avval Xayrullobey bilan gaplashib o‘tirib so‘z orasida shu moyni yaxshi ko‘rganligimni aytib edim. Bilmayman, qayerdan topdi ekan, uch-to‘rt kundan keyin Xayrullobey menga bir shisha atirgul moyi keltirib bergan edi. Ado bo‘lib qolmasin deb juda tejab ishlatdim. Xudo umringni bergur noinsof qiz bo‘lsa hech ayamaydi. Uyda jindakkina yolg‘iz qoldimi — bo‘ldi, uy ichini atirgul moyining hidi tutib ketadi. Men qistovga olsam, o‘zini bilmaslikka solib:

— Tekkanim yo‘q, opajon, Xudo ursin, — deb qasam icha boshlaydi.

* * *

Qushadasi, 5-may.

Bugun ertalab Munisa biroz tobi qochib, rangi o‘chib uyg‘ondi. Ko‘zlari qizarib, yuzi so‘lishib turdi. Maktabda ishim nihoyatda ko‘pligi uchun uyda qolishning iloji bo‘lmadi. Bitta kampir qo‘shnimiz bor edi, shundan Munisaga qarab turishni iltimos qildim-u, o‘zim Xayrullobeynikiga chopib ketdim. Unga Munisaning kasalligini aytib, kelib xabar olishini iltimos qilmoqchi edim. Lekin omadim kelishmadi: yarim soatcha avval Dulduliga minib, allaqayerga chiqib ketgan ekan.

Uyga qaytib kelsam, Munisa o‘rnida yotibdi. Qo‘shnim esa umridan baraka topsin, kechgacha Munisaning yonida paypoq to‘qib o‘tiribdi.

Kulimsirab javob qildim:

— Doktorbey, qayerga borishimni o‘zim ham bilgim keladi. Lekin ketish kerak-da. Butun umr sizning oldingizda qololmayman-ku? Shunday emasmi?.. Eng og‘ir kunlarimda menga yordam qildingiz, buni hech mahal unutmayman, lekin...

— Hoy, zing‘archa, shumlik qilma! Sen bilan biz “do‘st tutingan ikkita chovush” bo‘lib qolganmiz. Bas qil bemaza gaplarni!

Xayrullobey iyagimdan tutdi. Men esam hamon tiranib turib oldim.

— Doktorbey, qolsam — o‘zimning jonim ham rohat qiladi. Ishoning, men sizning yoningizda o‘zimni juda baxtiyor his qilaman. Lekin qachongacha sizga yuk bo‘laman? Bilaman, siz juda odamparvar, jonkuyarsiz...

Doktorbey kalta sochlarimni to‘zg‘itib hadeb mendan kulardi, keyin yana meni ermak qilish uchun, betlarini bujmaytirdi, lablarini cho‘chchaytirdi, tovushini ingichka qilib:

— Odamparvar, jonkuyar!.. — dedi. — Nima, sen bilan trageediya o‘ynayapmizmi, jinni qiz? Tushunmaydigan maxluq ekansan. Odamgarchilik, jonkuyarlik degan narsalaring yetti uxlab tushimga ham kirgan emas, zing‘archa! Men o‘z kayfim uchun yashadim, senga ham yana shu kayf uchun xizmat qildim. Seni yoqtirmagan bo‘lsam, basharangga qararmidim? O‘zimni minoradan tashlaganimni eshitsang, “jonkuyarlik, fidokorlik qildi”, deb yurma, ishonma! “Bu xudbin chol minoradan o‘zini tashlab, qanday maza topdi ekan?” deb hayron ham bo‘lma. Molyerning bitta qahramoni bor, menga juda yoqadi. Boyoqishni kaltaklashayotganda odamlar yordamga yugurib kelishsa, bularni haydab: “Bor, ishlaringni qil! Voy Xudo! Voy Xudo! Bilmaysizlarda, balki tayoqdan huzur qilayotgandirman!” — deydi. Bo‘ldi, bas qilaylik valaqlashni, qizim. Kelgunimcha uying taxt bo‘lmasa, ahvolingga voy! Bitta tanish qorovul bor, yo‘g‘on, o‘lguday to‘mtoq, Xudo haqqi, o‘shani chaqirtirib kelaman-u, dod deganingga qo‘ymay nikohingni o‘qitaman. Ko‘rdingmi, qanaqa jazo beraman?

Xayrullobey ba’zi mahallardagi singari yana xunuk so‘zlar bilan hazillasha boshlaydi, meni tag‘in uyaltiradi, deb yonidan qochib ketdim.

* * *

Xayrullobey mening uchun ham ota, ham yaxshigina do‘st bo‘lib qoldi. Uyida o‘zimni begonaday sezmayman, men singari qalbi singan, hayoti barbod bo‘lgan bir qiz qanchalik baxtiyor bo‘la olsa, men ham shunchalik baxtiyorman. O‘zimga ming turli ish o‘ylab topaman: qari enagaga yordam, uy yig‘ishtirish, boqqa, mevalarga, hatto doktorning hisob-kitoblariga qarashish, shunga o‘xshagan yana ming xil ish...

Bu yerdan ketib qolsam, nima qilaman? Men axir nogiron qatoridaman. Durust, sog‘lig‘im sekin-sekin yaxshilanib boryapti, lekin befoyda, ichimda allanarsa singanday ko‘rinadi. Eski sog‘lig‘imni, menga hamma narsani yoqtirib kelgan eski xushchaqchaqligimni endi hech vaqt topolmayman. Kulib turib yig‘layman, yig‘lab turib kulaman. Daqiqam daqiqamga o‘xshaydi. Masalan, kecha kechqurun kayfim yaxshi edi. Boshimni yostiqqa qo‘yganimda o‘zimni juda baxtiyor bildim. Tongotarda, qorong‘ida esa hech sababsiz yig‘lab uyg‘ondim. Menga nima bo‘ldi? Nimaga yig‘ladim? Buni o‘zim ham bilmayman. Nazarimda, kechasi bu vafosiz dunyoning hamma uylariga birma-bir kirib, qanchalik g‘am-u g‘ussa, qanchalik umidsizlik bo‘lsa, hammasini yig‘ib kelib qalbimga joylagandayman. Bu sababsiz, nomsiz, tilsiz hasrat ichida titrab: “Onajonim, onajonim!” deb qichqirar, faryod qilib yubormaslik uchun qo‘llarim bilan og‘zimni to‘sardim.

Birdaniga qo‘shni xonadan Xayrullobeyning ovozi eshitildi:

— Farida, senmisan? Nima bo‘ldi, qizim?

Qari doktor qo‘lida shamdon bilan xonamga yugurib kirdi. Nima bo‘lganini, nimaga yig‘laganimni so‘roqlab o‘tirishni lozim ko‘rmay, ahamiyatsiz, balki ma’nosiz shafqat so‘zlari bilan tasalli bera boshladi:

— Hechqisi yo‘q, qizim, hechqisi yo‘q. Asab tutqalog‘i, o‘tib ketadi, bolam. Voy, bechora bolam-ey!

Ko‘zlarimdan yoshlar quyilar, ovqat tiqilib qolgan qush bolalari singari og‘zimni katta ochib hiqillar, titrar ekanman, qari do‘stim derazaga o‘girildi-da, qorong‘ida uzoqlarga musht do‘laytirib:

— Xudo jazongni bersin! Oyday qizni xarob qilding, — dedi.

Yolg‘iz qolsam, shunday kasallik, umidsizlik tutqalog‘iga qanday bardosh beraman, nima qilaman? Buni qaranglar... Hozir shu aqlga sig‘adigan narsami? Doktor hech bo‘lmaganda bir oy, balki bundan ham ko‘proq yonimdan jilmaydi...

* * *

Olajaqoya chorbog‘i, 10-sentabr.

Bir haftadan beri Olajaqoya chorbog‘idaman. Xayrullobey bundan o‘n kun avval:

— Farida, Olajaqoyada bitta chorbog‘im bor. Ancha vaqtdan beri xabar olganim yo‘q. Ishchilarni bo‘sh qoldirib bo‘lmaydi. Seni o‘n-o‘n besh kunga olib ketaman. Bahonada havoni o‘zgartirasan, bahring ochiladi. Hademay maktablarda o‘qishlar boshlanadi, ana undan keyin butun yil qimirlay olmaysan, — dedi.

— Doktorbey, bag‘rikeng yerlarni juda yaxshi ko‘raman, lekin nachora, maktablarning ochilishiga oz qoldi. Hayronman, qanday bo‘lar ekan? — deb javob berdim.

Doktorbey jahli chiqib yelkasini uchirdi.

— Iya, borasanmi, deb so‘raganim yo‘q-ku sendan! Unday bo‘larmikan-bunday bo‘larmikan deganing nimasi? Men senga “olib ketaman”, dedim. Doktorning ishiga nimaga aralashasan? Raport yozaman-u, zo‘rlab olib ketaveraman, yur bu yoqqa! Tur, bir-ikki qator kiyim-kechagingdan, keyin uch-to‘rtta kitoblardan ol.

Xayrullobey menga xuddi maktab bolasiga buyurganday buyurdi. Kasallik irodamni zaiflashtirib qo‘yibdimi, unga hech bas kelolmayman. Qizig‘i shuki, bundan zorlanmayman, aksincha, unga itoat qilish o‘zimga yoqadi.

Doktorning chorbog‘i qarovsiz qolgan ekan. Lekin o‘zi nihoyatda dilkash joy! Qishda ham bu yerlar bahorga o‘xsharmish. Bir ajoyib tepalik borki, tomosha qilgan bilan odam to‘ymaydi. Bu yer havoning avzoyiga: buzuq yo ochiq, erta yo kech ekanligiga qarab tusini o‘zgartirib, qizil, pushti, nafarmon, oq, hatto qora ranglarda tovlanib turadi. Shuning uchun ham bu yerni “Olajaqoya” deb atashgan.

Chorbog‘ meni kutganimdan ortiq mashg‘ul qildi. Molboqar xotinlar bilan sut sog‘ishdim. Endi men bilan ham do‘stlashib qolgan Duldulga minib, atrofdagi chakalakzorlarga boraman. Qisqasi, men orzu qilgan keng bag‘irli bahavo hayot.

Shunday bo‘lsa ham ko‘nglim tinch emas. Bir necha kundan keyin maktab ochiladi. Ishimga borishim, binoni supurtirib-sidirishim kerak. Xayrullobeyga esa hech gap uqtirib bo‘lmaydi. U kechalari menga romanlar o‘qitadi.

— Bulardagi qovushmagan safsatalarga chidab bo‘lmaydi, lekin ular sening og‘zingdan boshqacha, yoqimli bo‘lib chiqadi, — deydi.

Kecha kechasi unga yana kitob o‘qib berdim. Ba’zan ochiq so‘zlar uchrab qoladi. Ularni o‘qishga uyalib, o‘rinlariga darhol boshqa so‘z qo‘yib yoki shunday jumlalarni tashlab ketib o‘qiyman. Xayrullobey bo‘lsa shoshib qolganimni sezib, shiftni yiqitgudek qahqaha ko‘taradi.

Birdan qorong‘ida itlar hura boshlashdi. Derazani ochib qaradik. Chorbog‘ eshigidan bitta otliq kirib kelaverdi.

Xayrullobey:

— Kim u? — deb so‘radi.

O‘nboshining ovozi eshitildi:

— Menman.

O‘nboshining shunday bemahalda Qushadasidan kelishi bejiz bo‘lmasa kerak. Doktor:

— Inshoolloh, tinchlikdir. Men pastga tushib bilib chiqay. Kechikib qolsam yotaver, kichkina, — dedi.

Xayrullobey o‘nboshining oldida bir soatcha qolib ketdi. Yuqoriga yuzi qizarib, qovoqlari osilib chiqdi.

— O‘nboshi nimaga kelibdi, doktorbey? — dedim.

U jahli chiqib, baqirib berdi:

— Senga borib yot demadimmi? Nima qilasan surishtirib? Voy bu qizlarning miyasizligi-ey! O‘zimga tegishli ish.

Xayrullobeyning tabiatini yaxshi bilib olgan edim. Bunday paytlarda gapini qaytarib bo‘lmaydi. Chor-nochor shamdonni olib, xonamga chiqib ketdim.

Ertasiga ertalab uyg‘onsam, Xayrullobey muhim ish bilan shaharga tushib ketibdi. Bugun qaytmasam, tashvish qilmasin, deb tayinlabdi. O‘nboshi keltirgan xabar doktorni qattiq bezovta qilgan ko‘rinadi.

Komron, men seni qanchalik sevganimni sendan ayrilganimdan keyingina bildim. Hayotda orttirgan tajribalarim, boshqalarni sevgani uchun deya ko‘rma, zinhor unday emas! Men buni ko‘nglimning ichidagi umidsiz xayolingni seva-seva bildim.

Zaynilar qabristonining qorong‘iligida, shamol ertalabgacha o‘kirib chiqqan uzun kechalarda, qishloq aravalarining qo‘ng‘iroqlari ingichka ovoz bilan jiringlab turgan keng dalalarda, tolzorning xushbo‘y lox hidlari bilan to‘lgan iliq yo‘llarida ham hamma vaqt sening yoningda bo‘ldim, xayoling bag‘rida yashadim.

Ertaga meni qayliq qiladigan boyoqish chol meni oq gul kabi ma‘sum bir qiz deb hisoblaydi, o, qanday yanglishadi! Sevgi savdosi bironta beva qalbini, vujudini meniki qadar yakson, xokisor qilmagandir, deb o‘ylayman.

Komron, bir-birimizdan asli bugun ayrilamiz. Bugun bo‘lib o‘tgan narsalarga qarama, sen hamma vaqt biroz meniki eding, men esam butun qalbim bilan seniki...

(Faridaning daftari shu yerda tugaydi.)

BESHINCHI QISM

I

— Komron deyman, sen bilan hamroh bo‘lish, Xudo haqqi, azobda qolish degan so‘z ekan. Shu ikki soat ichida yuzta narsani so‘ragandirman, nuqul “ha” yo “yo‘q” degan javobdan boshqa narsa ololmayman! Mundog‘ o‘zingni yig‘ishtirib ol, o‘g‘lim!

Komron buzuq yo‘llarda tebranib borayotgan aravaning bir chekkasida oqshom shamoliga qarshi yoqasini ko‘tarib qo‘yib, Marmar dengiziga o‘ychanlik bilan tikilib borardi. Ko‘zlarini dengizdan zo‘rg‘a uzib, kulimsiradi.

— Ikki soat ichida ikki yuz savolga ikki yuzta javob berish, nazarimda, oz narsa bo‘lmasa kerak, pochcha, agar ular qisqagina “ha”, “yo‘q” qabilida bo‘lganda ham.

— Durust-u, lekin o‘ylab javob berayotganing yo‘q-da, o‘g‘lim! Hammasi parishonxotirlik bilan bo‘lyapti.

— Nima ham derdik, pochcha, sizlarning kurortlaringizda kasallarni shifolashning shunaqa ajoyib usuli bor ekan! Qaydam,

meni bekordan-bekorga o‘ylatib charchatishdan biron maqsadingiz bormi?

— Voy nonko‘r-ey, senga hech yoqib bo‘lmas ekan-da! Ha, chindan ham seni o‘ylashga majbur qilmoqchiman; lekin maqsadim seni charchatish emas, boshqa o‘ylaringga xalaqit berish edi, rostini aytsam, hafsalam pir bo‘ldi. Seni qimirlatishning iloji yo‘q ko‘rinadi. Rost-da, mana, uch kun bo‘ldi, bir bahona bilan seni qishloq to‘yiga olib bordim. Turli-tuman odamlarni ko‘rding, dovul, surnay chalganlarini eshitding, o‘yinga tushgan yigitlarni, kurashgan polvonlarni ko‘rding. Men rosa maza qildim, sen bo‘lsang bez bo‘lib o‘tirding! Yo‘q dema! Ko‘zim bor, aqlim, farosatim bor!

— Sizga qanday tushuntirsam ekan, pochcha! Men aslida boshqacha yaratilgan bo‘lsam kerak...

— Yo‘q, o‘g‘lim, sen o‘zingga durust qaramaysan. Loaqal mendan ibrat ol: oltmishni urib qo‘yibman-u, kundan-kunga yasharib boryapman.

— Hazir bo‘ling. Oysha xolam bilib qolmasin.

— Bilsa bilaversin, menga nima! Bu yerga kelganimda qariroq ko‘rinmasmidim?

Komron kulimsiradi.

— Mening Taqirdog‘iga kelganimga o‘n yil bo‘ldi. Hali-hali esimda. Shunaqa avgust kechalaridan biri edi...

Azizbey qo‘llarini bir-biriga urdi.

— Qara-ya, yo Olloh, umr qanday tez o‘tadi-ya! Yashavor-e! Mana endi o‘g‘ling to‘rtga kirib qoldi. Farida bilan ham besh yilcha unashgancha yurding. Eh, Komron, Farida bechoraga shunchalik jabr qilganingni hali-hali aqlimga sig‘dirolmayman! Choliqushining bulbulday ovozini, gulday yuzini eslasam, yuragim achishib ketadi. Oradan o‘n yil o‘tib ketibdiyamki, uyimiz orqasidagi boqqa qarashga yuragim dov bermaydi-ya. Ha, jon berayotganingda sening bu gumrohligingni kechirmayman, Komron!

— Pochcha, o‘zingiz bahrini ochgani olib ketayotgan bir kasalga shunday so‘zlarni aytib bo‘ladimi?

— To‘g‘riku-ya, lekin sendagi dardning bu narsalarga hech aloqasi yo‘q-da. Yaxshi ko‘rgan xotiningga uylanding-u, aqalli bir yil ham baxting ochilib umr qilolmading. Munavvar betob bo‘lib yotib

qoldi. Uch yil umringni kasal boqish bilan o'tkazding. Shifo istab qayerlarga olib bormading. Shahzoda oroli qolmadi, Shveysariya qolmadi... Taqdirga chora yo'q ekan! O'tgan qish xotining o'ldi, o'zing-chi, boshingni ko'tarolmay qolding. O'zingni mundog' qo'lga ololmaysan. Xuddi kasal odamga o'xshaysan. Bu narsalarning Faridaga nima aloqasi bor? Sen-ku boshqa birovni yaxshi ko'rarding...

Komron yana boyagiday achchiq bir kulimsish bilan javob qildi:

— Yo'q, pochcha, hech kim menga ishonmaydi, siz ham, albatta, ishonmaysiz; devonalik deb hisoblaysiz. Hayotimda ba'zi sarguzashtlar, hatto ancha jiddiy sarguzashtlar ham bo'ldi. Lekin sizga ishontirib aytamanki, men dunyoda hech bir narsani, hech bir kimsani Faridachalik sevgan emasman.

Azizbey g'ijinib gapirdi:

— Yomon savdo, yomon ishq!

— Ishonmaysiz demadimmi, pochcha! Shunaqa, hech kim ishonmaydi. Mujgon o'shandan beri men bilan urish, Faridaning ismini og'zimga ham oldirmaydi. Qoshlarini chimirib: "Yo'q, Komron, undan og'iz ochishga haqqing yo'q!" — deydi. Onam ham shunday, xolam ham, boshqalar ham shunday. Bu yerda Farida to'g'risida faqat Narmin bilangina gaplasha olaman. Mana endi Narmin o'n yettiga chiqdi, holbuki, Farida kelganda faqat yettida edi. Faridani es-es biladi. "Meni arg'imchoqda uchirgan qizil ko'ylakli opam" deb eslaydi. Shunday kunlar bo'ladiki, Narminni qizil ko'ylakli opasi haqida gapirtirish uchun ozmuncha ter to'kmayman.

— Qiziq odamsan-da, Komron! Yaxshi, unisi-chi?

— Unisi kasal xotin edi. Meni deb o'lib ketishi mumkin edi. Faridadan butun umidim uzilgandan keyin unga shafqat yuzasidan bir odamgarchilik qildim, xolos, bo'lgani shu.

— Tushunib bo'lmaydigan narsalar. Chalkash odamsan, Komron!

— Rosti shu, pochcha. Nima xohlaganimni, nima qilganimni hech mahal o'zim ham bilgan emasman. Bilgan, ishongan bir narsam bo'lsa, u ham Faridaga bo'lgan muhabbatimdir. Bu qizning

qalbimda qoldirgan shunday xotiralari borki, bir umr unuta olmayman. Menga shunday tuyuladi: o'layotganimda ham esimga olib, yig'lab turib o'laman. Sizga bir dalil keltiray, pochcha. Doktorlar "Havoni o'zgartirishingiz kerak", deyishganda, eng avval o'ylagan joyim Taqirdog' bo'ldi. Siz, Komron mening taklifim bilan keldi, deb o'ylarsiz? Yo qishloq to'ylarida bahrini ochish uchun shu yerda bir oydan beri turibdi, deb o'ylayotgandirsiz? Xafa bo'lmang. Lekin men bu yerga yoshlik orzu-umidlarimning siniq zarralarini tergani kelganman, bo'lgani shu.

— Xo'p, nodonlik-ku qilibsan, xo'sh, buni tuzatishning iloji yo'qmidi?

— Men xato qildim, pochcha, juda yomon xato qildim. Farida biznikidan shunday bir g'azab va alam bilan ketib qolgan ediki, izini topganimdan keyin ro'para kelishdan hayiqdim.

Uning faqat qalbigina emas, izzat-nafsi ham yaralangan edi. Yot-begona yurtlarga yolg'iz ketish uchun, kim biladi, qanchalar yuragi ezilgan ekan. Oradan loaqal olti oy o'tmay turib men bilan ko'rishsa, jahli chiqishi, yana battar g'azabga kelishi, bundan ham yomonroq jinniliklar qilishi mumkin edi. Bahorni kutaverib jonimda jon qolmadi. Choliqushini ishlab turgan qishloq maktabidan tutib kelish uchun yo'l taraddusini ko'ra boshlagan edim. Aksiga olib birdan kasal bo'lib qoldim. Rosa uch oy o'rnimdan turolmay yotdim. Orqasidan qidirib B...ga borganimda esa ish qo'ldan ketgan edi. Faridaning bir kasalmand bastakorga ko'ngil berganligini, vafosiz boshini shalola bo'yida sevgilisining tizzalariga qo'yib, ko'zlariga tikilib turib tanbur chaldirganini aytishdi. O'zingiz o'ylab ko'ring, pochcha, necha-necha yillardan beri bu boshni, bu ko'zlarni "meniki, faqat menikigina" deb intizor bo'lganimdan so'ng mana shunday...

Komron davom etmadi. Marmardan esayotgan salqin oqshom shamolidan qochayotgandek, bo'ynini paltosining yoqasi ichiga yana ham ko'proq tortib, uzoq-uzoqlarda qizarib ko'ringan baliqchi gulxanlariga qarab qoldi.

Azizbeyning ham kayfi buzildi.

— Komron, o'g'lim, ikkinchi xatoni o'sha yerda qilib qo'ymadingmikan, deb qo'rqaman. Choliqushi koshkiydi shunday qiladi-

gan, o‘z-o‘zini osongina yupata oladigan qiz bo‘lsa. Unda baxtli bo‘lardi-ku. Lekin men hech ishonmayman.

Komron yana achchiqqina kulimsirab, boshini tebratdi.

— E, pochcha, xo‘p deyavering, Faridaning baxti ochilib ketganiga ikki yil bo‘libdi, o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan odamlardan eshitdim. Eri bir badavlat qari doktor emish. Bitta oshnam bor, xo‘jalik inspektori bo‘lib ishlaydi. Buning xotini esa Faridaning eski dugonalaridan. Ana shu xotin Faridani o‘tgan yili Qushadasida ko‘ribdi. Choliqushi burungiday hadeb kular, valaqlar, hazilkashlik qilib yurar emish. Shahardan uch-to‘rt soatlik masofadagi bir chorbog‘da yigirma chog‘lik bolani tarbiya qilayotganini, juda baxtiyor ekanligini aytibdi. Eridan yarim soat ayrilgudek bo‘lsa chiday olmas emish. Dugonasi Istanbuldan, qarindoshlaridan so‘z ochgan ekan, Farida darrov so‘zini kesib: “Men u shaharni ham, u yerdagi odamlarni ham esga olishni xohlamayman!” — debdi. Faridaga nisbatan kamchiliklarim, insofsizliklarim ko‘p, pochcha, bilaman. Lekin siz ham insof qiling, uning ham meni shunchalik tez unutib yuborishi to‘g‘rimi? Darvoqe, bu bekorchi so‘zlarga nima hojat? Bas qilaylik. Men aravadan tushib piyoda bormasam bo‘lmaydi. Yomon yo‘l ekan, tebrataverib jonimni oldi. Oq yo‘l!

— Voy bu xizmatchilar-ey, hamisha dod-voy solishgani solishgan-a! Bu yo‘llarni o‘zim soldirganman, anchagina yil bo‘lib qoldi. O‘zim ish boshida turib, oftobda rosa kuyganman. Yolg‘on aytma, Komron, holingni yo‘l quritgani yo‘q. Yetti yil avval meni mutasarriflikdan bo‘shatishib xo‘p yaxshi ish qilishibdi-da. Tushaqol, o‘g‘lim, faqat kech qolma, chunki qarilik xolangni ham, meni ham barbod qilgan. Kech qolsang, xolang tashvishdan, men ochlikdan jinni bo‘lamiz.

* * *

Komron yana o‘sha ko‘prik oldida aravadan tushdi. O‘n yil avval, yana shunday avgust oqshomlarining birida mana shu ko‘prikka kelib, chirik taxta ustida oyoqlarini solintirib o‘tirgan edi.

Taqirdog‘ida yigirma besh kundan beri turgan bo‘lsa, har oqshom shu yerga kelar, kech kirib qosh qoraygandan keyin sekin-asta uyga qaytar, yo‘l bo‘yi o‘ylanib borardi.

Eri Anatoliyaga komandirovka qilingandan beri bolalari bilan Taqirdog‘iga kelib o‘tirgan Mujgon bir kuni kechqurun Komrondan:

— Juda charchagan ko‘rinasan, uzoqqa bordingmi? — deb so‘radi.

Komron alam bilan kulimsirab javob qildi:

— Topding, Mujgon, juda uzoqqa bordim — o‘n yillik uzoq o‘tmishga...

U yana bir nimalar demoqchi bo‘ldi-yu, lekin Mujgon hech nima tushunmagandek lablarini burib:

— Shundaymi? — dedi-da, bo‘lasiga orqasini o‘girib oldi.

Mujgon necha yillardan beri Komron bilan urishib, xotinlar qalbidagina bo‘ladigan qattiq g‘azab bilan arazlab yurardi. Uning yonida Faridadan aslo og‘iz ochmasdi.

Komron bog‘ oralab sekin-sekin yurib kelayotganda anchagina qorong‘i tushib qolgan bo‘lsa ham, hali ro‘paradagi tog‘lardan shafaq ketmagan edi. Yaproqlarning chetlari so‘lisha boshlagan kechki binafshaga o‘xshash tun boshlanmoqda edi. Yigit bog‘ orasidagi so‘qmoqlardan birining yonida to‘xtab, yonar qo‘ng‘izlarning yulduzchalari ora-sira chaqnab turgan yashil qorong‘ilikka uzoq tikilib qoldi. O‘sha kechqurun Farida shu so‘qmoqdan yugurib chiqib kelgan edi. Choliqushi egnida kaltagina matroscha ko‘ylak, boshida tevaragidan sochlari chiqib turgan shapka bor edi. U poshnasiz botinkalarining uchi bilan toshlarni tepib oldinda yugurib borganini Komron hozir ham ko‘z o‘ngida ko‘rganday edi.

Vaqt etagini tutqazmay chopadi. Komron uydagilarning tashvishlarini bilgani holda ketishni istamay, eski bir ro‘yoning izlarini axtarayotgandek, yo‘llarda kechikadi.

Uzoqda, ko‘cha eshigi oldida oq ko‘ylakli bir xotin qorasi ko‘rindi. Mujgon ko‘pincha kechki paytlar kichik o‘g‘ilchasi bilan ko‘chaga chiqar, uni qo‘ltiqlaridan ushlab yurishga o‘rgatar edi.

Mujgon bo‘lasini uzoqdan ko‘rib, qo‘llarini silkita boshladi.

— Komron, muncha imillamasang? Qayoqlarda qolib ketding?

— O‘zim, Mujgon... Havo yaxshi...

Bu safar Mujgonning yonida o‘g‘ilchasi yo‘q edi. Lekin ahvolida bir shoshqinlik, doimiy sokin yuzida hayajon ko‘rinardi.

— Mujgon, senga nima bo‘ldi?

Juvon bir narsalar aytgisi kelar, lekin so‘z topolmay qiynalar edi.

Ular eshik tepasidagi chiroqdan ko‘kimtir nur tushib turgan hovliga kirishdi. Mujgon o‘zini bir odim chetga oldi-da, eshik bilan ichkari devor o‘rtasidagi burchakka imo qilib:

— Qara-chi, Komron, bugun kim kelibdi! — dedi.

Komron ajablanib qaradi-yu, ichkari eshigi tepasidagi chiroqdan tushib turgan moviy yorug‘da, yaqinginasida Faridaning chaqnagan ko‘zlarini ko‘rdi. Ichida moviy o‘t porlagan bu ko‘zlar kular, biroz so‘lg‘in, biroz ozg‘in yuzi kular, olti yildan beri sog‘inib-sarg‘ayib, ko‘zlarini yumib turib xayolida qidirgan kezlari ko‘rgandagiday yaqinginasida, qalbining ichida kulardi. Komron gandiraklab ketdi, ko‘rayotgan shirin tushining tarqalishidan qo‘rqqan kishidek bir zumgina ko‘zlarini yumdi, suyanib oladigan biron narsa bormikan, deb tevaragiga javdirab qaradi. Bir-birlariga aytgulik so‘z topolmay titrab turishar, lablari bir-birlariga kulishga harakat qilsa ham, ko‘zlarida yosh parda tortib borardi. Mujgon bu daqiqaning og‘irligini sezdi shekilli, Faridaning qo‘lidan ushlab Komronning oldiga olib keldi. Keyin hazil-mutoyiba qilib:

— Xolavachchalar ham bir-birlariga aka-uka bo‘ladi, — dedi. — Faridaning akasi yo‘qligi uchun sen bunga aka hisoblanasan. Komron, singling bilan ko‘rish, “xush kelibsan” de.

Komron hanuz og‘iz ocholmay turardi. Mujgonning taklifidan so‘ng boshini asta egib, Faridaning sochlariga lablarini tegizdi-yu, qulog‘iga shivirlaganday nihoyatda past tovush bilan:

— Sizni yana ko‘rganim uchun qanchalar suyunganimni ifoda etishga so‘z topolmayman, Farida xonim, — dedi.

Bu so‘z Faridaga dalda berdi.

— Tashakkur, Komronbey, men ham juda xursand bo‘ldim...

Choliqushining burungiday sof, jarangdor ovozida mung bor edi. Billur yorilganda shunday ovoz beradi.

— Qachon keldingiz? — deb so‘radi Komron.

— Bugun, choshgohda. Lekin Istanbulga kelganimga o‘n kun bo‘ldi. Uyga borsam hech kim yo‘q ekan. Xolalarimni, hammangizni juda ko‘rgim keluvdi. Balki sizlarning ichingizda ham meni

ko‘rgisi kelganlar bordir deb o‘yladim. Innaykeyin, sayohatga o‘rganib qolgan kishilar uchun Taqirdog‘iga kelish nima degan narsa, shunday emasmi, Komronbey?

Mujgon yana gapga aralashdi.

— Voy tavba-ey, xonim, bey degan takallufning nima keragi bor-a! Aka-uka o‘rnidagi odamsizlar, deb aytdim-ku boya. Shuning uchun Komronni aka desang ham bo‘laveradi, Farida.

Ikkalasi ham yerga qaradi. Farida botinqiramay:

— Rostdan ham seni aka desam bo‘laveradimi, Komron? — deb so‘radi.

Javob kutib Komronga qaramas, yonar qo‘ng‘izlar qaynashgan qorong‘iliklarda ko‘zlari bilan bir narsalar qidirar edi.

Komron tushkun bir tovush bilan javob berdi:

— Ko‘ngling nima istasa, shunday bo‘lsin, Farida...

Endi o‘zlarini birmuncha bosib olib, sekin-sekin gaplasha boshlashdi. Farida sayohatini qisqagina qilib so‘zlab berdi:

— Istanbulda ba’zi ishlarim bor edi. Innaykeyin, boya aytdim, sizlarni juda ko‘rgim keluvdi. Doktor pochchang ikki oyga ijozat berdi. Xolalarimni, hammangizni sog‘-u salomat ko‘rib, boshim osmonga yetdi. Lekin sening boshingga yomon qayg‘u tushibdi, Komron. Istanbulda eshitib juda qattiq xafa bo‘ldim. Rafiqangdan shuncha tez judo bo‘lganing judayam yomon bo‘libdi. Lekin o‘g‘ling bor ekan. Xudo onasining umrini ham qo‘shib Najdadga bersin! O‘g‘ling biram shirinki, Komron! Menga juda yoqdi. O‘g‘ling bilan darrov apoq-chapoq bo‘lib ketdik. Shu damgacha quchog‘imdan tushmay o‘tirdi. O, men bolalarni bir zumda elakdan tirib olaman...

Farida so‘zlagan sari sekin-sekin ochilib, so‘zlari, qiliqlari bir mahalgi sho‘x qizning qaqajonligiga aylanib bordi.

Uning ovozini eshitish, kulimsiragan lablarini, olaqorong‘ilikda porlagan shahlo ko‘zlarini ko‘rib turish qanchalar baxt ediki! Yigit hech narsani o‘ylamas, hatto u boshqa birovning xotini ekanligini, bu baxtning bir oy yo bir yarim oydan so‘ng yana tushga aylanishini xayoliga ham keltirmas edi. Faqat u o‘zining kelganligini ichkaridagilar bilib qolishmasaydi deb qo‘rqardi. Axiyri qo‘rqqani bo‘ldi. Ularning eshik yonida gaplashib turganlarini Narmin ko‘rib

lim, sokin baxtiyorligi uydagilarni tashvishdan qutqara boshlagan edi. Shunday bo‘lsa ham ular Komron bilan Faridada eski vaqtlardagi “aka” va “singil” hislarini yana ehtiyoti shartdan kuchaytirishga harakat qildilar. Uxlab qolgan kasalning uyida uni uyg‘otib qo‘yishdan qo‘rqib, qanchalik shivirlab gapirilsa, ular oldida ham ehtiyotsiz bir so‘z bilan u alamli o‘tmishni uyg‘otib yuborishdan shunday qo‘rqar edilar.

Ba’zan Azizbey Faridadan:

— Munchalik shoshilmay, ko‘proq tursang bo‘lmaydimi? — deb so‘rardi.

Choliqushi esa ketish so‘zini eshitib, har doim mashqi tushar:

— Iloji yo‘q-da, pochcha. Har nima bo‘lganda ham Choliqushi boshqa uyaning onasi, uning yo‘liga ko‘zlari to‘rt bo‘lib turganlar ham bor, — deyar edi.

* * *

Komronga qattiq tegayotgan bir narsa bo‘lsa, u ham Farida bilan Najdad o‘rtasidagi ahillik edi. Komron bolaning Choliqushi qo‘llarida uxlashini, ana shundan keyingina ularning ayrilishini kutishga majbur bo‘lardi.

Komron bir kuni Faridaning bola bilan janjal qilayotganini eshitib qoldi. Choliqushi bo‘g‘ilib:

— Qani, Najdad, ayt-chi, yana bir marta “amma” de-chi, amma, amma... — deyardi.

Lekin Najdad unga bo‘ysunmas, o‘jarlik bilan sariq boshini silkitib:

— Oyi, oyi, oyi, — deyardi. Komron hayiqibroq:

— Qo‘y, Farida, oyi desa deyaversin, nima ziyoni bor? — dedi. — Kim biladi, balki shunday deyishga ehtiyoj sezayotgandir.

Farida hech nima demadi. Faqat egilib, bolaning boshini silay boshladi.

V

Boshqa bir kuni ertalab Komron yopiq derazaga mayda toshlar kelib urilganini eshitib uyg‘ondi. Faqat Faridagina shu taxlit uyg‘otishini u bilardi. Choliqushi yana katta yong‘oq tagida nonushta qilishga chaqirib kelgan edi. Dasturxonda dastlabki kunlari va’da qilgandek, juda ham yoqimli nok hidi anqib turgan ajoyib susut, buning yonida qishloqlarda yopiladigan mayda kulchalar, murabboga o‘xshash pushtirang bir nima solingan likopcha bor edi.

Farida kulchalarga murabbo surtib Komronga uzatdi-da:

— Mana, totib ko‘r, keyin mening qanchalik pazanda ekanimni bilasan, — dedi. — Bu nonlarning otini bilmayman, lekin murabboning oti “gulbashakar”.

Farida ishini bitirgandan so‘ng yana o‘sha past kursichaga, Komronning oyoqlari ostiginasiga o‘tirdi.

— Endi ayt-chi, Komron, gulbashakar yoqdimi?

Yigit kulib javob qildi:

— Yoqdi.

— Yaxshi ko‘rib qoldingmi?

— Yaxshi ko‘rib qoldim.

— Yana bir marta ayt.

— Yaxshi ko‘rib qoldim.

— Unaqa emas, Komron, “men gulbashakarni yaxshi ko‘raman”, de.

Komron bu bolalarcha nozga tushunmay kuldi-da:

— Ha, men gulbashakarni yaxshi ko‘raman, — deb takrorladi.

Faridaning yuzi loladay qizardi, ko‘zlari parpirab yondi, uyalganidan kipriklari pirpiradi, yalinayotgan yosh boladek bo‘ynini egib, iltimos qildi.

— Komron, yana bir marta: “Men gulbashakarni juda yaxshi ko‘raman”, degin.

Yigit, xohlagani berilmaganda yig‘lab yuborgan yosh bolaniki singari uning burilib, titray boshlagan lablariga taajjublanib qarab turdi, keyin sababini o‘zi ham bilmagan ichki bir hayajon bilan titrab:

— Gulbashakarni juda yaxshi ko‘raman, sen xohlaganingcha yaxshi ko‘raman, — dedi.

Farida yosh bola sevinchi bilan chapak chalib yubordi. Lablari kulib tursa ham, ko‘zlariga yosh keldi. Ahamiyatsiz narsa uchun yig‘layotgan boshqa birovni uyat qilayotgandek o‘z-o‘zidan kulib: “Pazandaligingni maqtagani uchun shunchalik suyunishing qan-

chalik esi pastlik-a, qanchalik esi pastlik-a!" — deb kular, masxara qilar, barmoqlari bilan ko'zlarini quritishga urinar edi. Lekin yoshlari insofga kelmas, hadeb quyilar, yana quyilardi. Bo'g'iq tovush bilan birdan faryod ko'tardi-yu, yuzini qo'llari bilan bekitib, yig'lay-yig'lay uyga qochib ketdi.

* * *

Bir kuni kechqurun Komron pochchasi bilan bozordan qaytib kelayotgan edi. Bolalar ularni uzoqdan ko'rishdi-yu, odatlarini qilib, darvoza oldiga tizilishdi. Bolalar ulardan meva, qand-qurs, shokolad kutardilar.

Komron ularga tegishlarini ulashib turganda, oyoqlari ostiga bir siqim mayda tosh kelib tushganini sezdi. Bolalardan bo'shab, darhol tevaragiga javdirab qaradi. Nariroqda kattakon bir kashtan daraxti orqasida Choliqushi Komronga qo'li bilan bir nimalar ishora qilib turardi.

— Ma'nosiga tushunsangiz kerak, Komronbey? Biz ham bormiz, — dedi.

Farida kesatganda yoki sho'xlik qilgisi kelganda hamisha bo'lasini "siz"lay boshlardi.

Hozir ham kulib turib sizlashda davom etdi:

— Meni barvaqt iste'foga chiqarib yuboribsiz. Qani mening tegishim? Eski qilmishlaringiz unutilgan deb o'ylayotgandirsiz, afandim? Yo hozir sukut haqini berasiz, yo bo'lmasa o'sha eski gilos voqeasi bugun kechqurun dasturxon ustida jonlanganini ko'rasiz.

Farida bundan o'n yil avval mana shu darvoza oldida qilgandek, hozir ham tilini tishlari orasida qisib, uning pushti uchini chiqarib turib kula boshladi.

Komron paltosining cho'ntagidan bitta quticha chiqardi, keyin kulib turib:

— Ataganim bor edi, Farida, bu ko'p yaxshi bo'ldi, — dedi. — Men ham bugun ichiga rom solingan bir quti shokoladli konfet olgan edim, xilvat qilib o'zim yemoqchi edim, nachora, modomiki, shunday xavfga uchradik, nima ham deyar edik...

Farida yosh boladek suyunib ketdi.

— Voy, qanday yaxshi-ya, qanday yaxshi-ya!

— Lekin bitta shartim bor, Choliqushi, konfetlarni yana o'zim og'zingga solib qo'yaman.

— Qanday qilib?

— Hov bir vaqtlardagidek-da. O'n ikki-o'n uch yoshingda qanday qilardik.

Komron shu so'zlarni ayta turib, Faridaga bitta konfet uzatgan edi, u bir necha soniya ikkilangandan so'ng sekin boshini cho'zib, xiyol titray boshlagan lablarini ochdi. Lekin Komron har qancha qistasa ham, Choliqushi qolgan konfetlarni bu xilda olishga ko'nmadi.

— Menga ber, ovqatdan so'ng Najdad bilan yeymiz, — dedi.

— Farida, yur, ana shu devorgacha boraylik. Qara, dengiz naqadar chiroyli bo'pti. Biroz gaplashamiz, tomosha qilamiz.

— Xo'p. Oldin shu qutichani ichkariga tashlab chiqay. Bir zumgina kutib tur.

Komron uning bilagidan ushladi. Bu unga birinchi marta jasorat qilib, qo'l tegizishi edi.

— Yo'q, Farida, senga ishonib bo'lmaydi. Bir zumgina kutib tur, kelaman deysan-u, kelmaysan. Yoki kelsang ham, kim biladi, qachon va qanday kelasan. Shunaqa, senga ishonchim qolmagan, Farida, — dedi.

Choliqushi hech nima demadi, faqat boshini egib, u bilan yonma-yon yurib ketdi.

Komronning shu oqshom mashqi past edi. O'zini bosolmay, kalta-kulta, kelishmagan so'zlar bilan nuqul zorlanardi. Pastda oqshom g'ira-shirasi quyuqlashib borar edi. Komron uchib ketayotgan bir gala qushni ko'rsatib:

— Farida, yaqinda sen ham shu qushlar singari uchib ketasan, a? — dedi.

— ...

— Menga qara, xolalaringni, bo'lalaringni, eski do'stlaringni, bolalik chog'laring o'tgan yerlarni tashlab ketganingda nahotki yuraging achishmasa?

— ...

— Uyangda boshqalarni baxtiyor qilib, o'zing ham baxtiyor bo'lib yashar ekansan, sen qaqshatib ketayotgan boshqa bir uyaning xarob va parishon ahvoli nahotki seni dilgir qilmasa?

Farida javob bermas, hatto eshitmas ham edi. U kaltagina qalamcha bilan qutiga bir nimalar yozish, bir nimalar chizish bilan ovora edi.

Komron nafsi og'rib:

— Javob berging yo'q, a, Farida? — dedi.

Choliqushi unga o'ychan holatda qaradi.

— Kechir, Komron. Es-hushim boshqa yerda edi. Nima deganingni eshitmadim. Bir zamonlar bitta ashula eshitgan edim, so'zi esimdan chiqib ketuvdi, hayronman, hozir birdan esimga tushib qoldi. Yana unutib qo'ymayin deb yozib oldim. Xohlasang, mana, o'qi. Sovqotib qoldim, kechir, men kirib ketaman.

Komron qutichaning osti tomoniga Faridaning shikasta qalami bilan yozilgan shu to'rt satrni ko'rdi:

Bag'rim o'ti, ochtirma mening og'zimni zinhor;
Zolim, meni so'ylatmaki, qalbimda nelar bor.
Bilmaymanmi qilmishlaring, aylama inkor,
Zolim, meni so'ylatmaki, qalbimda nelar bor!

VI

Bu voqeadan to'rt kun o'tdi. Shu davr ichida Farida Komrondan o'zini olib qochib yurdi. Komronning u bilan yolg'iz qolish niyatidagi bahonalarini, turli hiyla-yu nayranglarini puchga chiqarib bordi. Boshqalar oldida gaplashish to'g'ri kelgan paytlarda esa yuziga qaramas, ko'zlarini to'qnashtirmas edi.

To'rtinchi kuni kechki payt uydagilarning hammasi mayda bolalarni olib mehmonga ketishdi. Endi ular xufton namozidagina qaytib kelishlari mumkin edi.

Tashqarida qattiq shamol esib, to'z-u tuproqni osmonga sovurganiga qaramay, Komron uydan chiqib aylangani ketdi.

Uzoq tepalarda shamol guvillar, ko'rinmas yomg'ir savalayotgandek, daraxtlar silkinib shovillar, uzoq-uzoqlarga cho'zilib ketgan yo'llarda to'z-tuproq quyunlari quturardi.

Shamol Komronning yuziga changlarni keltirib urar, ko'zlariga kirar, u har qadamda bir to'xtab, shamolga orqasini o'girib turishga majbur bo'lardi. U yaydoq tepa labida so'ppayib turgan kattakon

qoyani ko'rdi. Tosh yonida bitgan ingichka, jonsiz bir daraxt shamolda yalang'och shoxlari bilan tinmay larzanglardi. Komron yo'lini o'sha yoqqa burdi. Toshning bir burchiga, shamol panasiga kelib o'tirdi.

Shuncha guldurosga, to's-to'polonga qaramay, hamma yoq unga sahro kabi bo'm-bo'sh ko'rindi... Komronga tabiat hech ma- hal shu bugungiday ruhsiz, uning butun husni-chiroyi hech vaqt luzumsiz, hayoti bunchalik umidsiz ko'rinmagan edi!

Birdan yo'lning uzoq-uzoqlarida, uning dengizdan chiqib kelayotgandek tuyulgan suvga yaqin bir nuqtasida inson qorasi ko'rindi. U kiyimlarining rangidan xotin kishi edi. Komron sababini o'zi ham bilmay, pastga tushib qo'raga qarab yurib ketdi. Biroz borgandan so'ng Narminning och pushti rangli chorshafini tanidi. Yosh qiz ham uni ko'rgan bo'lsa kerak, uzoqdan shamsiyasini silkita boshladi.

Komron "Nega Narmin boshqalardan ayrildi, nega yolg'iz kelyapti?" deb hayron bo'ldi-yu, qadamini tezlashtirdi.

Yosh qiz shamolga qarshi engashib, bir qo'li bilan etaklarini, ikkinchi qo'li bilan esa chorshafining yirtqich qush qanotlari singari lapanglab, yuqori ko'tarilgan pelerinasini ushlab kelardi.

Qiz yuzini ko'rar-ko'rmas Komronning yuragi qinidan chiqib ketayozdi; Narminning chorshafini yopinib, Farida kelardi!

Ikkalasi bir-biriga yaqinlashgan paytda birdan shamol Faridaning qo'lidagi shamsiyani uchirib ketdi. Choliqushi voy-voylab shamsiyasini ushlamoqchi bo'lgan edi, shamol bir quturdi-yu, etaklarini ko'tarib, pelerinasini uchirdi, sochlarini to'zg'itib yubordi. Komron vaqtida yetib keldi: shamsiyani bir buta tagida ushlab oldi. Keyin Faridaning yoniga chopib kelib, uni paltosining etagi bilan shamoldan to'sdi, chorshafini yopinib olishiga yordam berdi.

— Yaxshiyamki, vaqtida kelib qolding, Komron, — dedi Choliqushi. — Oz bo'lmasa shamol meni chinakam Choliqushilari singari uchirib ketardi!

Farida yana bir nima demoqchi bo'ldi-yu, lekin shamol quturib, boshini egishga, ko'zlari bilan og'zini yumishga majbur qildi.

Ular sekin-sekin yurib ketishdi. Komron uni yo'l bo'yi paltosining bag'ri bilan shamoldan to'sib bordi.

kechasida, qor elab yog‘ib turgan bir paytda uyingizning derazasini ochsangiz-u, qorong‘ilikdan bulbul nag‘masini eshitsangiz, shunda qanday bo‘lasiz? Men ham o‘shanda shunday bo‘ldim. Bu ma’sum nozik kibor qizni, tabiatning bu go‘zal va nodir xilqatini qaysi la’nati tole va tasodif bu qorong‘i qishloq xarobasiga keltirib tashladi? Qalbi yig‘laydi-yu, ko‘zlari bilan lablari kuladi, fidokorlik haqidagi hangomalar bilan meni aldaydi. Men esam “Oh, bechora qiz! Men seni Istanbulda tashlab ketgan nodon, johil yoringmidimki, bu gaplaringga ishonsam!” deb o‘yladim. Uyquga qonmay uyg‘ongan yosh bolaniki singari xumorli ko‘zlari, qayerga qadam tashlashini bilmagan kishiniki singari ahvoli, xayoliy lablarining bo‘sasi bilan titrayotgandek ko‘ringan dudoqlari, xayoliy quchoqda talpinayotganga o‘xshagan atvori, harakatlari menga butun sirni ayon qildi.

Eski zamon dostonlarida Laylisini qidirib, sahrolarda sargardon bo‘lgan Majnunni goho shukuh va mamnuniyat bilan eslab qo‘yardim. Faridani ko‘rgan kunimdan boshlab u dostonni esdan chiqardim. Endi yangi zamonning mozorlar bilan to‘liq qorong‘i qishloqlarida ilojsiz ishq ro‘yolarini axtargan bu oydin ko‘zli, ipakday mayin, ma’sum, oliyjanob “Layli”sini tez-tez eslaydigan bo‘ldim. Ikki yildan keyin tag‘in uchrashdik. Hamon eski dardi boshida, qalbini ichdan kemirmoqda edi. Eh, attang, dastlab ko‘rgan kunim nega uni otimga o‘ngarib, zo‘rlab bo‘lsa ham Istanbulga, oilasiga eltib tashlamadim! G‘aflatda qoldim, g‘aflatda!

Farida bilan ikkinchi marta uchrashganimizda, fursat qo‘ldan ketgan edi. Siz uylanib olgan edingiz. Faridani hali yosh, esidan chiqarib yuboradi, deb o‘ylagan edim. U kasal yotgan paytda ittifoqo qo‘limga daftari tushib qoldi, qarasam, eh-ha, qalbining yarasi tuzaladigan yaralardan emas. Daftarga butun hayotini yozibdi. Ana shundan keyin butun umidim uzildi, holbuki, uni o‘z bolamday davolamoqchi edim. Ammo bunga ham odamlarning fisq-u fasodlari, tuhmat va g‘iybatlari imkon bermadi. Ana shundan keyin menda yaxshiroq odam topib, Faridani o‘shanga berish fikri tug‘ildi. Lekin bu ham xavfli edi. Eri har qancha odamoxun bo‘lganda ham, Faridadan muhabbat talab qilishi turgan gap edi. Garchi qizginam muhabbat uchun tug‘ilgan, muhabbat yo‘lida sarg‘aygan bo‘lsa

hamki, begona ishqi unga go‘r azobidan battar bo‘lishi aniq edi. Mana shu xavfdan qo‘rqib, chor-nochor o‘z nikohimga oldim. Shu tariqa uni o‘lgunimcha himoya qilishim mumkin edi. O‘lganimdan keyin esa besh-o‘n qurushlik davlatim, uch-to‘rt yerdagi mulkim uni muhtoj qilib qo‘ymas edi. Shubhali qiz bo‘lib yashashdan ko‘ra tul bo‘lib xotirjam yashash uning uchun ham o‘ng‘ay bo‘lardi. Shunisi ham borki, axir bir kun murodi hosil bo‘lishiga imonim ham komil edi. Hayotda nimalar ro‘y bermaydi!

Nihoyat, xotiningizning vafoti menga yangi umid bag‘ishladi. Sizning to‘g‘ringizda hamma vaqt Istanbuldan xat-xabar olib turardim. Xotiningizning vafoti sizni qayg‘urtirgan bo‘lishi mumkin, biroq meni ham qayg‘urtirdi desam tilyog‘lamalik qilgan bo‘laman. Faridani bu xo‘jako‘rsinga qilingan yolg‘ondakam nikohdan bo‘shatib, siz bilan topishtirish uchun o‘ng‘ay payt poylab yurardim. Bilmayman, odamlar bu harakatimga qanday qarashar ekan? Lekin men odamlarning g‘iybatlariga, men to‘g‘rimda aytgan yo o‘ylagan narsalariga allaqachon tuflagan odamman.

Qarorimni amalga oshiraman, deb turganimda birdan kasalim zo‘riqib ketdi. Ana shundan keyin masalaning uch-to‘rt oy ichida o‘z-o‘zidan hal bo‘lishiga aqlim yetdi. Qaydam, tafsilotga hojat bormikan? Endi muddaoga o‘taylik, Faridani bir bahona bilan Istanbulga yuboraman. Xatimni o‘z qo‘li bilan topshirishiga shubham yo‘q. Men uning tabiatini yaxshi bilib oldim, alomat qiz. Ehtimol, injiqlik va yo e’tiroz qilar, lekin sen bo‘sh kelma, xazon bo‘lmasin desang, javob berma! Zarur bo‘lsa, xotin-qizlarni olib qochadigan tog‘liklar singari yovvoyi va qo‘pol bo‘l. Quchog‘ingda jon bersa, bilginki, quvonchdan, baxtiyorligidan jon beradi.

Shuni ham eslatib o‘tayki, bu ishda seni zarracha ham o‘ylaganim yo‘q. Ko‘nglimning roziligiga qarasam, senga nainki Faridek kabi nodira qizni, hatto uyimdagi mushukni ham bermas edim. Nachora, bu telba qizlarga hech aql o‘rgatib bo‘lmas ekan. Senga o‘xshash quruq, qalbsiz odamlarning nimasini yaxshi ko‘risharkin, hayronman...

Marhum Xayrullo.

Eslatma. Paketda Faridaning daftari bor. O‘tgan yil Olajaqoyaga ko‘chib borganimizda, ichiga shu daftar solingan sandiqchasini

bekitib qo‘yib, izvoshchilar o‘g‘irlab ketishibdi, deb aytgan edim. Farida churq etmagan bo‘lsa ham, lekin juda qattiq ezilganini ko‘rdim. Bu daftarining axir bir kun kerak bo‘lib qolishi mumkinligini o‘ylab, juda to‘g‘ri ish qilgan ekanman!”

IX

Mujgon bilan Komron Choliqushining ko‘k muqovali qalin daftarini tushirishganda, deraza orqasi yorishib, daraxtlarda qushlar chirqillasha boshlagan edi.

Komron horg‘inlik va iztirob og‘irlashtirgan boshini daftarning sarg‘aygan sahifasiga qo‘ydi-da, ko‘p yerlari ko‘z yoshlari bilan yuvilgan bu aziz satrlarni qayta-qayta o‘pdi.

Daftarni yopib, bir yoqqa qo‘yishmoqchi bo‘lib turishganda, Mujgonning ko‘zlari daftar muqovasiga tushdi. U ko‘k muqovani chiroqqa yaqin keltirib qaradi.

— Daftar tugamabdi, Komron. Muqovasida ham yozuvlar bor. Lekin daftar ko‘k bo‘lgani uchun siyoh yaxshi ko‘rinmayapti, — dedi.

Ular chiroqni ko‘tarishdi, boshlarini daftar ustida bir-birlariga yaqinlashtirib, shu satrlarni qiyinchilik bilan o‘qishdi.

“Kecha daftarimni abadiy yopgan edim. Nikoh kechasining sabohida nainki xotira yozish, hatto eski yuzimni ko‘rish uchun oynaga qarashga, eski tovushimni eshitish uchun unimni chiqarishga ham jur’at qila olmas edim. Faqat...

Shunday qilib, kecha men kelinchak bo‘ldim. Selga uchragan xazon kabi o‘zimni oqimga taslim etdim. Kim nima desa qildim, hech narsani qaytarmadim. Shunchalikki, doktor Izmirdan keltirgan uzun etakli oq ko‘ylakni kiydirishlariga, sochlarimning bir yog‘iga bir tutam kumush ip ilashtirishlariga ham qarshilik qilmadim. Faqat oro berish uchun meni katta toshoynakka olib kelishganda, hech kimsaga sezdirmasdan ko‘zlarimni yumib oldim. Bo‘lgani shu. Butun isyonim faqat shundangina iborat bo‘ldi.

Meni ko‘rgani bir qancha yot-u begona keldi. Bular orasida ilgari men bilan ishlashgan muallimalar ham bor edi. Aytgan so‘zlari qulog‘imga kirmas, hammasiga ham bir xilda ayanch tabassum bilan javob qilishdan o‘zgasiga kuchim yetmas edi.

Bir kampir yuzimni ko‘rib:

— Choli tushmagurning xo‘pam toleyi bor ekan-da. Turnaning naq ko‘zidan uribdi-ya! — dedi.

Xayrullobey uyga kechki ovqat mahalida yetib keldi. Semiz gavdasini korset siqib turgan smoking kiyib olgan edi. Qizil galstugi bir yoqqa juda g‘alati bo‘lib qiyshayib ketibdi. Yuragim ezilib, xafa bo‘lib turganimga qaramay, kulib yuborishdan o‘zimni tutib qololmadim. Boyoqishni kulgi qilib qo‘yishga haqqim yo‘qligini o‘ylab, qizil galstugini chiqarib olib o‘rniga boshqasini, yarashadiganini bog‘lab qo‘ydim.

Xayrullobey kulib turib:

— Barakallo, qizim, sen ajoyib uy bekasi bo‘lasan. Ko‘rdingmi, yosh qizga uylanishning fazilatlarini? — dedi.

Mehmonlar tarqalishdi. Biz yemakxona derazasi yonida ro‘baro‘ o‘tirardik. Xayrullobey:

— Kichkinam, nega kechikib qolganligimni bilasanmi? — deb so‘radi. — Munisaning mozorini ziyorat qilib keldim. Qabriga bir dasta gul va sening kelinchaklik iplaringdan bir siqim qo‘yib keldim. Boyaqish sening oldingda gapirishga tortinardi, lekin yolg‘iz qolganimizda nuqul: “Opajonim kelinchak bo‘lib, sochlariga kumush ip taqqanda, men ham taqmoqchiydim”, deyardi. Rahmatlining sariq sochlariga ipni o‘zim taqardim, afsuski bo‘lmadi.

Doktor shu so‘zlarni aytib turganda, o‘zimni tutolmay yuzimni derazaga o‘girdim-u, mana shu alamli kuz oqshomining ko‘zga ko‘rinmas tumani singari kipriklarimda qurib qolayotgan yoshlar bilan to‘lib-to‘lib yig‘ladim.

Kechaning ilk soatlarini har kungiday pastda, ovqatxonada o‘tkazdik. Xayrullobey ko‘zoynaklarini taqib olib, burchakda allaqanday kitob o‘qib o‘tirdi.

— Kelinoyim, yangi kuyovning kitob o‘qib o‘tirishi yarashmaydi, lekin meni aybga buyurmaysan-da. Qo‘rqma, kechalar uzun, yosh kelinchakka ishq dostonlari o‘qishga ham vaqt topiladi, — dedi.

Chekkalarini tikib o‘tirgan ro‘molim ustiga boshimni yana ham ko‘proq solintirdim. Eh, bu qari doktor! Uni qanchalar sevardim, mana endi qanchalar nafratlanaman undan! Demak, alamdan, qayg‘u-g‘amdan behol bo‘lib boshimni yelkasiga qo‘ygan kezlarimda,

u... Demak, oq kipriklar ostida yashiringan bu gunohsiz moviy ko‘zlar menga xotin deb, bo‘lajak qayliq, deb qarab kelgan ekan-da!..

Soat o‘n birga jom urguncha shu xil achchiq alamli o‘ylar bilan band bo‘ldim. Nihoyat, doktor kitobini stolga qo‘yib, kerishdi, esnadi, keyin:

— Hoy, kelinoyim, yotish kerak, yur, — deb o‘rnidan turdi.

Qo‘llarimdan ignam, yamab o‘tirgan narsam tushib ketdi. O‘rnimdan turib stoldagi shamdonni oldim-da, darpardani yopish bahonasi bilan deraza yoniga bordim. Kecha zulmatiga uzoq tikilib turdim. Hozir sen chiq-u, qorong‘i yo‘llarga tushib qoch, degan o‘y keldi miyamga. Lekin doktor:

— Kelinoyim, juda uzoq o‘ylanib qolding? Bo‘ldi, chiq tepaga. O‘nboshiga tayinlaydigan ishlarim bor, men ham orqangdan chiqaman, — deb qoldi.

Doktorning qari enagasi bilan bir qo‘shni xotin menga kelinlik libosini kiydirishdi. Keyin qo‘limga yana shamdonni tutqazishib, meni kuyovimning hujrasiga olib kirishdi. Xayrullobey pastdan chiqmagan ekan. Men javon yoniga kelib to‘xtadim, ko‘kragimni sovuqdan saqlayotganday, qo‘llarimni qovushtirib oldim. Shu qadar titrardimki, qo‘limdagi shamdon tinmay tebranar, goho sochlarimning uchini kuydirardi.

Nihoyat, zinada, keyin dahlizda oyoq tovushi eshitildi. Xayrullobey ashulani ming‘illab, yo‘l-yo‘lakay smokingini yechib kirdi. Kirdi-yu, meni ko‘rib hang-mang bo‘lib qoldi.

— Hoy qiz, hali yotganing yo‘qmi? — dedi.

Javob bergani og‘zimni ochgan edim, tishlarim takillab yo‘l qo‘ymadi.

Doktor yonimga kelib, yuzimga ajablanib qaradi.

— Hoy qiz, nima bo‘ldi? Hujramda nima qilib yuribsan?

Birdan hujrani guldiros qahqaha larzaga keltirdi.

— Voy sho‘rim, hali sen...

Doktor qahqahadan bo‘g‘ilib, so‘zini tugatolmadi. Keyin shapaloqlarini tizzalariga shapillatib urdi-yu, barmoqlari bilan og‘zini yopib turib:

— Demak, sen bu yerga... Voy, sharmanda! Chindan ham er-u xotin bo‘ldik, deb o‘ylabsan-da! Tuf, uyatsiz, beor! — dedi. — Xudo jazongni bersin!.. Otang tengi bir odamni...

Qahqaha zo‘ridan devorlar qimirlab, shift boshimga ag‘darilgandek bo‘ldi.

— Voy, qora yurakli hayosiz-e! Qiz boshing bilan mening hujramga tungi ko‘ylakda kirishga uyalmadingmi?

O‘sha paytdagi ahvolimni ko‘rishni istardim, kim bilsin, qanday rangga kirib, qanday rangdan chiqdim ekan.

— Doktorbey, Xudo haqqi, bilganim yo‘q, o‘zlari shunday deyishdi-da...

— Xo‘p, ular-ku shunday noma’qul o‘ylashibdi, sen-chi?! Dunyoda har narsa bo‘lishi mumkin, bunga aqlim yetadi, lekin shu yoshimda hurmatimga, iffatimga bir yuzsiz qizning hujum qilishi mumkinligini hech aqlimga keltirmagan edim.

Voy Xudo, bu qanday qiynoq azobi! Yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmadim. Lablarimni qonatar darajada tishlar edim. Qimirladim deguncha, u yolg‘ondan lo‘lilik qilar, derazaning oldiga kelib ko‘ylagining yoqasidan bo‘ynini cho‘zib, qichqirardi:

— Hoy, qiz, yaqin kelma, qo‘rqaman! Hozir derazani ochaman-u dod solaman! “Xaloyiq, qutqazinglar!” deyman! Shu yoshimda menga...

Gapining oxirini eshitmay, hujradan qochib chiqib ketdim. Lekin bilmayman, menga nima bo‘ldi, yana qaytib kirdim. Qalbimning hamisha itoat qilishga majbur etuvchi amri bilan:

— Ota! Otajon! — deb faryod qildim, yig‘lab turib o‘zimni quchog‘iga otdim.

U ham quchog‘iga oldi, qalbdan chiqqan ayni faryod bilan:

— Qizim! Bolam! — deb peshonamdan o‘pdi.

Otalik bo‘sasining lazzatini, titrab turgan u lablarni o‘lgunimcha esimdan chiqarmayman!

* * *

O‘z hujramga kirdim. U yerda ham yig‘lar, ham kular edim. Shu qadar shovqin ko‘tardimki, doktor o‘z hujrasidan devorimni dukullatib:

— Hoy qiz, uyni yiqitasan, bu qanaqa shovqin! — dedi. — G‘iybatchi qo‘shnilar mendan ko‘rishadi. Kelinchakni ertalabgacha baqirtirib chiqdi deyishadi-ya!

Lekin doktorning o‘zi ham mendan kam shovqin ko‘tarmas, hujrasida aylanib yurib, nuqul:

— Bu oxir zamon qizlaridan nomusimizni, iffatimizni o‘zing asra, o‘zingga omonat, e Xudo! — deb baqirishini qo‘ymas edi.

Shu kecha u o‘z hujrasida, men ham o‘z hujramda o‘n martacha uyg‘ongandirmiz. Devorni dupurlatishib, xo‘roz singari chaqirishar, qush singari sayrashar, baqa singari qurullashar, bir-birimizga tinchlik bermay g‘udurlashardik.

* * *

Kelinchaklik kechamning butun hikoyasi ana shundan iborat.

Boyoqish doktorim, shu qadar pok vijdonli, toza qalbli odam ediki, xo‘jako‘rsinga uylanayotganimizni bundoq shipshitib ham qo‘ymabdi. Men esam, voy Xudo, uning oldida yengiltak nozanin ekanman! Oliyjanob do‘stligimizda u erkakligini unutgan bo‘lsa ham, men xotin kishiligimni unutmabman.

Erkaklarning ko‘pchiligi juda yomon, bag‘ritosh bo‘ladi, bunisi haqiqat. Xotinlarning esa hammasi yaxshi, bag‘ri yumshoq bo‘ladi, bunisi ham haqiqat. Lekin erkaklar orasida yaxshi niyatli, toza yuraklilari bor, juda oz bo‘lsa hamki, har holda bor. Bunday erkaklardagi qalb pokligini xotinlardan topib bo‘lmaydi”.

X

Farida o‘sha kecha tongotar paytidagina uyquga toldi. Kechqurungidan yana ham horg‘in, yana ham ezgin bir holda uyg‘onganda, quyosh ancha ko‘tarilib, soat o‘n birdan oshgan edi. Maktabga kech qolgan bolalar singari shoshib-pishib o‘rnidan turdi.

— Yashavor, Mujgon! Yo‘lga chiqadigan kunimda barvaqtroq uyg‘otib qo‘ysang nima qilardi?

Mujgon har kungi sovuqqonligi bilan:

— Bir necha marta uyingga kirdim, qarasam, shirin uxlab yotibsan, ko‘zim qiymadi. Qo‘rqma, hali uncha kech emas. Innaykeyin, kemaning bo‘lishi ham dargumon emish. Dengiz quturib yotibdi, — dedi.

— Nima bo‘lsa ham albatta ketishim kerak.

— Men ham otamga aytdim, sening g‘amingni yeb, limanga tushib ketdi. Tayyor bo‘lib tursin, kema kelsa yo izvosh yuboraman, yo bo‘lmasa o‘zim kelib olib ketaman, dedi.

Farida jo‘nash kunini bunday bo‘lar, deb o‘ylamagan edi. Mujgonning bolalar bilan ovora bo‘lganini, xolalarining har kungiday bemalol gaplashib, kulishib o‘tirishganini ko‘rdi.

Ularning beparvoligi Faridani o‘ksitdi. Komron ham ko‘rinmaydi.

Mujgon pinhona qilib, Faridaning qulog‘iga shipshidi:

— Farida, senga bitta yaxshilik qildim: Komronni uydan xoliroqqa chiqarib yubordim. Seni xayrlashishda azob chekmasin, deb o‘zini chetroqda olib turishga rozi bo‘ldi.

— Endi kelmaydimi?

— Limanga xayrlashgani kelsa ajab emas. Qalay, yaxshi qilibmanmi?

Faridaning ko‘zlariga mung cho‘kdi, lablari titray boshladi. Chakkasida og‘riq turdi. Og‘riyotgan yerini barmog‘i bilan bosib:

— Ha, ha, rahmat, juda yaxshi qilibsan, — dedi.

Farida bir qator quruq, ma’nosiz so‘zlar bilan Mujgonga javob berayotganda, bolalik chog‘larining sevgili do‘sti bilan birga ko‘nglida abadiy o‘lganini, endi hech mahal u bilan yarashmasligini his etardi.

Tushki ovqatga endi o‘tirishganda, qo‘shni bog‘larning biridan mehmondorchilikka chaqirib kelishdi. Baladiya idorasining raisi shahardagi qishloq uylariga, bola-chaqasini ko‘chirib ketish oldidan bog‘ qo‘shnilariga, shuningdek, Farida bilan xayrlashish sharafiga ziyofat bermoqchi bo‘libdi.

— Iye, qanday bo‘ladi? Hozir meni olib ketgani odam keladi-ku? — dedi Farida.

Xolalari:

— Uyat bo‘ladi, Farida, borish kerak, orasi besh daqiqalik yo‘l. Alohida tayyorlanib o‘tirishning keragi yo‘q, chorshafingni yopinasan-u, boraverasan, — deyishdi.

Boya unga kasal mushukchalik ham qarashmagan xolalarining hozir onalarcha g‘amxo‘rlik qilishayotganiga ajablanib, Farida yuzini yerga qaratib oldi.

— Xo‘p, boraman, — dedi.

* * *

Soat uchga yaqinlashib borardi. Farida ayvonda yaproqlari sarg‘aygan chirmov orasidan yo‘lga qarab turardi. Birdan:

Komron bir zumgina to‘xtadi. Oppoq, nafis chakkalarida mayda terlar paydo bo‘ldi. U boshini solintirib, yana ham past tovush bilan so‘zini davom qildi:

— Dardim shu bilan cheklanmadi, Farida. Seni hatto o‘zimdan, hayotimning turli soatlarini bir-biridan kunlardim. Dunyoda vaqtning o‘tishi bilan bo‘shashmaydigan, kuchini yo‘qotmaydigan hech qanday his yo‘q. “Bordi-yu, bir kun kelib Faridani buncha-lik sevmay qolsam, bu shirin hislardan judo bo‘lsam-a!..” deb qo‘rqardim. Shunday paytlarda yonib tugalishidan qo‘rqib, chiroqlarni qanday o‘chirib qo‘yishsa, men ham shunday qilar, ya’ni xayolingni ko‘zlarimdan uzoqlashtirishga tirishardim. Farida, tog‘larda bir o‘t o‘sadi, otini bilmayman. Odam uni qancha ko‘p hidlasa, bora-bora hidini payqamaydigan bo‘lib qoladi. Bu ajoyib hiddan mahrum bo‘lgisi kelmagan kishi uni ma’lum muddatgacha o‘zidan uzoqlashtiradi. Davosi shu. Goho yana o‘sha ajoyib hidni qo‘msab, har qanday hidni, masalan, yaramas “Sariq gul” hidini ham dimog‘iga keltiradi. Ana shu o‘t o‘z hidlari tufayli bemahal xazon bo‘ladi: odamlar uzib olishib qo‘llarida so‘ldirishadi, eza-eza o‘ldirishadi. Farida, dog‘u hasratda qoraygan ko‘zlaring, alam va uqubatdan sarg‘aygan go‘zal yuzing bilan seni qo‘llarda ezil-gan sari hidi ortgan o‘sha xushbo‘y gullarga o‘xshataman. Gapla-rimga tushunyapsanmi, azizim? Evoh, ko‘zlaring ortiq kulmayap-ti. Demak, mening bema’niday ko‘ringan bu so‘zlarimni ermak qilyapsan.

Farida uyqu elitgan yosh bola singari ko‘zlarini yumib oldi. Kipriklarida yoshlar jilvalanar edi. Bu hayajonli kechinmalar uning madorini quritdi, tizzalari o‘z-o‘zidan bukila boshladi, u butun og‘irligini Komronning qo‘llariga tashladi.

Xuddi tushdagiday, yolg‘iz lablarining harakati bilan shivirladi:

— Ko‘rib turibsan, Choliqushi abadiy o‘ldi.

Komron boshini yana ham yaqinlashtirib, ayni ohangda shivirladi:

— Hechqisi yo‘q, Choliqushiga bo‘lgan butun muhabbatimni boshqasiga, Gulbashakarga berdim...

Komron qo‘llarida hamon og‘irlashib borayotgan bu majolsiz vujudning birdan jonlanganini, hayot zavqi bilan talpinganini sezdi.

— Yo‘q, unday dema, jon Komron!

Farida hanuz Komronning ko‘ksida yotgan boshini xiyol orqaga tashlab, yuzini unga qaratdi. Kesik, bo‘g‘iq nafas titratayotgan bo‘ynining tomirlari ko‘karib borar, yuzi yonib, ko‘zlarida qizil uchqunlar o‘ynardi.

Komron yana boyagi so‘zini takror aytdi:

— Gulbashakar, mening, faqat meninggina Gulbashakarim!

Farida butun vujudi bilan qaltirab oyoqlarining uchiga turdi, yigitning yelkalaridan mahkam quchoqladi, tomirlaridagi hamma qoni lablariga yig‘ilganday edi, u bo‘ynini cho‘zdi...

* * *

Bir daqiqadan keyin tin olishdi: Farida uzoq chanqoqdan so‘ng tiniq buloqda miriqib suv ichgan qush singari jonlangan edi. U yer tepinib tipirchilar, shovqin solar, Komronga ko‘rsatmaslik uchun hadeb yuzini u yoq-bu yoqqa tebratar:

— Qanday uyat ish bo‘ldi, voy Xudo! Sen sabab bo‘lding, Xudo haqqi, sen sabab bo‘lding!.. — deb chirqirardi.

Yonlaridagi daraxt shoxida bir choliqushi tinmay sayrar edi.

TAMOM

MUNDARIJA

Guntekin va uning mashhur asari *(Risolat Haydarova)* 3
Choliqushi 8

R 31 Rashod Nuri Guntekin [Matn]: nasr/to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Risolat Haydarova. —Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2022. - 416 b.
ISBN 978-9943-8723-8-7

UO‘K 821.512.161-31
KBK 84(5Turk)-44

TURKIY ADABIYOT DURDONALARI

RASHOD NURI GUNTEKIN

41-jild

Adabiy-badiiy nashr

Tarjimon
Mirzakalon Ismoiliy

Muharrir *Odil Ikromov*
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Dizayner *Bobur Tuxtarov*
Texnik muharrir *Yelena Tolochko*
Kichik muharrir *Zilola Mahkamova*
Musahhih *Munisa Ismoilova*
Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva, Islom Azamatov*

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.
Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 $^{1}/_{16}$.
Ofset qog‘ozi. “PT Astra Serif” garniturasida ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 26,0. Nashriyot-hisob tabog‘i 24,22.
Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 108-1/22. Buyurtma raqami № 22-324

Original maket O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining “O‘zbekiston” nashriyotida tayyorlandi.
100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.
Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

“O‘zbekiston” NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

1

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

RASHOD NURI GUNTEKIN